

Ára: 950,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.

RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum Okrt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetőek meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448- 00000000

Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

ESZMÉLET/124

ESZMÉLET

124

- Auschwitz felszabadítása – '75
- A Győzelem ára
- A jisuv és a holokauszt-túlélő zsidók
- A jisuv és a palesztinai arabok
- Az új, globális és hazai szélsőjobboldal

Asszociációk

Krausz Tamás: **Győzelem – Auschwitz – emlékezet.** *Megjegyzések a 75. évfordulón*
 A holokauszt története és a körülötte kibontakozott emlékezetpolitikai harcok éppen úgy a globális geopolitikai csatározások tükre, mint amennyire a valószínűs holokauszt is világtörténelmi jelenségként fogható csak fel. A kelet-európai etnonacionalista rezsimok legitimációs ideológiáját a „kollektív Nyugat” támogatásával építi fel. A szerző felvázolja e tudományos és politikai küzdelmek tárgyát és néhány vitapontját, megállapítván, hogy az egész kérdéskör centrumában a nagy honvédő háborúhoz való viszony áll. A Győzelem 75. évfordulója alkalom arra, hogy a baloldal tisztázza tudományosan és elméletileg megalapozott, szilárd álláspontját e kérdéskörben..... 7

Mezei Bálint: **A felszabadulás ára.** *A Szovjetunió második világháborús katonai-gazdasági teljesítménye és veszteségei*

A tanulmány a Szovjetunió második világháborús veszteségeiről és gazdaságának területi átszervezéséről nyújt összefoglalást. Az 1941-es hadüzenet nélküli, náci támadást követően az ország európai területein lévő, döntően a '30-as években kiépített, nagy kapacitású nehéz- és hadiipart szinte hetek leforgása alatt kellett az Urálba és azon túlra, Közép-Ázsiába telepíteni. A termelőeszközök kimenekítése hatalmas logisztikai-szervezési bravúr volt; az evakuált gyárak többsége néhány hónapon belül újra termelt, immár a front igényei szerint. Az ipar veszteségein túl, a Szovjetunió elveszítette vetésterületeinek javát, s 78 millió állampolgára rekedt a tengelyhatalmak által megszállt területeken. A Nagy Honvédő Háború éveiben a Szovjetunió teljes embervesztése elérte a 27 millió főt, s a hadiipar elsőbbsége miatt a gazdaság más ágait, főként a fogyasztási cikkek előállítását drasztikusan vissza kellett fognia..... 24

Történelem

Herbert A. Bloch: **A koncentrációs táborok foglyainak személyiségvonásai**

A szerző – 1947-ben készült – tanulmányában arra tett kísérletet, hogy bemutassa, milyen pszichés torzulásokat szenvedtek el a náci táborok foglyai és kényszermunkásai az embertelen és szigorúan kontrollált körülmények között, s hogyan alakult a rabok kapcsolata sorstársaikhoz és önmagukhoz, egykori személyiségükhöz. A koncentrációs táborok szélsőséges viszonyai – sajnálatos módon – lehetővé tették, hogy a korábbiaktól eltérő szemszögből is vizsgálhassuk, mi történik az emberrel akkor, ha eltűnnek a megszokott társadalmi keretek, s ha léte az állati ösztönök szintjére egyszerűsödik. A szerző megállapítja, a náci táborok barbársága deszocializálta,

dehumanizálta az egyént, ami az emberi érintkezések legprimitívebb formáit hozta magával..... 41

Kiril Feferman: **„A zsidók háborúja”**. *A szovjet zsidó katonák és tisztek viszonya a Szovjetunióhoz 1940–1941-ben*

A náci propagandagépezet a Szovjetunió lerohanását előszeretettel állította be a zsidók elleni harcnak, s ez illett is a keleti fronton vívott „másfajta”, a nyugati offenzívától döntően eltérő, céljait és eszközeit tekintve rabló, népirtó háborújának képébe. A tanulmány bemutatja, hogy a Vörös Hadseregbe besorozott, nagyszámú zsidó származású katona hogyan viszonyult a fegyveres szolgálathoz és általában a szovjet rendszerhez a német támadás előtt, illetve az azt követő időkben. Az 1941. június 22-e után defenzívába szorult, soknemzetiségű Vörös Hadsereg katonái közül minden bizonnyal a zsidó származásúak voltak a legnagyobb veszélyben, és ez a tény elsöprő többségüket a szovjet rendszer mellé állította, függetlenül korábbi attitűdjüktől. Ennek ellenére sem mondhatjuk, hogy homogén csoportot alkottak volna, hiszen igen sokan az 1939-ben megszerzett nyugati területekről származtak, vagy korábban maguk és családjuk a sztálini terror áldozataivá váltak, így nem vélekedtek egyformán a szovjet hatalomról, a hadsereg és a párt szerepéről, miként az állam és a vallás viszonyáról, továbbá saját békebeli lehetőségeikről sem..... 53

Krausz Tamás: **Holokauszt: a gépezet csavarjai**. Арон Шнеер: *Профессия – смерть. Учебный лагерь СС «Травники». Преступления и возмездие*. (Aron Shneer: *Foglalkozása – halál. Az SS „Trawniki” kiképzőtábor. Bűn és megtorlás*). Москва, Издательство ПЯТЫЙ РИМ, 2019 76

Vlagyimir Lazarisz: **„Bocsássanak meg, hogy nem tudtuk”**

Mi történt a II. világháború után azokkal a holokauszt-túlélőkkel, akik a gyűjtőtáborokból Izrael földjére kívántak menni? Hogyan látta a cionista mainstream, mindenekelőtt Ben Gurion a túlélők szerepét a független zsidó állam létrehozásáért vívott harcban? Hányan indultak el, és milyen fogadtatásban részesültek? Hogyan gondolkodtak róluk a szabrék, s általában miként vélekedett az új állam közvéleménye a túlélőkről és az áldozatokról 1945 és 1962 között, és milyen intézkedések sújtották a betelepülőket? A tanulmány megrendítő tényeken keresztül mutatja be az igazság megismerésének folyamatát és a megsemmisítő táborokat át- és túlélt európai zsidók keservesen indult kapcsolatát a jisuv zsidóságával..... 85

Bartha Eszter – Slávka Otčenášová: **A holokauszt az emlékezet és a politika vonzásában**. *Totalitárius és revizionista irányzatok a magyar és a szlovák holokauszt-irodalomban*

A tanulmány bemutatja a rendszerváltás utáni emlékezetpolitikai küzdelmeket, amelyek a holokauszt tanulmányozásához és történelmi elhelyezéséhez fűződnek Szlovákiában és Magyarországon. Miközben a zsidóüldözésnek mindkét országban voltak aktív támogatói, a szlovák és magyar szélsőjobboldal „egységesen” igyekszik a náci Németország áldozataként feltüntetni országát, illetve minden bűnért a németekre hárítani a felelősséget. Magyarországon a sokat vitatott Szabadság téri emlékmű is kifejezi e kormányzati szándékot. A történelem meghamisítása nem új fejlemény; fontos azonban, hogy a történeisz tisztában legyen azzal, mihez is nyújt segédkezet..... 94

Dokumentum

N. F. Belonozsko, harkovi lakos naplójából

Átdolgozta V. Ligyin [1941–1942] 118

Raisza Dudnyik partizánlány elbeszélése

Feljegyezte M. Zseleznova [1944] 122

Analízis

Mousa Aida Zsófia: **A palesztinai arabok a cionizmus főáramának gondolkodásában, 1917–1947.** *David Ben-Gurion és Chaim Weizmann a palesztinai zsidó–arab együttélése*

Az elhíresült szlogen, miszerint Palesztinát, „egy nép nélküli földet” a zsidóknak, „egy föld nélküli népnek” kellene átengedni: közismert cionista toposz. Noha e vélekedésről jóval Izrael Állam létrehozása előtt kiderült, hogy alaptalan, mégis sokáig tartotta magát a vulgácionista gondolkodásban. A tanulmány bemutatja, hogy bár e vélekedés hatott a cionizmus egyes támogatóinak Palesztina zsidó benépesítésével kapcsolatos hozzáállására, a jisuv elitje nagyon is odafigyelt a zsidó–arab együttélésre. Soraikban 1917 és 1942 között különböző elgondolások léteztek a palesztinai arabok aktuális és eljövendő hely(zet)éről, és a főbb politikai irányzatok az „arabkérdésben” elfoglalt pozíciójuk alapján (is) határozottan elkülönültek egymástól. A szerző elemzésében a David Ben-Gurion és Chaim Weizmann által megtestesített *mainstream* megnyilatkozásaira összpontosít, hogy bemutassa, hogyan formálódott a palesztinai zsidó közvéleményében a palesztinai arabokkal kapcsolatos attitűd 125

Dokumentum

Vlagyimir Zeev Zsobotyinszkij: **A vaskerítés.** 1923. november 142

A palesztinai Ijud (Egység) szervezet írásbeli nyilatkozata az Angol–Amerikai Vizsgálóbizottság részére. Jeruzsálem, 1946. március 5. 149

Nahum Goldman: **Izrael és az arabok.** 1977 171

Változatok egy témára

A Fidesz – Az új szélsőjobboldal 182

Walden Bello: A szélsőjobb globális felemelkedésének megértése

A szélsőjobboldal sikeresen kisajátította a progresszívek globalizációellenes, kritikus hangvételét – miközben a hivatalos baloldal hozzákötötte magát a neoliberais ideológiához –, és ezt összeházasította egy vadul rasszista, sovinszta és bevándorlóellenes programmal. Ezzel olyan politikát kell szembehelyezni, amely túlmutat a hitelét vesztett elitdemokrácia visszaállításán és magán a kapitalizmuson is..... 188

Marcel van der Linden: **A munkások és a szélsőjobb**

Immár több évtizedes politikatörténeti jelenség, hogy a munkásság igen sok országban – a baloldali pártok helyett – a szélsőjobboldali mozgalmakat és pártjaikat támogatja. Ebben sokféle ok és körülmény játszik szerepet. A globális kapitalizmus nemzetállami, területi politikai játékterében a szervezetlenné vált munkásság miért nem tud világméretű osztályá szerveződni? – ez itt a probléma..... 195

Jonathan Liew: **Hogyan használja a futballt az új, szélsőjobboldali populista hullám hatalma megerősítésére.** *A futball a gátlástalan populisták és a neofasiszták új generációjára jellemző macsó, sovinszta fantáziák tökéletes terepe* 202

Tényről tényre

Wiener György: **Új jobb- és szélsőjobboldali pártok felemelkedése Európában**

A tanulmány az új jobb- és szélsőjobboldali pártok nyugat- és dél-európai megjelenésének öt, történetileg egymásból következő okát jelöli meg: a kisburzsoázia és a kispolgárság lázadását a jóléti állam ellen, a fizikai munkások kiábrándulását a szociáldemokrata pártokból, azok neoliberais gazdaságpolitikája miatt, a kelet-közép-európai államszocializmusok bukását, a 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi és adósságválságot, valamint a 2010-es évek közepének iszlám terrorizmusát és menekülthullámát. Emellett kimutatja, hogy az ilyen jellegű pártok egy része eredetileg liberális formációként szerveződött meg, másik csoportja viszont már létrejöttékor szorosan kötődött a hagyományos szélsőjobboldali ideológiákhoz, amelyeket azután részlegesen modernizált. Tárgyalja azt is, hogy Kelet-Közép-Európában e politikai erők a rendszerváltások folyamatában jelentek meg, s alapvető céljuk kezdettől fogva a történeti kontinuitás helyreállítása volt. Végezetül, röviden utal arra, hogy e pártok alapvetően a nemzeti tőke érdekeit védik a transznacionális tőkésosztállyal szemben..... 206

Olvasójel

Bartha Eszter: **Kézikönyv (új)balosoknak.** Antal Attila: *Orbán bárkája: Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége.* Progress Könyvek, Budapest, Noran Libro, 2019 235

Bartha Eszter: **Visszakövetelt emlékezet.** *1919 Tanácsköztársaság 2019* (szerk.: Krausz Tamás és Morva Judit), Budapest, Le Monde diplomatique – magyar kiadás, 2019 239

Borítókép: Воину-освободителю слава! Dicsőség a hős felszabadítónak! krasnoyeznamya.ru

Antal Attila: Orbán bárkája

Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége.

Noran Libro Kiadó, 2019.

Következő számunk tartalmából

- Mészáros István: „Leviathanon túl” (Bevezetés)
- Mérlegen: Immanuel Wallerstein életműve
- Új versenyfutás Afrikáért
- A keletnémet államszocializmus marxista, belső ellenzéke
- Egy legendás polgáztanár az ELTE-n: Földes László

Kende János (1936–2019)

Elhunyt Kende János történész, elvtársunk, a hazai szociáldemokrácia és az 1918–19-es forradalom avatott kutatója, aki a marxista történetírás régi iskolájának kiváló és hűséges művelője volt.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Győzelem – Auschwitz – emlékezet

Megjegyzések a 75. évfordulón

1. Az emlékezetpolitikai revízió céljai

Sokszor még a magukat a radikális baloldalhoz soroló emberek sem értik világosan, hogy mi a jelentősége az emlékezetpolitikai küzdelmeknek, miért fontos feladata az *Eszmélet*nek is e küzdelmekben való részvétel. Nem értik, hogy az „emlékezetpolitika” a politikának az a terepe, ahol a baloldal szellemi megsemmisítése a legközvetlenebb és a legbrutálisabb formában zajlik évtizedek óta.

Már 20 évvel ezelőtt világos volt, hogy a holokauszt globálissá vált: a globális geopolitikai-geostratégiai háborúskodás legitimációs, ideológiai „játékszerévé”, eszközévé, elszakadva mindenfajta történeti kontextustól. Több mint szimbolikus volt, amikor – ki ne emlékezne rá – 1999-ben az USA vezetésével a NATO szétbombázta Jugoszláviát, s az albánok sorsát maga Clinton asszony hozta összefüggésbe a holokauszttal – a szerb elnyomást jellemzendő, és egyúttal a katonai beavatkozást és Koszovó létrehozását legitimálandó. A politikai „emlékezetben” a holokauszt fokozatosan – egyfajta szimbolikus „meseként” – önálló életre kelt, az eredeti történeti kontextus lassan a feledés homályába vész, amiben nagy szerep jut azoknak a hollywoodi vagy „hollywoodias” filmeknek, regényeknek, amelyeken a holokauszt könnyes, (ál)romantikus és folytatólagos szappanoperává, vagyis olyan fogyasztási cikké stilizálódik, amely magát a valódi „történetet” kivonja az eredeti összefüggésrendszerből, az okok és következmények láncolatából.

A náci Németország fölötti Győzelem 75. évfordulójára már világosan kirajzolódik, hogy e győzelem *emlékezete* nyílt harci tereppé vált az emlékezetpolitika globális küzdelmeiben, amelyek mintegy „leképezik” az ideológiai frontokat és a furcsa, zavaros „szövetségeket”. A nyugati mainstream liberális és konzervatív média a kommunizmus

elleni harc zászlaja alatt – már nem a sztálinizmusról beszélnek! – élenjár ebben a harcban, mint arra már oly sokszor rámutattunk.

Az emlékezetpolitikai küzdelem másik frontja sajátosan kelet-európai. A Győzelemtől ugyanis elválaszthatatlan az *államszocialista berendezkedés* – amit ma kommunizmusnak neveznek – meghonosítása, bevezetése a régióban. Az államszocialista rendszer társadalmi vívmányainak elismerése és a háborús győzelem antifasiszta gloriifikálása kétségtelenül összetartozó gondolatalakzatok, ugyanakkor a mai ideológiák elvárásoknak megfelelően az új, oligarchikus tőkés rendszer *felértékelése*, szabadságként való ünneplése elkerülhetetlenül a régi rendszer *leértékelésével* párosul. Mindez természetesen alapjában kihat a Győzelem megítélésére.

Köztudott, hogy a putyini rendszer legfőbb legitimációs kiindulópontja a nagy honvédő háború, ezért egyszerre találja magát szembe az amerikai/nyugat-európai ihletettségű és a kelet-európai jobboldali-szélsőjobboldali ruszofóbia és szovjetofóbia megközelítéseivel. A globális baloldal főbb irányzatai – legyen bármi is a látszat – a nagy honvédő háború pozitív emlékezetét mint az antifasiszta hagyomány gerincét továbbra is fenntartás nélkül ápolják, támogatják, noha eközben az oroszországi oligarchikus kapitalizmus radikális bírálátát egyetlen pillanatra sem adják fel. A nyugati mainstream és a globális szélsőjobboldal antikommunizmusa és ruszofóbiája sajátos módon összefonódik, ugyanakkor (geo)politikai céljaik számos ponton igen eltérők lehetnek. Mindez klasszikus, de nemzetileg specifikus formában tükröződik Ukrajnában, a balti államokban, Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és másutt, egyszóval Közép-Kelet-Európában.

Az *Eszmélet* olvasói, ha másutt nem, folyóiratunkban rendszeresen értesültek arról, hogy már évtizedek óta globális méretekben zajlik a Vörös Hadsereg korábbi pozitív emlékének besározása – mint a rendszerváltozás ideológiai-kulturális hozadéka, egyik legsajátabb öröksége. Ennek az „örökségnek” a része, hogy a szovjet katonák által elkövetett bűncselekményeket olyan mértékben abszolutizálják, hogy eltűnik mögötte az igaz ügy védelme, „a nácizmus szétzúzásának soha el nem halványuló jelentősége”, ahogyan azt a '90-es évekig szinte pártállástól függetlenül minden releváns politikus hangoztatta szerte a világon a Győzelem május 8-i vagy 9-i megünneplésekor.

A jelzett emlékezetpolitikai fordulatnak, felülvizsgálatnak a tétje persze világos, két alapvető összefüggésben is. A felülvizsgálat egyik célja Oroszország geopolitikai célú izolálása a „civilizált világtól” egy

globális média- és kiberháború keretei között. Az is világos, hogy az USA által irányított, Oroszország elleni „szankciós politika” hálójába került szinte minden ruszofób politikai kampány, az emlékezetpolitikától a Szkrípal-ügyön át Oroszországnak a globális sportból való kizárásáig szinte minden területen. Oroszország nem kíván zokszó nélkül alárendelődni a világrendszerben uralkodó hierarchiának, amelyet még ma is jelentős mértékben az amerikai és NATO-hegemónia határoz meg. A revízió másik célja a globális baloldali „emlékezet” legyengítése, összezavarása, megmérgezése, végső soron a fennálló rendszerrel szembeni nem kapitalista alternatíva elsorvasztása.

2. A modern manipuláció: mítosz és valóság

Szovjetunió katonai erőfeszítéseinek és a győzelemben játszott döntő szerepének utólagos átírása tehát komoly pénzügyi háttérrel rendelkező ideológiai apparátusok bevonásával zajlik. Stílszerűen fogalmazva: az amerikai (NATO) irányítású geopolitikai harc frontján a II. világháború döntő fordulata már nem az 1942–43-as sztálingrádi csata, hanem az 1944. június 6-ai normandiai partraszállás.¹ E manipulatív fordulat alapvető funkciója, hogy demonstrálja a „nyugati demokráciák” felsőbbbségét a Szovjetunió fölött – még a háború időszakában is. Kelet-Európában a háborúban vereséget szenvedett osztálypolitikai erők mai „leszármozottai” kívánják utólag, ha nem is megnyerni (ami végső soron persze morbid és abszurd vállalkozás lenne), de bagatellizálni és meghamisítani a nagy honvédő háború történelmi jelentőségét, jellegét. Azt az emlékezetpolitikai álláspontot kívánják legitimálni, amely szerint a honvédő háború csak egy szovjet(-oros) mítosz. A mai kelet-európai rezsimek hivatalos legitimációs ideológiája szerint a politikai elitek csupán kis nemzetállamaik függetlenségét védték a II. világháborúban – a két kolosszus, a „két totalitáriánus diktatúra” ellenében.² Vagyis – régi szokás szerint – a náciizmus és a szovjet fejlődés között egyfajta azonosságot tételeznek fel.³ Magyarországon – a NER nyomására – a történészek fiatal generációjának egy része már be is hódolt a történelemhamisítás neohorthysta iskolájának, a történészszakmát egyfajta ügyvédi állásként képzelik el, amelynek alapvető funkciója „a nemzeti renomé védelme”. A liberálisabb beállítódású kutatók az emlékezetpolitika „össztársadalmi érdekeket” tükröző jellegéről elmélkednek, amely a baloldalt teljesen kirekesztő, kriminalizáló történelmi emlékbizottságok hálózatának

korszakában teljesen értelmezhetetlen fogalom,⁴ hiszen még csak utalásszerűen sem derül ki, hogy kik képviselnék az ösztársadalmi érdeket. Régen az MSZMP Központi Bizottsága testesítette meg az ösztársadalmi érdeket történeti kérdésekben (is) – noha a '80-as években e tekintetben már nem hozott határozatokat –, mára mintha a kormány vindikálná a jogot ennek képviselőjére.

Mindenesetre Magyarország elől jár az antifasiszta hagyomány „kiiktatásában”, az antifasizmus hovatovább a külső ellenség aknamunkájává transzformálódik a NER hivatalos történeti-ideológiai megnyilatkozásaiban. Sőt, a 2010-es alaptörvény preambulumban Magyarország felszabadulása a nemzeti függetlenség elvesztéseként értékelődik.

Folyóiratunk nem először ad hangot aggodalmának, hogy Magyarország állami pénzen folyik a történelemhamisítás. Az ideológiai államapparátusok olyan gondolati sémákat reprodukálnak, amelyek a Horthy-rendszer pronáci propagandájából erednek. Mindezt annak fényében kell tekintsük, hogy a *Győzelem* nyugati és keleti „újrágondolása” több ponton is összeér. A patológikus antikommunizmus és szovjetofóbia legújabb „európai dokumentuma” (2019. szept. 28.), az EU parlamentjének állásfoglalása a II. világháború kezdetéről egyenesen azonosítja Hitler és Sztálin felelősségét a háború kirobbantásában, ami korábban elképzelhetetlen lett volna.⁵ Akárcsak az ukrainai éhínségre (golodomor) vonatkozó európai uniós dokumentum, ez a

Az auschwitzi koncentrációs tábor felszabadulása, 1945. január 27.

legújabb is helyi nemzeti (litván, lett, ukrán stb.) kezdeményezésekre megy vissza. A mostani dokumentumot egy, a történeti kérdésekben láthatóan járatlan, politikai értelemben szélsőséges litván parlamenti képviselő terjesztette be, aminek csupán azért van jelentősége, mert a tekintélyes fórum vita nélkül, szinte egyöntetűen megszavazta, mintha el sem olvasták volna. Az Európai Parlamentben is olyan jobboldali túlsúly a jellemző, amely nyitott a náciizmus bűneinek relativizálása irányába.⁶ Ez a tendencia oly mélyen áthatja az emlékezetpolitika és a történetírás mindennapjait, hogy nem ritka jelenség a közönséges dokumentumhamisítás sem.⁷

Ez a „hivatalos” hamisítás végső soron a holokauszt relativizálásának egyik formája is, amelyet az Európai Unió jobboldali hatalmi többsége hivatalosan inspirál, s amelyet többek között azzal igazol, hogy „leleplezi a kommunizmus bűneit”, mintha azok összekapcsolódnának a náciizmussal. Valójában tehát egy politikai harc egyik „emlékezetpolitikai” aspektusáról van szó, amely végső soron a szocializmus mindenfajta gondolatának és gyakorlatának kriminalizálását szolgálja azzal a céllal, hogy a fennálló rendszerrel szemben kiiktassa mindenfajta alternatíva pusztá lehetőségét is.

A „kifinomultabb” hamisítások általában azzal kezdődnek, hogy a nagy honvédő háború hőseinek mitizálása ellen tiltakoznak, „leleplezik” a szovjet történetírás mítoszteremtő egyoldalúságait. Zoja KoszmoGYemjanszkajától Zsukov marsallig – finoman fogalmazva – „deheroizálják” a háború történetét. Ám a mitikus hősökből torz figurákat faragtak, és a bulvár-irodalom törvényeinek megfelelően a gyanútlan olvasó könnyen lépre megy. A nagy honvédő háborút mintegy „konstrukciót”, mintegy egy gépet „szétszerelik”, bizonyos alkatrészeket, vagyis történeteket kiszereznek belőle, másokat a helyükre állítanak. Az egész történetnek az „összeszerelése” azután lehetetlenné vagy érdektelenné válik. Ez is a tulajdonképpeni cél. És ez nemcsak az angol–amerikai (kvázi-)dokumentumfilm-gyártásban van így, hanem az ún. történeti publicisztikában, amely a szovjet háborús erőfeszítések kapcsán – példának okáért –, azt állítja a közép-pontba, hogy a szovjet katonák vagy a szovjet partizánok miféle bűncselekményeket követtek el a felszabadított területeken, vagy azt demonstrálják, hogy az amerikai–brit hadigépezetet mennyivel „kulturáltabb” katonák üzemeltették.

Az első *antimítosz-kampány* már a '80-as évek végén, '90-es évek elején kibontakozott Oroszországban, amivel az *Eszméletben* is foglalkoztunk, mert e kampány számos eleme hamarosan gyökeret vert a

magyar történetírásban is.⁸ Az ún. német történészvita – Ernst Nolte pronáci fordulatából kiindulva – már sejteni engedte egy (szélső) jobboldali fordulat globális lehetőségeit.

Külön kitérhetünk a „legnépszerűbb” hamisításra, miszerint a náci támadás a Szovjetunió ellen csupán preventív „ellenintézkedés” volt, ahogyan az a goebbelsi propagandában is szerepelt.⁹ A másik kedvelt *antimítosz* magának a háborúnak a kezdetét hamisítja meg, mégpedig oly módon, hogy azt a német–szovjet meg nem támadási szerződésből vezeti le, Hitler és Sztálin közös felelősségét hangsúlyozva, de elhallgatva a lényegét: a nyugati nagyhatalmak Hitlerrel kötött paktumát, a müncheni egyezményt, nem is szólva a kis kelet-európai államok Hitlerrel megkötött külön egyezményeiről 1933 és 1939 között.¹⁰

Az itt bírált szemlélet megnyilvánulása, amikor – főleg balti és ukrán – „emlékezetpolitikusok” a honvédő háború helyére a „kétfrontos harcot” csempézik be, mintha a náccal szövetséges helyi antikommunista-szovjetellenes, „antisztálinista” harcosok (az UPA vagy a lett és litván „erdei testvérek”) a nemzeti függetlenségért harcoltak volna „a két totalitárius diktatúra” ellenében. Ezzel tulajdonképpen a Wehrmachttal és az SS-szel együttműködő, a náci hatóságok ellenőrzése alatt álló helyi fegyveres „ellenállókból”, vagyis a náci kollaboránsokból építik fel a nemzeti függetlenségi harc mítoszát.

Ilyen és ehhez hasonló „teóriákban” még a legkiterjedtebb irodalmi és forrásfeldolgozással rendelkező *holokauszt* története sem kerülhet a helyére. Mostanában igen népszerű a „véres övezet” (Snyder) teóriája,¹¹ amely semmiféle szakszerűen megalapozott magyarázatot nem ad semmire, hacsak azt a közhelyet nem támasztja alá, hogy a II. világháború az emberiség legvéresebb háborúja volt, és valamely misztikus okokból éppen a „két totalitárius diktatúra” közötti térség a szörnyű vérözön forrása, beleértve a zsidók helyi lakosok általi likvidálását is. A mainstream média által felkapott és agyonreklámozott etnonacionalista magyarázatok elfoglalták a társadalom- és történelméleti vizsgálódások helyét. A vulgarizáló „bulvárelméletek” háttérben egyszerűen eltűnik a háború egyik alapvető mozzanata, vagyis az, hogy a holokauszt maga elválaszthatatlan a náci Németország fő céljától, a Szovjetunió katonai lerombolásától és gazdasági kifosztásától, a náci és szövetségeseik (Magyarország, Románia, Olaszország és más megszállt országok rezsimjei: Szlovákia, Horvátország, Finnország stb.) szovjetellenes gyarmatosító háborújától, a Szovjetunió népei ellen eltervezett – és később, 1941. június 22-e után megvalósított – genocídiumtól. Nagyon hasonló tendenciák mutatkoztak meg a

magyar történetírás jelentős szegmenseiben, amikor szembesültek azokkal a szovjet-orosz levéltári dokumentumokkal, amelyek a magyar megszálló csapatok népirtásban való részvételét tükrözték. Komolynak látszó történészek is igyekeztek az eredeti történeti kontextusból, a népirtás közegéből kimenteni a magyar megszálló csapatokat, hogy megfeleljenek a mai rezsim legitimációs igényeinek.¹²

3. A nagy honvédő háború és a holokauszt emlékezete

Komoly történész nem tagadhatja, hogy a holokausztot a náci Németország egyedül nem hajthatta volna végre. Ugyanakkor historikusok egész serege foglalkozik még mindig – szerte Kelet-Európában – a holokauszt relativizálásával, ami az emlékezetpolitikában úgy jelenik meg, hogy a helyi lakosság részvételét a tömegmészárlásokban bagatellizálják, és Németországra mutogatnak mint kizárólagos felelősséget viselő államra. E felelősségáthárítás számára kapóra jön a „véres övezetről” szóló áltudományos és miszticizmusba hajló elmélet és a „nemzeti specifikumokról” szóló locsogás. A történelmi megismeréshez, a történeti valósághoz azonban az visz közelebb bennünket, ha világosan átlátjuk: a holokauszt megvalósításához Horthykra és Banderákra, Tisókra és Antonescukra, illetve a mögöttük álló katonai és politikai-hatalmi struktúrákra, apparátusokra, rezsimekre volt szükség. A holokauszt ugyan egyedi, minden alapvető szempontból példátlan népirtás az emberiség történetében, de nincsen önálló, önmagában vett története, nem önmagában álló jelenség: a világháború és a történetileg felfogott hierarchizált és bonyolult strukturált világcivilizáció terméke és megnyilvánulása. Nem történt meg az „elvesztett” világtörténeti szempontozóhoz való szaktudományos és emlékezetpolitikai visszatérés.

De voltak és vannak kutatók, mint például Jichak Arad, izraeli történész, aki ezzel a szemponttal igyekszik számot vetni. Bemutatja, hogy a zsidók nemcsak áldozati „szerepet” játszottak a világháború, a nagy honvédő háború történetében, hanem létszámukhoz képest egyenesen kiemelkedő módon hozzájárultak a náci Németország fölötti Győzelem kivívásához.¹³ Ezt a globális szempontot, ezt a világtörténeti perspektívát a „régí” történetírásban, példának okáért R. L. Braham vagy Ránki György, E. Traverso vagy M. Postone és mások munkáiban még természetesen megtalálhatjuk. Noha igaz, hogy az emlékezetpolitikai csatározások (legfeljebb akkoriban nem

így nevezték) már annak idején is dúltak, de méreteik és intenzitásuk messze elmaradtak a mai, „modern” háborúskodástól. Manapság nehezebb is megfelelni e szempontnak, mert a geostratégiai méretekben folyó médiaháború emlékezetpolitikai küzdelmeiben „feltétlenül” a Nyugatnak kell felülkerekednie, s Oroszország úgyszólván egyedül áll azzal a törekvésével, hogy pozitív kép rajzolódjon ki a Szovjetunió nagy honvédő háborújáról, amely a mai rendszer legitimációs kiindulópontja. Persze korlátozott módon az, hiszen a történelem számos redukción esik át, mire legitimációs ideológiává alakul: egyfajta „dekommunizáció” megy át a történelem, amennyiben kitörölték belőle a kommunista párt szerepét és a kommunista legitimációs ideológiát a „birodalmi patriotizmus” nevében – így szorítva helyet a „történetben” az orosz etnosznak és a pravoszláv egyháznak.

A világtörténeti, a globális nézőpont feladásának közvetlen terméke korunk szellemi pestise: az *etnonacionalizmus*,¹⁴ amely a fasizmus, a nácizmus egyfajta rehabilitálásával, relativizálásával fenyeget. A globális perspektíva nélkül a holokauszt történeti beágyazottsága, „egyetemessége” és kivételessége a genocídiumok történetében és konkrétan a II. világháború történetében egyszerűen nem érthető meg; e szempont nélkül nem tárható fel sem a népirtás intenzitása, sem a „kivitelezése”, sem földrajzi kiterjedése, sem a zsidók (helyi és globális) menekülési útvonalainak rendkívüli beszűkülése.

4. A „zsidó háború” etnonacionalista mítosza

Noha a rendszerváltás talán legsajátabb ideológiai üzenete napjaink számára az *etnonacionalizmus* elszabadítása volt, a történészek elől jártak a harcban...

Ha a nagy honvédő háború nem volt *nagy* és *honvédő*, ahogyan az EU-parlament dokumentumai sugallják, vagy ahogyan a balti, az ukrán és a lengyel stb. „emlékezetpolitika” expressis verbis nap mint nap megfogalmazza, akkor maga a történet nemzeti-nemzetiségi háborúk, „etnikai” háborúk laza „hálózatává” esik szét, lebomlik minden társadalmi-gazdasági-piaci összefüggés. Ha a „nagyelméletek” elbuktak, elvéreztek és többé nem használatosak, akkor az *etnonacionalista* magyarázatok előtt úgyszólván szabad a pálya: meg is van az adekvát *narratíva*.

Az *etnonacionalizmus* a háborúból egyfajta „zsidóháborút” fabrikál, annak a nézőpontnak megfelelően, amelyet fentebb a honvédő há-

ború „nemzeti háborúkká” való szétdarabolása kapcsán említettem, és amely végső soron megfelel a náci propaganda hagyományának is. Ennek a szemléletnek az a kiindulópontja, hogy a háború alapvető sajátossága az „etnikai tisztogatás”, ami a különböző nemzetiségek, „etnikumok” egymás közötti misztikus konkurenciájaként tűnik fel, s ez természetesen szabad teret enged a pszichologizálásnak és más tudománytalan-történetietlen eljárásoknak.

E téren a legtovább talán Ukrajnában mentek el a dolgok, ahol Juscsenko elnöktől a Majdanig, a Majdantól Porosenkóig az ukrán „etnofasizmus” hivatalos „kultúrává” emelkedett: az ukrán nemzetállam hivatalos hőseivé Bandera és az SS főtitisztje, Suhevics lettek, akik az Ukrán Felkelő Hadsereg harcosaival együtt Lenin és a szovjet hősök helyét foglalták el. A holokausztban és a szovjetek, illetve lengyelek lemészárlásában részt vevő UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) hivatalos heroizálása valójában a holokauszt relativizálásához, sőt a holokauszt tagadásához vitt közel.¹⁵ A balti államokban a Waffen-SS, az „erdei testvérek” és általában a nacionalista múlt rehabilitációja szintén a holokauszt relativizálásával járt együtt, olajat öntve a vad antiszemita hagyományok tüzére az egész régióban. Lengyelországban is hivatalból tagadják, hogy lengyelek részt vettek volna a holokausztban, míg Magyarország „különös” eset: egyfelől beismerik ugyan a magyar államnak a holokauszthoz való alapvető hozzájárulását, másfelől és egyidejűleg relativizálják azt, mégpedig úgy, hogy heroizálják a náci Németországgal szövetségben a Szovjetuniót megtámadó magyar hadseregek katonáit – miközben a magyar megszálló csapatok náci felügyelet alatt részt vettek a zsidók, a kommunisták, a szovjet hadifoglyok módszeres kiirtásában. Ez utóbbiról persze nemigen olvasni a hivatalos tananyagokban és a rendszer hivatalos propagandakiadványaiban. Még Romsics Ignác akadémikus is csak addig jutott el 2017-ben megjelent, összefoglaló jellegű munkájában, hogy voltak bizonyos „atrocitások” a magyar megszállók részéről, s részben racionalizálja, részben pedig bagatellizálja a magyarok háborús bűncselekményeit, és tagadja a népirtás tényét.¹⁶

Magyarországon, egyfelől, rendszeresen megemlékeznek a holokausztról, sőt, jellemző a neohorthyista szellemiséget őrző egyik zsidó szervezet állami finanszírozása is, tulajdonképpen „lefizetése”; másfelől nemrég a regnáló magyar miniszterelnök azt a Horthyt, aki a holokausztért döntő történelmi és politikai felelősséggel tartozik, „nagy államférfinak” nevezte, és egyúttal felállította a Szabadság téren a német megszállási emlékművet, amely azt a hazug narratívát

sugallja, hogy Magyarország nem szövetséges, hanem áldozata volt a náci Németországnak. Ahogyan a történelem emlékezetpolitikává züllik, kifejeződik benne jelenkorunk egész *etnonacionalista* vonzása, vagyis a történelmi folyamatok jelzett területe is a „nemzetépítés” legitimációjaként szolgál. Másfelől tekintve, az „etnonacionalista” mítoszteremtés végül is globális méretekben vált a hamisítások jobb-oldali-szélsőjobboldali iskolájává.

5. A történelmi kutatás határai: néhány felvetés

A történelmi-ideológiai térben a holokausztkutatás maga is egyfajta „zsidó-tematikaként” szilárdult meg, függetlenül – vagy lehet, hogy talán nem is függetlenül – attól, hogy az államszocializmus korszakában évtizedeken át jobb volt nem foglalkozni vele, ami persze nem jelenti azt, hogy ne foglalkoztak volna a népi történelemmel. Magyarországon például még a szocialista filmkultúrában és az irodalomban is megjelent a zsidók tragédiája. A Szovjetunióban (és a szocialista országokban) a *katasztrófa*, *Auschwitz* mint a népi történelem speciális zsidó „esete” természetesen a náci genocídium általánosságán belül merült fel, amennyiben felmerült. A Szovjetunió összeomlása után az egykori „szovjet blokkban” is széles körben „felfedezték” a holokauszt témáját, amely korábban „elfeküdt”, „elveszett” a „fasizmus békés polgári áldozatainak” vagy az „antifasiszta ellenállás áldozatainak” – az idősebb generáció számára – jól ismert fogalmaiban. Az „elhallgatás” érthető volt, amennyiben a *szovjet népek* és a *szocialista internacionalizmus* közös érdekei, a *szocialista népi egység* nem követelte meg, sőt inkább akadályozta a II. világháború, a nagy honvédő háború speciálisan „zsidó aspektusának”, a zsidó nép kiirtásának kidomborítását, részletes megvilágítását, feltárását és feldolgozását. (Megjegyzendő, hogy e történetnek nem volt speciálisan belorusz, ukrán, sőt orosz aspektusa sem, ezek „elmerültek” a *szovjet* mindent egyesítő fogalmában. A politika kommunista irányítói korábban többnyire úgy vélték, hogy egy ilyen „feltárás” inkább erősíti a megosztottságokat, az antiszemitizmust. Nem mellékes körülmény, hogy a szovjet áldozatok hozzávetőleg 10%-a zsidó nemzetiségű állampolgár volt, mintegy 2,7 millió ember, ez önmagában is jelzi a probléma különöségét, hiszen a zsidó nemzetiségűek a lakosság összességén belül hozzávetőleg 1,5–2%-ot tehetnek ki a háborút megelőző évben.)

Az auschwitzi koncentrációs tábor felszabadulása, 1945. január 27.

A rendszerváltást követő évtizedek mintha megerősítenék az elhallgatásban érdekelt szovjet vezetők fenntartásait. Az 1990-es évektől a nyilvánosságban megerősödő „demokratikus antiszemitizmus” (eljutva egészen a holokauszttagadásig) és a felvirágzó holokausztkutatás valamiképpen összefüggött. Mindenesre a történelem mintha csak ismét igazolni akarná azt a tapasztalatot, miszerint az antikommunizmus és az antiszemitizmus kéz a kézben járnak.

A holokauszt historiográfiája mindenütt óriásira duzzadt. Komoly apparátushálózat jött létre, egyetemi és kutatói infrastruktúrák egész sora él ebből a témakörből, anyagi és szellemi források sokaságát szentelik e tárgykörnek. Egyes szerzők már jóval korábban holokausztiparról értekeztek minden előítélet nélkül, csupán jelezve a kutatás funkcióváltását, a politika és a biznisz összefonódását, az emlékezetpolitikai szempontok felülkerekedését.¹⁷

Mondhatjuk, hogy mára a holokauszt mint emlékezetpolitikai küzdelmek tárgya egyfajta „kisebbségi téma”, identitáspolitikai kérdéskör lett mint az „etnobiznisz” része, amely költségvetési támogatást élvez szerte Európában. Az emlékezetpolitika visszahatása a történeti kutatásra nem csak a különféle állami „emlékezet-bizottságokon” és általában az állami ideológiai apparátusokon keresztül megy végbe. Itt a *korszellemről* magáról is szó van.¹⁸ A neohorthysta korszellem kifejeződik abban is, hogy miképpen heroizálnak a holokauszt pe-

riódusából olyan zsidó vezetőket és olyan zsidó szervezeteket, akik és amelyek annak idején szinte istenítették Horthyt és a magyar államot – még 1938 után is. Így „heroizálódik” bizonyos körökben például Heves Kornél, szolnoki főrabbi, aki híveit magukra hagyva 1944 májusában családjával Budapestre menekült egy mentőakció keretében. Ugyanő 1938. november 5-én így ünnepelte a Horthyt és a Felvidék visszacsatolását: „Húsz esztendő óta nem volt a magyarnak ilyen örömnapja, mint a mai. Bizony mondom néktek testvéreim, ez a szombatok szombatja, ez a legszebb és legnagyobb ünnep. Mert most vonulnak be honvédjeink a rabságból szabadult Felvidékre... Örvendezzünk hát, testvéreim. Mert valósulni kezd, amit húsz év óta csak álmainkban láthattunk, de a föltámadás fanatikus hitével élesztgettünk szüntelenül... De forduljunk mélységes hálánkkal elsősorban a legnagyobb magyar felé, ki bölcs országlásával életre keltette az elalélt magyarságot. Hajtsuk meg hódolatunk lobogóját vitéz nagybányai Horthy Miklós előtt, Kormányzó Urunk előtt, mert neki köszönhetjük elsősorban, hogy lehullott a trianoni bilincs sokak kezéről.”¹⁹

Eközben mind a mai napig feltáratlan maradt a zsidó vallási szervezetek, hitközségek és egyének, mindenekelőtt az országos és a budapesti zsidó tanács némely összefüggésben dicstelen és gyáva magatartásának története a Horthy-rendszerben általában és különösen a holokauszt idején. Mindez akkor is igaz, ha figyelembe kell venni, hogy 1938 után egyre szűkült az „életterük” a zsidótörvényekkel szabályozott Magyarországon, és a többi egyház pedig kifejezetten a rendszer támaszának számított, egyik sem tiltakozott nyilvánosan a deportálások ellen, még csak híveiket sem tájékoztatták arról 1944-ben, hogy a deportálások vége: a kiirtás. A holokauszt történetében egy másik neuralgikus pont Kasztner Rezső szerepének megítélése. Ez az ügy nem is önmagában érdekes – hogy ti. Eichmannal tárgyalva, mintegy 1600, többnyire tehetős zsidó életét mentette meg –, hanem egy testületi magatartás hivatalos dicsőítése vagy ellentmondásos szerepének elhallgatása. A történetírás nem adott meggyőző választ arra a kérdésre, hogy vajon a zsidó tanácsok miért nem becsülték a sok százezres zsidó közösség érdekeit még annyira sem, hogy legalább – a szűk lehetőségek között is – megkísérelték volna figyelmeztetni zsidó hitsorsosaikat a közelgő katasztrófára, hogy pár tízezer vagy csak pár ezer ember menekülre foghassa a dolgot.²⁰

Az *Egyenlőség* című zsidó hitközségi lap még 1944-ben, az Auschwitzba elindított vonatokat követően is hitet tett Horthy és rendszere

mellett, ahelyett, hogy leleplezték volna, mi történik a vonaton utazókkal... A német megszállást követően, a holokauszt idején, a lap – noha nyilván kényszer alatt – vállalta, hogy a zsidó élet mindennapjaival kapcsolatban a zsidóellenes törvények szellemében a korábbiakhoz hasonlóan foglalkozzon, s még azt is felvállalta, hogy felszólítsa a zsidó lakosságot, költözzenek a kijelölt házakba, hogy viseljék a sárga csillagot – végül azonban mindennek ellenére a Szálasi vezette fasiszta kormány 1944 októberében betiltotta a lapot.

De van itt egy másik probléma is. A holokauszt dehisztorizálása, a valóságos történeti viszonyokból való megfosztása sérelmes a *zsidó ellenállás* szempontjából is. A történetírás, nem csak a magyar, elhanyagolja a „zsidó ellenállás” kérdését, mert az összefügg a Szovjetunió honvédő háborújával, az antifasiszta ellenállással, vagyis „kilóg” az antikommunista-nyugatos paradigmából. Pedig ez az ellenállás a Győzelem és a holokauszt egész történetének elidegeníthetetlen része. Igenis volt zsidó ellenállás a holokauszt idején, és nem csak a sobibóri felkelésre és annak vezetőjére, Alekszandr Aronovics Pecsorszkij sokáig elhallgatott történetére utalhatunk. Hiszen még a treblinkai felkelés története sem ismert szélesebb körökben.²¹

Magyarországon a rendszerváltás óta nem sok minden jelent meg a szovjet területen végbement náci népiirtás történetéről a gazdag külföldi történeti irodalomból.²² Még Jichak Arad könyvére sem akadt könyvkiadó, aki a *Yad Vashem* vezető munkatársaként nemcsak a holokauszt történetét írta meg szovjet területen, hanem egyáltalán a szovjet zsidóság hozzájárulását a Győzelemhez. Így a szovjet zsidó ellenállás alapvető eseményei sem ismertek a magyar kutatók előtt. Élő bizonyítéka ez annak, hogy milyen mértékig gyűr mindent maga alá a nyugati és a hazai emlékezetpolitikai narratíva.

Nyilvánvaló, hogy a *zsidó ellenállás* történetének feldolgozása mifelénk azért sem népszerű, mert az része a nagy honvédő háború történetének. És mert – mint aláhúztam – a zsidó ellenállás a szovjet területeken volt egyedül jelentősebb tényező, nem mintha ott kedvező feltételek lettek volna komolyabb szervezkedésre. De mégis, a kivégzőosztagok elől a szovjet partizánokhoz szökött és partizáncsapatokat alakító menekült zsidók, illetve az erdőben családi táborokat létrehozó zsidó nemzetiségű szovjet állampolgárok száma, nem szólva most az elbukott ellenállási formákról és esetekről, mégis érdelemes. Jichak Arad számításai szerint mintegy 20–22 ezer zsidó partizánról van szó, míg a családi táborokban 10 000–13 500 közé tehető azoknak a száma, akik főleg fegyveres védelmi feladatokat

láttak el. Arra vonatkozóan, hogy szétszórva, nemzetiségileg nem specifikáltan hány zsidó nemzetiségű szovjet állampolgár harcolt a különféle szovjet partizánosztagokban, nincsenek pontosabb adatok. Hogy az etnonacionalista történetírás a maga „szovjetfóbiájával” még annak jelentőségét sem értette meg, hogy a Vörös Hadseregben mintegy 500 ezer zsidó vöröskatona harcolt, azon kár meglepődni. Ami viszont elgondolkodtató, hogy micsoda erővel degradálják a Vörös Hadsereget az etnonacionalizmusban érdekelt szellemi-politikai erők és a médiaháborúban a Nyugat oldalán harcoló antikommunista-ruszofób „önkéntesek”. Talán éppen az (is) a céljuk, hogy eltereljék a figyelmet történelmi elődeik valóban gyászos történelmi szerepéről. Érthető, ha számukra a legfontosabb kérdés a szovjet katonák vagy partizánok által elkövetett bűncselekmények „felkutatása” – orosz nyelvtudás nélkül. Mint tudjuk, a szovjet dokumentumok „rosszak”, az SS dokumentumai „jók”...

*

A Győzelem 75. évfordulóján nem csak azokra a hősökre, a harcban elesett áldozatokra gondolunk, akik életüket adták azért, hogy Európa népei megszabaduljanak a náci Németország és csatlósai uralmától. Azokra is gondolunk, akiket egyszerű emberekként, békés állampolgárokként vagy hadifoglyokként, a holokauszt áldozataiként a náci haláltáborokban gyilkoltak meg, és gondolunk nemzetiségtől függetlenül azokra a nőkre, férfiakra és gyermekekre, akik szenvedtek vagy meghaltak háborús bűncselekmények következtében.

Jegyzetek

- ¹ A jelenséget jól tükrözi a *Spektrum* és *BBC History* tv-csatornák „emlékezetpolitikai” dokumentumfilmjeinek mennyisége és minősége. E beállítódás a népszerűsítő folyóiratokban is megnyilvánul, s napjainkban már Magyarországon is kirajzolódik e tendencia, amelynek konkrét vizsgálatával tovább lehetne finomítani a képet.
- ² Magyarországon ezt a narratívát számos emlékbizottság „ápolja”; mindenképpen a „terror házi” ideológusokat emelhetjük ki.
- ³ Bartha Eszter: Ideológiák rabságában: a náciizmus és a kommunizmus „azonosságáról”. In: Krausz Tamás – Bartha Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történelmi formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén*. Budapest, Russica Pannonicana, 2014, 308–330.
- ⁴ E felfogás ideológusaként tűnt fel Paksa Rudolf a *Wesley Egyetem* által szervezett „emlékezetpolitikai” konferencián 2019. december 13-án, amelynek videófelvétele az interneten megtekinthető.

- ⁵ Lásd: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20190917IPR61204/europe-must-remember-its-past-to-build-its-futurecm> E dokumentum a történelem instrumentalizálását az információs háborúban új szintre emelte. Putyin, Oroszország elnöke jelentette be, hogy „találtak” egy levéltári dokumentumot, amely a berlini lengyel követ 1938-as, Hitlert dicsőítő javaslatát tartalmazza. Eszerint Hitlernek emlékművet kell állítani, ha a lengyel zsidóságot kitelepítik Afrikába. Putyin a követet „mocskos antiszemita disznónak” nevezte. Lásd: <https://vz.ru/politics/2019/12/25/1015405.html>; <https://vz.ru/news/2019/12/28/1016033.html>
- ⁶ Az '50-es években megfogant hidegháborús elmélet, az ún. totalitarizmus-elmélet az európai mainstream politikai gondolkodás középpontjába tért vissza a rendszerváltást követően. A náci és a szovjet rendszer azonosításával a Nyugat egész történetét kiemelik a valóságos történeti kontextusból, a népirtások, a gyarmatosítás, a háborúk, a háborús bűncselekmények közegeből, hogy az emberiség „humanista” védelmezőjeként tüntethessék fel. Többek között ezzel érik el, hogy még arról se kelljen beszélni, milyen mértékben felelős a Nyugat Hitler felemelkedéséért.
- ⁷ Egyes történészek Magyarországon is adják a nevüket (fotó)dokumentumok eltorzításához, hamis interpretálásához, csak azért, hogy a szovjeteket a náci bűnözőkkel rokoníthassák, vagy egyenesen azokkal azonosítsák. Lásd erről: Is Eastern European 'Double Genocide' Revisionism Reaching Museums? Dovid Katz Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania. *Studies on the Holocaust*, 2016 <http://dx.doi.org/10.1080/23256249.2016.1242043>. Lásd még különösen: Peter Pastor 2019: Fényképek mint történelmi dokumentumok. Jevgenyij Haldej két, Budapesten készült fotójának vizsgálata. *Eszmélet* 121 (2019. tavasz), 105–117.
- ⁸ Lásd például: Ölvedi Ignác 1997: A történész bizonyítson és ne politizáljon! Ungváry Krisztián: „Sztálin és a háború” című írásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 2. sz.; Fekete György: *A másik Ungváry, avagy fontos-e, hogy a magyar történelemtanároknak milyen legyen a magyar történelem?* Elérhető: <https://www.eszmelet.hu/amasikungvary/>; Krausz Tamás: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? *A magyar megszálló csapatok népirtó tevékenysége Ungváry értelmezésében.* Elérhető: <https://www.eszmelet.hu/krausz-tamas-uriember-megszallok-es-jogtipro-partizanok/>; Fóris Ákos: *70 év távlatából a Szovjetunió megtámadásáról.* Elérhető: https://www.academia.edu/36400526/70_%C3%A9v_t%C3%A1vlat%C3%A1b%C3%B3l_a_Szovjetuni%C3%B3_megt%C3%A1mad%C3%A1s%C3%A1r%C3%B3l_Recenzi%C3%B3_H%C3%A1bor%C3%BA_%C3%A9s_nemzeti_%C3%B6nismeret_70_%C3%A9v_e_t%C3%A1madta_meg_a_n%C3%A1ci_N%C3%A9metorsz%C3%A1g_a_Szovjetuni%C3%B3t
- ⁹ Lásd erről: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót.* Budapest, Russica Pannonica, 2011.
- ¹⁰ Vö.: Krausz Tamás 2011: Viták Magyarországon a német–szovjet megnemzátadási egyezmény értékeléséről. Ki a felelős a háborúért? In: uő.: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Előadások, esszék és tanulmányok.* Budapest, Russica Pannonica, 106–121. A hazai vitákból lásd még: Mitrovits Miklós: *Egy paktum furcsa évfordulója.* Elérhető: https://www.academia.edu/4912642/Egy_paktum_furcsa_%C3%A9vfordul%C3%B3ja és Sz. Bíró

Zoltán: *Érvek és paktumok*. Elérhető: <https://www.es.hu/cikk/2009-10-10/sz-biro-zoltan/ervek-es-paktumok.html>

- ¹¹ Snyder, Timothy 2012: *Véres övezet. Európa Sztálin és Hitler szorításában*. Park Kiadó. Lásd még az *Eszmélet*ben megjelent recenziót a kötetről: Szalay Gábor 2017: Kelet-Európa a náci üllő és a szovjet kalapács között? *Eszmélet* 114 (2017. nyár) 176–182. Elérhető: http://epa.oszk.hu/01700/01739/00099/pdf/EPA01739_eszmelet_114_176-182.pdf.
- ¹² Lásd erről: *A magyar megszállás – vajúdjó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Szerk: Gémesi Ferenc. Poszt-Szovjet Füzetek XX. Budapest, Russica Pannonica, 2013.
- ¹³ Ицхак Арад: Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне. Mosty Kultury, 2013.
- ¹⁴ Lásd: Tamás Gáspár Miklós: Etnicizmus a nacionalizmus után: az új európai jobboldal gyökerei. *Eszmélet* 123 (2019. ősz) 145–165.; Krausz Tamás: Néhány megjegyzés a rendszerváltás ideológiájáról. *Eszmélet* 123 (2019. ősz) 23–27.
- ¹⁵ Ennek az álláspontnak a leleplezése a történetírásban már évekkel ezelőtt megtörtént: „A *Krytyka* hasábjain folytatott vita megmutatja, hogy Ukrajnában a liberális értelmiség jelentős része – néhány nyugati kollégájuk támogatásával – készen áll arra, hogy elfogadja a legitimációs narratívát. Ez tagadja az emberiségellenes bűntettek elkövetését, a holokausztban való részvételt, az etnikai tisztogatást és a fasiszta büntényeket. Ahelyett, hogy vitatnák a hagyományos szovjet megközelítést az ukrán történelem elemzése során, inkább Jucsenszkót követik, aki a fasisztákat, az antiszemitékat és a háborús bűnösöket nemzeti hősként ünnepli, és példaképnek állítja az ifjúság elé. Ezzel a nemzetépítést és az állam konszolidálását a demokratikus elvek és az OUN és az UPA áldozatai elé helyezik. Grzegorz Rossoliński – Liebe and Per Anders Rudling, Review of *Krytyka* (Hrsg.): *Krytyka*. Hefte 3–4; 7–8; 9–10. Kyiv, 2010, In H-Soz-u-Kult, June 15, 2011.
- ¹⁶ Lásd: Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest, Kossuth, 2017, 420.
- ¹⁷ Lásd erről Finkelstein, Norman G.: *Holocaust Industry. Reflections of Jewish Sufferings*. London, Verso, 2000; Krausz Tamás: *Antisemitizmus – Holokauszt – Államszocializmus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
- ¹⁸ Magyarországon az *etnonacionalista* logikának megfelelően van olyan zsidó szervezet (EMIH), amely a NER feltételeinek megfelelően a zsidóságot *in abstracto* vallási közösségnek vagy kvázi *etnikumnak* fogja fel és annak képviselőjeként definiálja magát, és mint ilyen, a neohorthysta restauráció szolgálatába áll a kormány ellenőrzése alatt. Mindez a történetfelfogásban, a történetírásban, az emlékezetpolitikában is tükröződik.
- ¹⁹ Heves Kornél: November ötödike. In: *Hozzád könyörgünk... Imádságok, beszédek, versek*. Szolnok, szerzői kiadás, 1943, 11–12.
- ²⁰ Bonyolult szakmai vizsgálódások akarnak igazságot tenni e kérdésben, mint Paul Sanders (<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1742715015614878>), pedig a valóság ennél egyszerűbb. Anyám (1926–2010), aki holokauszt túlélő volt, s az auschwitzi vonaton töltötte be 18. életévét, nem egyszer mesélte el, hogy legalább egy hétre volt szüksége ahhoz, hogy megértse, azon a „nagy keményen” elfüstölték az édesanyját, az édesapját és a hűgát – egymillió másik emberrel együtt. Ennyire nem volt tudomása semmiről a vidéki zsidóságnak... Ez az igazi probléma, nem pedig az, hogy Kasztner hány embert mentett meg. Ő és a zsidó

vezetők felelősek azért, hogy a vidéki zsidóságnak fogalma sem volt arról, hogy egyenesen a halálba viszik őket.

²¹ Itt egy pozitív „ellenpéldára” utalnék: http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=12_2_1

Ugyanakkor a sobibóri felkelés évfordulójáról nem tájékoztattak a magyar lapok. Erről az *Eszmélet* folyóiraton kívül egyetlen más magyar lap, beleértve a „zsidó lapokat” is, egyetlen szó erejéig sem emlékezett meg. 1943. október 14-én – a náci haláltáborok történetében, a treblinkai mellett – ez volt az egyetlen és sikeres, tömeges szökéssel járó felkelés, méghozzá abban a haláltáborban, melynek gázkamráiban több mint negyedmillió zsidó férfit, nőt, gyermeket és szovjet hadifoglyot pusztítottak el.

²² Pusztán a tájékoztatás kedvéért érdemes megemlíteni, hogy e téren az ELTE Ruszisztikai Tanszéke és az *Eszmélet* folyóirat tett egyet és más. A ruszisztika hazai bázisa számos könyvet, cikket publikált e tárgykörben. A holokauszt története egészének áttekintésére egyetlen magyar szerző vállalkozott: Karsai László 2001: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica Kiadó.

A felszabadulás ára

A Szovjetunió második világháborús katonai-gazdasági teljesítménye és veszteségei¹

A Nagy Honvédő Háború történetének (egyik) „rövidebb”, már a Brezsnyev-korszakban megjelent hivatalos változatában is fontosnak tartották külön fejezetben (XV. – *A háttország dolgozóinak nagy hőstette*²) bemutatni a szovjet gazdaság háborús körülményekre való felkészítését, illetve a háborús termelés felfutását. Ugyanakkor az említett fejezetben található állítás – „A Szovjetunió a háború küszöbén sokoldalúan fejlett, sok ágazatú gazdasággal rendelkezett, amely képes volt fedezni minden szükségletét, egyebek között a honvédelem területén is.”³ – több szempontból is torzít, így mindenképpen kiegészítésre szorul.⁴ Egyrészt nem tesz említést a volumenében kétségkívül impozáns szovjet hadiipari termelés területi és minőségi egyenetlenségeiről, másrészt figyelmen kívül hagyja a sztálini nagy ugrás emberi tényezőit, az erőltetett iparosítás kiváltotta rapid és erőszakos urbanizációnak a teljes társadalomra gyakorolt hatásait, illetve az adott politikai-gazdasági helyzetben a mezőgazdaság és az ipar termelékenységének az összefüggéseit.

Az erősödő náci fenyegetés éveiben, a harmadik ötéves terv (1938–1942) kezdeti időszakában a szovjet hadianyag-termelés éves növekedése 39%-ra rúgott, miközben a teljes ipari termelés 13%-kal bővült. 1939-ben a katonai kiadások a Szovjetunió teljes állami költségvetésének 25,6%-át, 1940-ben 32,6%-át, míg 1941-ben már a 43,4%-át tették ki.⁵

A második világháború hadviselő feleinek
katonai kiadása 1933–1938 között
(millió font sterlingben)⁶ és a fegyverkezési kiadások reálértékének
százalékos növekedése 1934–1938 között⁷

Németország	2868 mill. £	470%
Szovjetunió	2808	370
Japán	1266	455
Nagy-Britannia	1200	250
Egyesült Államok	1175	–
Franciaország	1088	41
Olaszország	930	56

Feltételezhető (bár tudományosan nem bizonyítható⁸), hogy a Szovjetunió – (hadi)ipari termelésének méreteit, a Vörös Hadsereg fegyverzetét és emberi erőforrásait tekintve – a megfelelő katonai irányítás mellett képes lett volna feltartóztatni, s akár már 1941-ben megállítani a náci támadást.⁹ Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Sztálin súlyos stratégiai hibái, illetve a nagy tisztogatások során megtizedelt tisztikar általános állapota csak részben magyarázzák a Nagy Honvédő Háború első esztendejének szovjet tragédiáját. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a náci Németország 1941-re lényegében uralma alá hajtotta a kontinens javát – az Egyesült Államok, továbbá saját gyarmatbirodalmának köldökzsínóján függő,¹⁰ szinte teljes defenzívába szorult Nagy-Britannia kivételével –, ennek okán pedig támaszkodhatott annak iparára. 1938 és 1940 között Ausztria, Csehszlovákia, Dánia, Norvégia Hollandia, Belgium majd Franciaország ipari kapacitásai kerültek közvetlen – ritkábban közvetett – náci irányítás alá, miközben Berlin stabil kereskedelmi partnerként számolhatott Magyarországgal,¹¹ Romániával¹² és Jugoszláviával,¹³ mindenekelőtt ezen országoknak a Birodalomba irányuló agrárexportjával,¹⁴ illetve a nélkülözhetetlen romániai kőolajjal. A fent említett időszakban megszállt fejlett országok nehézipari bázisának kiaknázása (kezdetben) egyértelműen a szovjetet majd’ minden tekintetben meghaladó, történelmi múltú német hadiipar felé billentette a mérleg nyelvét.¹⁵ Különböző források állítása szerint a nácik által ellenőrzött „összkontinensnyi” hadiipar kibocsátása a Barbarossa hadművelet előestéjén a szovjet termelés kétszeresére, két és félszeresére rúgott.¹⁶ Ugyancsak a Wehrmachtot (és a Waffen SS-t) erősítette a megszállt,

legyőzött európai országok hadseregeinek megkaparintott fegyverarzenálja, s kisebb részt emberállománya is.¹⁷

A Szovjetunió helyzetét tovább súlyosbították Sztálin rossz helyzetfelismerései,¹⁸ katasztrofális következményekkel járó – az előzőekben már hivatkozott – elhibázott stratégiai döntései, illetve a *csisztká* értelmetlen és kegyetlen pusztítása.¹⁹ A Vörös Hadsereg első öt marsallja közül csak ketten – Vorosilov és Bugyonnij – élték meg 1941. június 22-ét, ők pedig a háború első éve folyamán, szemernyi kétséget sem hagyva, bizonyították alkalmatlanságukat arra, hogy egy modern fegyverzetű, motorizált hadsereget irányítsanak a kor haditechnikai vívmányainak zömét felvonultató, professzionálisan szervezett és (többnyire) irányított, az elsőprő lendületű hadászati kezdeményezés birtokában lévő ellenséggel szemben.²⁰ Ráadásul utóbbi a hadüzenet nélküli támadás első percétől fogva a nyugati offenzívától teljesen eltérő, módszereiben és céljaiban egyaránt „másfajta” háborút vívott Keleten, ahol az „ideológiai” és „faji” ellenséget nemcsak legyőzni kívánta, hanem akarata szerint egyértelműen és végérvényesen megsemmisíteni.²¹ A Szovjetunió önvédelmi képességét nagyban gyengítette, hogy 1941 végére a Vörös Hadsereg elveszítette az ország nyugati területeinek többségét, éppen azokat a vidékeket, ahol a modern és nagy kibocsátású nehézipara összpontosult. Ezek a körzetek alkották a háború előtti szovjet hadiipar magját, s ennek megfelelően itt termeltek, illetve állították elő a kőszén 63, a nyersvas 71, az acél 58, valamint a harckocsigyártáshoz is nélkülözhetetlen acéllemezek 57%-át.²² A szovjet vezetés egy egyedülálló stratégiai problémával került szembe: a világszínvonalú német fegyvergyártással minden tekintetben – innováció, megbízhatóság, darabszám – versenyképes hadiipart kellett rekordgyorsasággal kiépítenie, illetve megmentenie és áttelepítenie a már meglévő kapacitásokat a háborús vészhelyzetben zuhanó ipari termelés közepette, miközben a beruházási forrásokat is meg kellett találnia az ipari hanyatlás megállításához. Az adott helyzetben mindez természetesen csakis a hadiipar szükségszerűen torz, mesterséges felülreprezentálásával és minden más ágazati kiadás könyörtelen visszavágásával volt elérhető.²³ A helyzetet súlyosbította, hogy a németek és szövetségeseik által megszállt sok százezer (1942 végére közel 2 millió!) km²-re esett a teljes Szovjetunió vetésterületének több mint 40, a sertésállomány 60, míg a szarvasmarha-állomány 38%-a.²⁴

A Vörös Hadsereg második világháborús teljesítményének megítélése elképzelhetetlen a háttország hatalmas eredményeinek és a szovjet nép gigászi áldozatvállalásának a rövid bemutatása nélkül. Miközben

a világháború keleti frontján harcoló szovjet alakulatok 1941 és 1942 között javarészt kudarcokat szenvedtek el – noha több helyütt is sikerrel lassították le a német előrenyomulást, ezzel is értékes időt nyerve a termelőipar evakuálásának –, az új gazdasági hátország²⁵ felépítése összességében csakis szervezési és logisztikai bravúrként értékelhető, különösen, ha figyelembe vesszük a gyártókapacitások áttelepítéséhez rendelkezésre álló minimális időt, az adott katonai-politikai helyzetet és a nyilvánvaló infrastrukturális korlátokat. Sokatmondó tény, hogy a fő hadviselő felek közül egyedül a Szovjetunió volt kénytelen egy rohamosan csökkenő nemzeti össztermékből fedezni a háború költségeit, s mindezt a háború előttinél jóval kisebbre zsugorodott ipari bázison kellett véghezvinnie.²⁶ Noha maga Sztálin csak 1941. július 3-án törte meg tarthatatlan hallgatását, és intézett rádióbeszédet a szovjet néphez,²⁷ az SZKP KB és a Népbiztosok Tanácsa már június 29-én utasításba foglalta a frontövezetbe tartozó párt- és állami szervezeteknek a háborús gazdálkodásra való átállás irányait, emellett bevezette a munkakötelezettséget, amelynek szellemében mindenütt új munkarendet léptettek életbe: a kötelező túlórák bevezetésével növelték a munkanapok hosszát, megszüntették a rendes és pótszabadságokat, illetve a szokásosnál is keményebb módszerekkel biztosították a munkafegyelmet.²⁸ A szovjet gazdaság szinte valamennyi ágát a front szükségleteinek az ellátására kapcsolták rá. A vasutakat háborús menetrendre állították, a belföldi személy és civil áruszállítást évekre mellékvágányra terelték, s kapacitásait a Vörös Hadsereg utánpótlásának – csak 1942. januárig 10 millió embert szállítottak a frontra! – és a hadipari termelést végző gyárak, üzemek folyamatos ellátásának biztosítására kötötték le.²⁹ Talán még fontosabb a július 30-án jóváhagyott, az 1941. harmadik negyedévre vonatkozó, új mozgósítási terv, benne a hadianyag-termelés 26%-os növelésére, valamint új hadianyaggyárak, kohászati, fűtőanyag-termelő üzemek, illetve az új gazdasági hátország működéséhez elengedhetetlen közlekedési objektumok – utak, hidak, vasútvonalak – gyorsított építésére vonatkozó előírással. Rohamtempóban kellett kidolgozni az összes hadianyag-ipari ágazatot érintő, átfogó fejlesztési tervet, amely főként a Volga-mellék, az Urál (ahová a háborús hadianyag-termelés közel 40%-a³⁰ jutott, s minden második szovjet gránát uráli acélból készült³¹), Nyugat-Szibéria, Kazahsztán – és más közép-ázsiai tagköztársaságok – biztonságosnak tartott körzeteiben irányzott elő nagyívű, de drasztikusan rövid határidővel megvalósítandó fejlesztéseket. Utóbbiak keretében 1942–1944 folyamán 2250 nagy ipari üzem épült

fel az említett területeken.³² Az Állami Honvédelmi Bizottság³³ még július 4-én direktívát bocsátott ki az 1941. évi utolsó negyedéves és a teljes 1942. évi hadigazdasági tervről, amelynek kidolgozására külön bizottságot alakított az Állami Tervbizottság elnökének³⁴ vezetésével. Az augusztus 16-án elfogadott terv lényegében a szovjet népgazdaság rendelkezésre álló és az akkor elérhető technológiával kiaknázzható természeti erőforrásainak eredményes – tehát a sikeres önvédelmi harcot biztosító – hadigazdálkodás igényeit kielégítő, kényszerű és elkerülhetetlen feláldozását jelentette. Az igen ambiciózus terv előirányozta a fegyver-, lőszer-, haditechnika-, hadiipari félgyártmány- és nyersanyagtermelés megsokszorozását, a villamosenergia előállításának és a felhasználás hatékonyságának javítását (öt év alatt 45 új erőmű épült!³⁵), a kőszén-, az olajtermelés és más ásványkincsek felszínre hozásának gyorsítását; s ezzel párhuzamosan a normák növelését, új lelőhelyek feltárását és az ottani kitermelés mielőbbi beindítását. Az ipari termelőeszközök evakuációja is az Állami Honvédelmi Bizottság hatáskörébe tartozott, de a folyamat gyakorlati irányításával a június 24-én alapított Kiürítési Tanács foglalkozott.³⁶ Az evakuált ipari felszerelés és szakembergárda szállítására összesen 1,5 millió vagont vettek igénybe és 30 ezer szerelvényt állítottak össze.³⁷ Egyedül a zaporozsjei acélmű kimenekítéséhez 8 ezer vasúti kocsira volt szükség.³⁸ A kimenekítés teljes időszakában csupán vasúton 2593 olyan üzemet telepítettek át részben vagy egészben az új hátszországba, amelyek 1941 előtt az ország ipari termelésének harmadát biztosították.³⁹ Az evakuált üzemek felállítása, a gyártás beindítása spártai körülmények között, a téli hónapokban, nemritkán fagypontra alatti hőmérsékleten történt. Az emberek oldaláról közelítve az adathalmazhoz, megállapítható, hogy a szovjet szervek által koordinált evakuáció nagyjából 10 millió főt érintett.⁴⁰ Még ezután is kb. 78 millió fő, a szovjet összlakosság 40%-a rekedt német, finn, román és magyar fennhatóság alatt.⁴¹ A lakás- és szociális körülmények kétségbeejtőek voltak, általános volt az élelmiszerhiány. Mindezen nehézségek dacára, pl. az áttelepített repülőgépgyárak már egy-másfél hónap múlva termeltek, s volt olyan 1941 októberében evakuált gyár, amely 11 napos szállítást követően, december elején már másfélszer annyit termelt, mint korábban.⁴² Előfordult, hogy a keletre evakuált gyárakat – leginkább infrastrukturális okokból – már működő üzemek területére telepítették, majd a minél hatékonyabb munkaszervezés jegyében össze is olvasztották őket. Így jött létre pl. Nyizsnyij Tagilban az akkor még Sztálin nevét viselő, gyakorta „Tankográdnak” nevezett hadiipari gyáróriás,⁴³

a mai *UralVagonZavod* közvetlen elődje. 1942 nyarán és őszén további 150 nagy ipari üzemet szállítottak keletre, mindenekelőtt vízi úton a körülvárt Szevasztopol, illetve szárazföldön Vorosilovgrád (a mai Luganszk) és Sztálingrád környékéről, továbbá a sztavropoli és a krasznodari határterületekről.⁴⁴

A GULAG világháborús tevékenységéről kevés adat áll rendelkezésre, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az Uráltól nyugatra fekvő táborok evakuálása szinte a náci támadás másnapján megkezdődött. Általános amnesztiát ugyan nem hirdettek, de még 1941 folyamán 600 ezer fogoly szabadult – nem csak a GULAG-ról –, közel harmadukat pedig azonnal mozgósították a harcoló csapatokhoz.⁴⁵ Bár a háborút nem a GULAG keretein belül folyó termelés döntötte el a Szovjetunió javára, mégis komoly hiba lenne, ha alulértékelnénk azt. Pl. 1941–45 között 70,7 millió lőszert és 70 ezer aknavetőt (az összmenyiség 45%-át) állítottak elő kényszermunkával, a nehéziparban 310 ezren, míg a vasútvonalak építésénél és helyreállításánál 448 ezren (tehát minden negyedik kényszermunkás) dolgoztak.⁴⁶

Az ipar átállítása mai szemmel nézve is megdöbbentően találékonyan, gyorsan és hatékonyan zajlott: az eredetileg civil rendeltetésű és/vagy áttelepített üzemek zöme 1942-ben már a front igényei szerint termelt.⁴⁷ A szovjet ipar 1942 első felében képes volt több mint 11 ezer harckocsi és 8 ezer repülőgép előállítására, a második félévben pedig mindkét esetben 13 ezer darabra emelte a kibocsátást,⁴⁸ miközben a nyersvas, a villamosenergia és a szén termelése még 30–60%-kal volt kevesebb, mint 1941-ben.⁴⁹ Maradva a katonai célú repülőgépgyártás példájánál, a szovjet légierő a háború közel 5 éve alatt összesen 59 ezer vadászgépet, 37 ezer csatarepülőt és 17,8 ezer bombázót kapott,⁵⁰ amely a nyugati kölcsönbérleti szállításokkal⁵¹ együtt a vonatkozó német termelésnek szinte a duplájára rúgott. Jellemző indikátora a szovjet haditermelés felfutó trendjének a vörös arzenál rohamléptékű bővülése: 1944 elején a szovjet csapatoknak 5350 harckocsijuk és rohamlővegük, illetve 8500 repülőgépük volt, a németek esetében ugyanezen fegyverekből kb. 5400 és 3100 hadra fogható példány állt rendelkezésre. Egy évvel később a szovjetek immár 12,9 ezer harckocsival és rohamlőveggel, valamint kb. 15,5 ezer repülőgéppel rendelkeztek, szemben a németek mintegy 4000 és 2000 darabos állományával.⁵²

Az SZKP által kiadott régi/új jelszó – „Mindent a frontnak, mindent a győzelemért!” – szellemében az 1918–21 között sikerrel alkalmazott hadikommunizmusra sokban hasonlító, de a '30-as évek

erőltetett iparosítása nyomán már magasabb technikai színvonalon, jóval kiterjedtebb iparra támaszkodó háborús gazdálkodást vezettek be, és a pénzforgalom is fennmaradt, a jegyrendszer széleskörű alkalmazása ellenére.⁵³ A haditermelés biztosítása nagyban függött a besorozottak pótlásától. A vas- és színesfémkohászatból, a gépjárműgyártásból, továbbá az összes hadiipari ágazatból 1942 elején több mint 440 ezer fő hiányzott. Nem meglepő, hogy a hadiiparban, a vasúti, a tengeri és a folyami közlekedésben foglalkoztatott minden személyt a háború egész idejére mozgósítottak nyilvánítottak. A Legfelső Tanács Elnöksége 1942. február 13-i rendelete – „A munkaképes városi lakosságnak termelési és építőipari munkára a háború tartamára történő mozgósításáról” – alapján még 1942 folyamán közel 738 ezer embert mozgósítottak állandó, 1 millió 395 ezer főt pedig ideiglenes és időnyomunkára. A hadseregbe bevonult munkaerő pótlására a háború alatt több mint 7 millió új munkaerőt mozgósítottak: 1,3 milliót az iparban, 3,8 milliót a mezőgazdaságban és 1,3 milliót a fakitermelésben; jelentős számban GULAG-foglyokat. A falvakban dolgozók 71%-a nő volt, s ezzel párhuzamosan az iparban és más ágazatokban alkalmazotti státuszban dolgozó nők száma 38-ról 53%-ra emelkedett.⁵⁴ Noha általánosságá vált a nők foglalkoztatása⁵⁵ a tipikusan férfi szakmákban is – pl.: a mozdonyvezetők, esztergályosok 33%-át; a hegesztők 31%-át; míg a lakatosok 12%-át immár ők alkották –, valamint csak 1941 folyamán majd' 2 millió nőt, illetve iskoláskorú fiatait, továbbá komszomolisták százezreit vonták be a termelésbe, a munkásként foglalkoztatottak száma 1941 folyamán a kezdeti 31,5 millióról 18,5 millió főre, a szovjet ipar teljesítménye pedig 52,4%-kal csökkent. Ezúttal azonban az ipari munkaerő hiányát – szemben a kollektivizálás éveivel – nem lehetett a mezőgazdaságból pótolni, mivel a sorozások a városi üzemekhez hasonlóan a kolhozokat és a szovhozokat is súlyosan érintették. Tetéztve a nehézségeket, a gép- és traktorállomásokról a hadsereg elvitte a traktorok több mint 40, a gépkocsik mintegy 80%-át és rengeteg lovat, ami csak fokozta a mezőgazdaság munkaerő-szükségletét és csökkentette az agrárium kibocsátását. Ennek dacára a fronttól távoli, keleti régiókban a vetésterületek nagyságát közel 63 millió hektárra növelték,⁵⁶ aminek érdekében feltörték, illetve művelés alá vontak szűz- és parlagföldeket, erdőket irtottak. Azonban a gabonafélék termelése a háború folyamán még csak meg sem közelítette az 1941-es értéket, annak alig felét tette ki.⁵⁷ Leírhatjuk, hogy a hátsóország lakossága többnyire éhezett, s nem volt – mert nem lehetett – sokkal jobb a Vörös Hadsereg élélménye

sem. A szovjet lakosság által hozott áldozatok sokszor átlépték az elviselhetőség határát, amit a *lend-lease* keretében behozott, döntően amerikai eredetű élelmiszer-kontingensek csak csillapítani voltak képesek. Előfordult, hogy a hátország beteg, idős vagy gyermekkorú civil lakosai éhen veszttek, a németek és finn szövetségeseik által körülrzárt és éhhalálra ítélt⁵⁸ Leningrád lakosságának majdnem hároméves szenvedéseiről nem is beszélve.⁵⁹ Mindazonáltal, biztosan állíthatjuk, hogy a Szovjetunió hajtottá végre a modern kor legnagyobb földrajzi termelésátrendezését háborús körülmények között,⁶⁰ aminek köszönhetőn a szovjet hadigazdaság már 1943-tól fölénybe került a németországival szemben, s ez döntő mértékben járult hozzá a Vörös Hadsereg győzelmeihez.⁶¹ Az ipari termelés területi megoszlásának változása, a perifériák fejlesztése, az 1941 után szervezett új hátország építése a háborút követően, immár egy új világrendben is folytatódott, lényegében egészen 1990/91-ig.

Az alábbi táblázatokból kitűnik a szovjet gazdaság háborús vesztesége, átalakulása, súlyponteltolódása a fegyvergyártás és tágabb értelemben a front ellátása irányába.

A Szovjetunió gazdasági teljesítményének mutatói
1940–1945 között⁵⁵

	1940	1941	1942	1943	1944
Nemzeti jövedelem	100	92	66	74	88
Bruttó ipari termelés	100	98	77	90	104
Fegyvergyártás	100	140	186	224	251
Bruttó mezőgazdasági termelés	100	62	38	37	54

Egyes áruk termelése a Szovjetunióban 1940–1945 között
(millió tonnában)⁵⁶

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Szén	166	154	75,2	92	118	149,3
Kőolaj	31	28,5	15,2	15,8	17	19,4
Acél	18,3	17,8	8	8,4	10,8	12,2
Villamos-energia (milliárd KWh)	48,3	46,5	23	28	35	43,3

Változások a Szovjetunió költségvetésében 1939–1945 között
(milliárd rubelben)⁵⁷

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Kormánybevételek	156	180,2	191,4	165	202,7	268,7	302
Forgalmi adó	96,9	105,9	93,2	66,4	71,1	94,9	123,1
Közvetlen adók	7	9,4	10,3	31,5	28,6	37	39,6
Kölcsönök	7,6	9,4	10,9	13,2	20,8	29	26,7
Kormánykiadások	153,3	174,4	203,2	182,8	210	263,9	298,6
Katonai kiadások	39,2	56,8	90,5	108,4	124,7	137,7	128,2
A nemzetgazdaság finanszírozása	60,4	58,3	51,6	31,6	33,1	53,7	74,4

A Szovjetunió a második világháború éveiben emberi ésszel nehezen felfogható veszteségeket szenvedett, amelyek közül az emberáldozatok száma különösen sokkoló. A szovjet állam összesen csaknem 27 millió állampolgárát veszítette el. A németek és csatlósai által megszállt nyugati területeken az éhezés, a járványok és a harci cselekmények következtében 8,5 millió ember veszett oda, a németországi és más táborokban további 2,8 millió fő lelte halálát. A náci keleti fronton vívott dicstelen, a fentiekben már említett, „másfajta” háborúja korábban sosem látott, nagyságát tekintve tömeges, eszközeit vizsgálva, brutális népirtásba torkollott. A többnyire a helyszínen, bestiális módon kivégzett civil lakosok száma meghaladta a 6,39 millió főt, közte majd’ 220 ezer gyermekkel.⁶⁵ A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötését (1939. augusztus 23.) követően a szovjet ellenőrzés alatt álló nyugati területeken összesen nagyjából 4,07 millió zsidó élt, közülük másfél millióan elmenekültek, de a többségük (2,7 millióian) a náci halálgépezet áldozatává vált. Ha a fenti számokat összeadjuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a Szovjetunió megközelítőleg 18 millió civil lakosa pusztult el a második világháborúban, döntően az európai részen és a náci népirtás⁶⁶ következtében. Amennyiben ezt kiegészítjük a hátszágban – pl. a tragikus közellátás és közegészségügy miatt – elhalálozottak számával, a szovjet civil veszteség még meg is haladja

a 18 millió főt. Utóbbihoz ráadásul hozzá kell adni a Vörös Hadsereg 8–9 millió hősi halottját, s így a Szovjetunió teljes embervesztése kb. 27 millió főben (oroszek, ukránok, beloruszok, zsidók, tatárok, kazahok, üzbégek és más nemzetek szülöttei) állapítható meg,⁶⁷ amely nagyságrenddel haladja meg a német (kb. 7–7,5 millió), s főképp az egymillió fő alatti amerikai és a brit veszteségeket. Elborzasztó, hogy a kb. 5,27 millió, náci fogságba esett szovjet hadifogolyból közel 4,6 millióan sosem tértek haza. Miként tagadhatatlan az is, hogy zsidó származású katonák tömegei – az amerikai haderő mellett – csak a Vörös Hadseregben (mintegy félmillióan) teljesítettek/teljesíthettek fegyveres szolgálatot.⁶⁸ Az auschwitzi haláltábor is vöröskatonák szabadították fel 1945. január 27-én.⁶⁹ Sőt, a Szovjetunió már a második világháború kitérőse előtt, a spanyol polgárháborúban (1939–36) is „megmérte” magát, amikor egyedüli európai hatalomként segítette a köztársaságiak harcát a Franco-vezette, Hitler- és Mussolini-támogatta falangista lázadókkal szemben.⁷⁰

A szovjet földek felszabadítása után, egységes szempontok alapján felmért adatok tanúsága szerint, a Szovjetunió által elszenvedett közvetlen háborús károk – az agresszorok támadása következtében megsemmisített javak – értéke 679 milliárd rubelt tett ki, amely az 1941. évi árfolyamon számolva 128 milliárd amerikai dollárnak felelt meg. A háborús károk ezen nagyságát Sztálin a jaltai konferencián (1945. február 4–11.) jelentette be a koalíciós tárgyalások keretében. A teljes háborús kárt – a termelőkieséssel is számolva – 2569 milliárd rubelre becsülték, ami elérte a Szovjetunió össznemzeti vagyonának egyharmadát. Az antifasiszta koalíció tagjai szintén Jaltán állapodtak meg abban is, hogy megfelelő kondíciók mellett, a háború végeztével Németország összesen 20 milliárd dollár (értékű) kártérítést fizessen, ebből 10 milliárd dollárt⁷¹ a Szovjetuniónak. Csak összehasonlítás-képpen: az említett összeg az Egyesült Államok évi szövetségi költségvetésének csupán a 10%-át tette ki.⁷²

Végezetül, vessünk egy pillantást a Szovjetunió területén okozott közvetlen háborús károk összesítésére, a teljesség igénye nélkül. A megszállók elpusztítottak vagy részlegesen romba döntöttek 1710 várost, illetve 70 ezer falusias jellegű települést. Felégették 6 millió épületet, megfosztva a fedéltől 25 millió embert. Lerombolták vagy elszállították (értsd: elrabolták) közel 32 ezer ipari vállalat felszerelését, olyan gyárakat és üzemeket, amelyek (többek között) a háború előtti szénbányászat és az acéltermelés 60%-át adták. Megsemmisítettek 65 ezer km vasútvonalat – a jelenlegi magyar hálózat nyolcszorosát! –

és négyezernél is több vasútállomást. Mindemellett elpusztítottak 36 ezer posta- és távíróhivatalt, elhajtottak 7 millió lovat és 17 millió szarvasmarhát, illetve megsemmisült vagy megrongálódott 40 ezer kórház és egyéb gyógyintézet.⁷³ A sor hosszan folytatható. Különösen szemléletes, ha a két felnövő szuperhatalom háborús veszteségeit hasonlítjuk össze. Az Egyesült Államok 1940–1945 között sikerrel járatta csúcsra iparát, miközben nem kellett érdemben visszafognia a fogyasztást. Ezzel szemben, a Szovjetunió hatalmas ember- és anyagi veszteséggel, csatatérre vált nyugati területeivel⁷⁴, a civil gazdaság kárára túlméretezett hadiiparával és a végletekig kimerült hátországgal lépett az európai történelem új, a hódító náci-fasiszta hatalmaktól megszabadított korszakába. A szovjet nép, a Szovjetunió lakosságának hatalmas áldozatvállalása ezzel azonban még messze nem ért véget, hiszen a romokból kellett újjáépíteni az országot, behozhatatlannak tetsző hátrányból kelve versenyre az Egyesült Államokkal.⁷⁵

Jegyzetek

- ¹ Köszönettel tartozom a Leningrádi Híradómérnöki Katonai Akadémián (1954) és a Moszkvai Vezérkari Akadémián (1965) végzett Dr. Kolozsvári Sándor ny. mk. ezredesnek a cikk megírásához nyújtott értékes tanácsaiért.
- ² P. A. Zsilin (szerk.): *A Nagy Honvédő Háború története*. Budapest–Ungvár, Kossuth Kiadó–Kárpáti Kiadó, 1976, 428–467. A „hosszabb” munkák közül az első, a hat kötetes változat még Hruscsov főtitkársága idején készült. Lásd: P. N. Poszpelov (szerk.): *A Nagy Honvédő Háború története*, I–VI. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1964–67. Szintén említést érdemel a Grecsko marsall főszerkesztésével a Breznyev-érában napvilágot látott 12 kötetes változat is. Lásd: A. A. Grecsko (fszerk.): *A második világháború története*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1976, 1982–84.
- ³ Zsilin (szerk.): i. m.: 429.; vö.: Sz. M. Styemenko: *Ahol a győzelmet kovácsolták*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1977, 30–32.
- ⁴ A szovjet nehézipari bázist megteremtő ötéves tervek elsősorban a beruházási javak termelésére összpontosítottak, így a fogyasztásicikk-ágazatok igen fejletlenek voltak, mindenekelőtt nyugati összevetésben, emiatt 1941 nyarától nem is tudtak nagyszámú mobilis munkaerőt és gyorsan átállítható termelőeszközöket „kölcsonözni” a szorult helyzetben lévő hadiiparnak. Magyarán, a fogyasztás kárára felépített nehézipart – s vele együtt az országot – nem lehetett a szovjet fogyasztók „feláldozható” tartalékaiból megmenteni, hiszen ezek alig vagy egyáltalán nem léteztek. Ráadásul a szovjet (új) hátország egyes területein a háború szinte teljes időszakára felhagytak a fogyasztási cikkek gyártásával. Az előbbieket illusztrálása gyanánt említhető, hogy míg 1940-ben 211 millió pár lábbelit gyártottak (az összlakosság ekkor kb. 196 millió fő volt), addig 1945-ben már csak 63,1 milliót. Ugyanezen időszak alatt a fényképezőgép-gyártás a kezdeti kb. 335 ezer darabról szinte a nullára esett vissza, varrógépet pedig gyakorlatilag nem gyártottak. Lásd:

Alan S. Milward: *Háború, gazdaság, társadalom 1939–1945. A II. világháború hátterében meghúzódó gazdasági események*. Budapest, Aquila Könyvkiadó, 2000, 114–116. Összességében megállapítható, hogy a vas- és gépipar aránya az ipari termelésben 36%-ról 57%-ra emelkedett, míg ezzel egy időben a könnyű-, illetve az élelmiszeripar részesedése 34%-ról 20%-ra csökkent. (Lásd: Ránki György: *A második világháború története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1976, 269.)

⁵ Zsilin (szerk.): i. m.: 429., vö.: Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon Kiadó, 2003, 232.

⁶ Milward: i. m.: 40. (Eredeti forrás: H. C. Hillmann: *The Comparative Strengths of the Great Powers*. In: *The Economic Structure of Hitler's Europe*. Oxford, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, 1954.)

⁷ Milward: i. m.: 64. (Eredeti forrás: A. J. Brown: *Applied Economics*. London, George Allen & Unwin, 41.)

⁸ Ugyanakkor elgondolkodtató Tuhacsevszkij előrelátása. Lásd: *M. Ny. Tuhacsevszkij válogatott művei*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1975, 174–175., 235–257., különösen pedig: 322–334. (A határ menti hadműveletek jellege, 1934), illetve 340–348. (A mai Németország katonai tervei, 1935). Említhetjük akár az 1925-ben elhunyt Frunzét is, lásd: *M. V. Frunze válogatott művei*, II. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1959, 185–207. (A hadseregfejlesztés eredményei és távlatai, 1925), 316–358. (A Vörös Hadsereg és a Szovjetunió védelme, 1925), 435–445. (A hadiipar – védelmi képességünk alapja, 1925).

A második világháború legjobb konstrukciójának bizonyul, innovatív megoldásait tekintve iránymutató T–34-es harckocsi 1940 év elején már készen volt, azonban G. I. Kulik ellenvetései miatt a sorozatgyártás nem indulhatott be időben. Vö.: I. H. Bagramjan: *Így kezdődött a háború*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1973, 76–77., illetve G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok*, I. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1976, 242–244.

⁹ Az 1941-es események szovjet-orosz historiográfiájához, a Vörös Hadsereg felkészültségének kérdéséhez lásd: Gyóni Gábor: 1941 problematikája az orosz historiográfiában. In: *RussianStudies.hu*, 2019. (Elérhető: <https://www.russianstudies.hu/onlineperiodikahu.html>; hozzáférés: 2020.01.08.)

¹⁰ Dwight D. Eisenhower: *Keresztes háború Európában*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1982, 47.

¹¹ Vö.: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 168.

¹² Vö.: Balogh László: *Románia története*. Budapest, Aula Kiadó, 2001, 97.

¹³ Vö.: Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia – a délszláv állam története*. Budapest, Aula Kiadó, 1999, 69–71.

¹⁴ Vö.: Milward: i. m.: 303.

¹⁵ Az 1939–41 közötti igen jelentős – de javarészt a Szovjetunió nemzetközi elszigeteltségéből fakadó – szovjet–német kereskedelemhez és széleskörű hadiipari együttműködéshez, illetve a semleges tőkés államok – Svájc és Svédország – német hadigazdaságban játszott szerepéhez lásd: Milward: i. m.: 369–377.

¹⁶ Zsilin (szerk.): i. m.: 429.

¹⁷ Ránki: i. m.: 267.

¹⁸ Az 1941. június 22. és július 3. közti napok több szerzőt is „megihlettek”. Közéjük tartozik Konsztantyin Plesakov, akinek – erősen vitatható állításokat is tartalmazó –,

eredetileg angol nyelven publikált könyve magyarul is olvasható. Lásd: *Sztálin baklövése – a tragikus első tíz nap a II. világháború keleti hadszínterén*. Budapest, Európa Kiadó, 2007. A szovjetek hiányos felkészülése okainak és felelőseinek mértékadó, szakmai bemutatásához lásd: Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin – történelmi vázlat*. Budapest, Láng Kiadó, 1988, 240–246.

- ¹⁹ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001, 539–540. A terror méreteire jellemző, hogy Tuhacsevszkij, Bljuher és Jegorov marsallok mellett kivégezték mind a 17 hadseregszereplő parancsnokot, a 28 hadtestparancsnokból 25-öt, valamint a 36 hadosztályparancsnokból 34-et. Lásd még: Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban – összeomlástól összeomlásig*. Budapest, Korona Kiadó, 2001, 175–176., illetve William J. Spahr: *Sztálin hadvezérei – a szovjet vezérkar 1917–1945*. Budapest, Aquila Könyvkiadó, 1998, 223–250. Több későbbi marsallt, hadseregátornokot a börtönből vagy kényszermunka-táborból bocsátottak szabadon, nem sokkal a háború előtt (Rokosszovszkij, Gorbátov), vagy már a náci támadás után (Mereckov). Ők a „hosszan tartó és veszélyes küldetésből” – egy rövid szanatóriumi felerősödést követően – általában egyenesen a csapatokhoz kerültek. Vö.: Alekszandr Gorbátov: *Évek és háborúk*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988, 229. Rokosszovszkij – *Katonai kötelesség*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1971 – és Mereckov – *A nép szolgálatában*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985 – memoárjából „hiányzik” a letartóztatás és a fogva tartás időszaka.
- ²⁰ Sokatmondó Konyev marsall Vorosilovról és Bugyonnijról adott szóbeli, informális értékelése: „Vorosilov hallatlanul bátor ember, de képtelen volt megérteni a modern hadviselés módszereit. (...) Bugyonnij sose tudott valami sokat, és később se tanult. Teljesen tudatlannak mutatkozott, ami szörnyű hibákhoz vezetett.” Konyev – aki ekkor a 2. Ukrán Front parancsnoka volt – a „régiek” közül csak Sztálinról nyilatkozott pozitívan („univerzális tehetség”), de ez a helyzet ismerve érthető. In: Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető Kiadó, 1989, 52.
- ²¹ Vö.: Henrik Eberle – Matthias Uhl: *A Hitler-dosszié. A szovjet titkosrendőrség (NKVD) iratanyaga J. V. Sztálin részére*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2006, 129–131., illetve Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben – az Eichmann-per története*. Budapest, Oliver Games International Könyvkiadó, 106–125., továbbá Kazimierz Moczarski: *Beszélgetések a hóhérral*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1981, 158–189., valamint Enzo Collotti: *A náci Németország – a weimari köztársaságtól a hitleri birodalom bukásáig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1965, 240–267.
- ²² Zsilin (szerk.): i. m.: 430.; Ránki: i. m.: 268.
- ²³ Milward: i. m.: 118.
- ²⁴ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m. 543.
- ²⁵ Az ipari termelőövezetek földrajzi elhelyezkedésének lényegi megváltozása miatt akár új hátszínéről is beszélhetünk.
- ²⁶ Milward: i. m.: 115.
- ²⁷ Isaac Deutscher: *Sztálin*. Budapest, Európa Kiadó, 1990, 449. Sztálin 1941. júniusi tétovázásához lásd: Béládi – Krausz: i. m.: 229–239., valamint Edward Crankshaw (ed.): *Khrushchev Remembers*, Volume 1. New York, Penguin Books, 1977, 190–204.

- ²⁸ Zsilin (szerk.): i. m.: 430; vö.: az Аргументы и факты hetilapban közölt adatokkal (2019, 18–19. sz., 4–5.).
- ²⁹ Zsilin (szerk.): i. m.: 430. Az utasítást június 29-én adták ki, de érvényesíteni az állandóan változó front és a szovjet vezetésben tapasztalható fejtelenség miatt csak kb. egy hónappal később tudták.
- ³⁰ Vö. Milward: i. m.: 120–121.
- ³¹ Zsilin (szerk.): i. m.: 445.
- ³² A tervbe vett és nem sokkal később (javarészt) meg is valósított fejlesztések nem mindegyike volt – mai szóhasználattal élve – „zöldmezős” beruházás. Az Urál és a perifériák fejlesztése már a '30-as években megkezdődött, de a náci támadást követően vett soha nem látott lendületet. (Az Urál a háború idején az ország első számú ipari központjává lépett elő. Nyugat-Szibéria gépipari termelésének értéke pedig 1940–43 között a tizenegyszeresére nőtt. Lásd: Milward: i. m.: 120–121.)
- ³³ Más fordításban: Állami Védelmi Tanács. 1941. június 30-án jött létre, tagjai voltak: Sztálin, Molotov, Malenkov, Berija, Mikojan, Kaganovics, Bulganyin, Voznyeszenszkij (a hadigazdálkodás közvetlen irányítója, az Állami Tervbizottság elnöke), illetve Vorosilov, Bugyonnij és Tyimoszenko marsallok.
- ³⁴ A témához lásd: Ny. A. Voznyeszenszkij: *A Szovjetunió hadigazdasága a Nagy Honvédő Háború éveiben*. Budapest, Új Magyar Kiadó, 1949.
- ³⁵ Milward: i. m.: 121. Elsősorban ennek köszönhető, egyszersmind beszédes, hogy az ország villamosenergia-termelése 1945-re elérte az 1940-es érték 90%-át. Lásd: Zsilin (szerk.): i. m.: 443.
- ³⁶ Elnöke Svernyik, helyettesei Koszigin és Pervuhin, tagjai Mikojan, Szaburov és Zaharov voltak. Lásd: Zsilin (szerk.): i. m.: 437.
- ³⁷ Zsilin (szerk.): i. m.: 438.; Milward: i. m.: 120., illetve Ránki: i. m. 268.
- ³⁸ Milward: i. m.: 120.
- ³⁹ Az idő rövideje és/vagy a különféle technikai-infrastrukturális okok miatt el nem szállítható ipari eszközöket a szovjet hatóságok kiemelkedő hatékonysággal semmisítették meg. Az 1944-től fokozatosan visszavonuló megszállók és csatlósai szintén igyekeztek minden termelőeszközt magukkal vinni, s minél kevesebb értéket hagyni a felszabadító szovjet erőknek, ami csak fokozta az ország háború utáni gazdasági nehézségeit.
- ⁴⁰ Milward: i. m.: 120.; vö.: Zsilin (szerk.): i. m.: 438.
- ⁴¹ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 542.
- ⁴² Zsilin (szerk.): i. m.: 440.; Milward: i. m.: 120.
- ⁴³ Maurice Edelman: *How Russia Prepared. U.S.S.R. Beyond the Urals*. New York, Penguin Books, 1942, 61–62.; Milward: i. m.: 120.
- ⁴⁴ Zsilin (szerk.): i. m.: 440.
- ⁴⁵ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 543.
- ⁴⁶ Czéh Zoltán: A GULAG mint gazdasági jelenség. In: *Eszmélet* 28. sz. (1995. január), 193–217. (Elérhető: https://www.eszmelet.hu/czeh_zoltan-a-gulag-mint-gazdasagi-jelenség/; hozzáférés: 2020.01.08.) A témához bővebben: Czéh Zoltán: *A GULAG mint gazdasági jelenség*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003.
- ⁴⁷ Zsilin (szerk.): i. m.: 431. Az erőviszonyok alakulásához: 1942 májusában a Vörös Hadseregnek 5,5 millió embere, több mint 4000 harckocsija, 43 ezer lövege és aknavetője, illetve 3000-nél több repülőgépe volt. A német haderő 6,2

millió emberrel, több mint 3000 harcokcsival és rohamlöveggel, mintegy 43 ezer löveggel és aknavetővel, illetve 3400 repülőgéppel rendelkezett. 1944 elején a szovjet csapatok 6,1 millió főt számláltak, 4900 harcokcsival és rohamlöveggel, több mint 2000 „katyusa” sorozatvetővel, 89 ezer löveggel és aknavetővel, továbbá 8500 repülőgéppel. Ezzel szemben a tengelyhatalmak a keleti fronton összesen 4,9 millió katonát tudtak felvonultatni, több mint 54 ezer löveggel és aknavetővel, 5400 harcokcsival és rohamlöveggel, valamint 3000 repülőgéppel. 1944 végére a Vörös Hadsereg lényegében változatlan létszám mellett már 11 ezer harcokcsi és önjáró tüzérségi fegyver, 14,5 ezernél több repülőgép, majd 91,5 ezer löveg és aknavető, illetve közel 3000 sorozatvető felett diszponált. Ekkorra a német hadvezetés a keleti fronton „mindössze” 3,1 millió katonát, mintegy 4000 harcokcsit és rohamlöveget, 28,5 ezer löveget és aknavetőt, valamint kb. 2000 harci repülőgépet tudott felmutatni. Lásd: A. M. Vaszilevszkij: *A vezérkar élen*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1975, 181., 358.; G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok*, II. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1976, 302–303.)

⁴⁸ Vö.: P. A. Rotmisztróv: *Az idő és a harcokcsik*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1975, 143.

⁴⁹ Zsilin (szerk.): i. m.: 441.

⁵⁰ Zsilin (szerk.): i. m.: 445.; vö.: Ránki: i. m.: 269., illetve Milward: i. m.: 118., valamint: A. Sz. Jakovlev: *Szárnyak, emberek – egy repülőgép-tervező feljegyzései*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1968, 356–357.

⁵¹ A Szovjetunióknak juttatott amerikai (kisebb részt angol) haditechnikai segítséget „szokás” túlbecsülni. Az 1945-ig átadott 12 ezer tank és 15 ezer repülőgép nem érte el a hazai termelés 10%-át sem. A győzelem szempontjából sokkal fontosabbak voltak a háterszág, a hadtáp megszervezésében nélkülözhetetlenek bizonyuló dzsipek (a „willysek”) és teherautók (félmillió darab, a háború utáni szovjet gyártmányok „műszaki alapjai”), valamint a leszállított 5 millió tonna élelmiszer. Lásd: Ránki: i. m.: 271., vö.: Milward: i. m.: 93–96.

⁵² Zsilin (szerk.): i. m.: 445. A német fegyverkezés legfontosabb ágaiban csak 1944 őszétől következett be látványos visszaesés. Lásd: Ránki: i. m.: 267. Tagadhatatlan: a német termelés hanyatlásában nagy szerepet játszott, hogy az évekig tartó többfrontos háború végleg kimerítette a náci Németországot, amely 1945-re európai csatlósait elveszítve, a szövetséges bombázások és a szovjet-angolszász koalíció csapatainak előretörése mellett, immár képtelen volt tovább menedzselni nyersanyaghiányos hadiiparárt. Ez azonban semmit nem von le a szovjet nép és a szovjet ipar világháborús teljesítményéből. A témához lásd: Styemenko és Sztálin tanulságos párbeszédét a német hadigazdálkodásról: Sz. M. Styemenko: *A vezérkar a háború éveiben*. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1975, 556–558.

⁵³ Ugyanakkor az általános áruhiány a fekete- és cserkekereskedelmet erősítette.

⁵⁴ Ránki: i. m.: 269.

⁵⁵ A háború végén az iparban foglalkoztatott munkaerő 56%-a nő volt, míg 1939-ben még csak a 39%-a. 1943-ra a Vörös Hadseregben harcoló nők száma meghaladta a 800 ezret, amely az összlétszám kb. 8%-át adta. Lásd: Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 545.

⁵⁶ Zsilin (szerk.): i. m.: 431–432. Ennek ellenére a bevetett földek nagysága az 1940. évi 150,6 millió hektárról 1945-re 113,8 millió hektárra csökkent. Lásd: Milward: i. m.: 311–312.

- ⁵⁷ Zsilin (szerk.): i. m.: 443.
- ⁵⁸ Vö.: Eberle – Uhl: i. m.: 132.
- ⁵⁹ A témához lásd: Bálint József: *900 nap a 300 évből – Leningrád*. Budapest, Agroinform, 2003, 61–66., 83–92., 101–110., 127–136., 156–162.
- ⁶⁰ Milward: i. m.: 119.
- ⁶¹ Ránki: i. m.: 270. Tehát a Vörös Hadsereg már a szövetségesek 1944. június 6-i normandiai partraszállása előtt elvitathatatlan fölénybe került a keleti fronton. Viszont a második európai front megnyitását a szovjet fél már 1941/42-től sürgette. Vö.: I. M. Majszkij: *Egy szovjet diplomata visszaemlékezései, 1925–1945*. Budapest, Gondolat Kiadó–Kossuth Kiadó, 1975, 530–531., 555–563.
- ⁶² Milward: i. m.: 116. (Eredeti forrás: Alec Nove: *An Economic History of the U.S.S.R.* Harmondsworth, Penguin Books, 1969, 272.)
- ⁶³ Milward: i. m.: 119. (Eredeti forrás: Pierre Sorlin: *La Société soviétique, 1917–1964*. Paris, Armand Colin, 1964, 261.)
- ⁶⁴ Milward: i. m.: 117. (Eredeti forrás: Serge N. Prokopovicz: *Histoire économique de l'U.R.S.S.* Paris, Flammarion, 1952, 613.)
- ⁶⁵ A témához lásd: Krausz Tamás (szerk.): *Az ismeretlen fekete könyv – szentaniuk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról (1941–1944)*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2005., illetve Alekszandr Djukov: *Holokaust, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein*. Budapest, Russica Pannonica, 2011., valamint Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, Russica Pannonica, 2014.
- ⁶⁶ Vö.: Norbert Elias: *A németekről – hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században*. Budapest, Helikon Kiadó, 2002, 279–281.
- ⁶⁷ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 543.; vö.: Sz. Bíró Zoltán: *Oroszország veszteségei – számok és életek*. In: *Magyar Narancs*, 2011/19. sz. (Elérhető: https://magyarnarancs.hu/belpol/oroszorszag-vesztesegei_-_szamok_es_eletek-76086; hozzáférés: 2020.01.08.), illetve Юрий Поляков – Валентина Жиромская – Наталья Араловец: «Демографическое эхо» войны. In: *Скепсис – научно-просветительский журнал*, 2004 г. (Elérhető: https://scepsis.net/library/id_1260.html; hozzáférés: 2020.01.08.), továbbá Николай Ефимов: Сколько жизней унесла война? In: *Наследник – православный молодежный журнал*, 2010 г. (Elérhető: http://www.naslednick.ru/articles/history/history_28.html; hozzáférés: 2020.01.08.), valamint В. П. Тарасов: Потери СССР в годы Второй мировой войны: современное состояние проблемы. (Доклад на международной конференции, Будапешт, Венгрия) In: *Федеральное архивное агентство* (сайт), 2011 г. (Elérhető: <http://archives.ru/reporting/report-tarasov-2011-budapest.shtml>; hozzáférés: 2020.01.08.)
- ⁶⁸ Rengeteg zsidó csatlakozott a partizánokhoz, s vett részt a náccal vívott fegyveres ellenállásban. A partizánmozgalom 1942-ben teljesedett ki, és 1943/44-ben már több mint félmillió fegyveres partizán harcolt a megszállók ellen a Szovjetunió nyugati területén.
- „A megszállt területek lakossága undorodott és mélyen megdöbönt a bevetési csoportok által a zsidók ellen véghezvitt rémtettek és az embertelen bánásmód miatt, amely nagyszámú foglyul ejtett szovjet katonát érintett. [...] Miután azonban a német támadás elakadt, a megszállt területeken éhség és hideg sújtotta az embereket, a szovjet foglyokon és civileken elkövetett rémtettek közszájon

forogtak, és sok munkaképes civilt a Németországba való deportálás fenyegetett, egyre több szovjet polgár döntött a partizánokhoz való csatlakozás mellett.” In: Hans Peoppel – W.-K. Prinz von Preussen – K.-G. von Hase (szerk.): *A Wehrmacht katonái*. Budapest, Canissa Kiadó, 2001, 368.

A Vörös Hadsereg zsidó származású katonáihoz lásd: Kiril Feferman írását („A zsidók háborúja”: A szovjet zsidó katonák viszonya a Szovjetunióhoz 1940–41-ben) ugyanebben a számban: 53–75. A náci fogásba esett zsidó vöröskatonák tragikus sorsának ismeretéhez elengedhetetlen: Aron Shneyer: *Pariahs Among Pariahs – Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*. Jerusalem, Yad Vashem, 2016.

- ⁶⁹ Auschwitzot az 1. Ukrán Fronthoz tartozó 60. szovjet hadsereg szabadította fel. (A Krakkót felszabadító 1. Ukrán Front parancsnoka, Konyev a visszaemlékezésében nem említi meg az eseményt. Vö.: I. Sz. Konyev: *A negyvenötös esztendő*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1968, 31–37., illetve K. Sz. Moszkalenko: *A délnyugati irányban*, II. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1982, 243–244.
- ⁷⁰ A témához lásd: Mezei Bálint: Szovjet tiszték a spanyol polgárháborúban. In: *Eszmélet* 70. sz. (2006. tavasz), 45–52. (Elérhető: http://www.eszmelet.hu/mezei_balint-szovjet-tiszték-a-spanyol-polgarhaboruban/; hozzáférés: 2020.01.08.)
- ⁷¹ Viszonyítás gyanánt: az Egyesült Államok a *lend-lease* keretében nagyságrendileg 10 milliárd dollár értékben juttatott javakat a szovjet félnek 1941–45 között.
- ⁷² М. И. Семиряга: *Как мы управляли Германией*. Москва, РОССПЭН, 2000, 118.; vö.: Winston S. Churchill: *A második világháború története*, 2. kötet. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1999, 540–542., illetve Henry Kissinger: *Diplomácia*. Budapest, Panem-Grafo Kiadó, 1996, 419.
- ⁷³ Bálint József: *A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944)*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011, 439–440.
- ⁷⁴ Vö.: Roy Medvegyev: *Hruscsov – politikai életrajz*. Budapest, Laude Kiadó, 1989, 55–56.
- ⁷⁵ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: i. m.: 556–562.

A koncentrációs táborok foglyainak személyiségvonásai

A Harmadik Birodalom koncentrációs táboraiban, ahol sok európai országból a birodalom területére hurcolt foglyok és „rabszolgák” ipari méretű, mérhetetlen szintű kizsákmányolása zajlott, a táborok felszabadítását követően kivételes lehetőség nyílt annak vizsgálatára, hogyan alakultak a szociális kapcsolatok és hogyan alakult maga a személyiség ilyen szélsőségesen sajátos és szigorúan kontrollált körülmények között.¹ E körülmények egyedi, sajátos jellege abból fakadt – túl a foglyokkal szemben tanúsított példátlan kegyetlenségen és az általuk elszenvedett nélkülözésem –, hogy itt a legeltérőbb szociális-gazdasági, kulturális, etnikai-nemzeti háttérű, a végletekig különböző eredetű és egymástól korábban teljesen elszigetelt, távoli földrajzi helyekről származó hatalmas embertömeg volt egybekényszerítve, illetve az alapvető emberi normáktól és fizikai szükségletektől megfosztva a barakk-közösségekben. A táborok lakóinak fogva tartása és koncentrálása rendszerint a szokott formában zajlott, majd a korábbi, konvencionális magatartásformák és a mélyen gyökerező motivációk teljes felszámolásához vezetett, végül aztán olyan kegyetlen és kezdetleges közös létformában kulminált, amit modernkori barbár közösségnek nevezhetünk. Ezek a körülmények tették lehetővé, hogy korábban nem tapasztalt, szokatlan szemszögből vizsgáljuk meg, mi történik a modern emberrel akkor, ha megfosztják kultúrájától, és léte gyakorlatilag az állati „ösztön-motivációra” redukálódik.

Ilyen körülmények között az asszortatív (rokonszenv-) és differenciális (ellenszenv-) érintkezés folyamata lényegi bepillantást engedett a társas és az adaptív társadalmi kiválasztás genotipikus formáiba. Szociometrikus sémái megalkotásakor Moreno már rámutatott ezekre a formákra.² Mi történik a korlátozatlan társadalmi lényvel, amikor a megszokott társadalmi keretek eltűnnek? Mi történik, amikor az emberi érintkezés rutinszerű, bejáratott formái követésének, a neveléssel

megrögzült hajlamok működésének az esélye is eltűnik a szabályozott viselkedési formákból?³ Azt tapasztaltuk, hogy a „deszocializáció” folyamata ment végbe, és ez végül az emberi kapcsolatok elemi, primitív állapotát eredményezte. Vizsgálatunkat úgy is felfoghatjuk, mint az összehasonlító elemzésnek a hagyományostól – a csoportképzés, az irányítás és a hierarchikus osztályszerkezet intézményesített és szabályos megjelenéseire koncentráció típusaitól – eltérő, heurisztikus, véletlenül feltárt formáját.

Jelen tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy bemutassuk a politikai foglyok és a kényszermunkások közötti interakciók legfontosabb formáit felszabadulásukat megelőzően, illetve azt követően. Az adatok forrásai ezen táborok lakóinak esettanulmányai, illetve olyan általános megállapítások, amelyeket a táborlakó adatszolgáltatók egyetértésével vontunk le. Noha az információk és a megfigyelések kiterjedt koncentrációs területekről származnak – többek között Ohrdruf, Buchenwald és Ebensee hírhedt táboraiból is –, lényegi megállapításainkat annak az 547 zsidó női foglynak a vizsgálatára alapozzuk, akikkel felszabadulásukat követően a szerző az ausztriai Lenzingben található nagy ipartelephez csatolt koncentrációs táborban találkozott. Ez az azonos nemű, homogén csoport minden egyediségével együtt is alkalmasnak látszott azon folyamatok megvilágítására, amelyekkel a táborok többségében találkoztunk.

Először is azokra a különbségekre kell felhívunk a figyelmet, amelyek ezen csoportok és a hagyományos börtönök, a javítóintézetek, továbbá az egyéb fogva tartási intézmények szociális sajátosságait és szerkezetét jellemzik. A közösségi sémák és szervezetek kialakulásának folyamatai, amelyeket Donald Clemmer írt le *The Prison Community* (Boston, 1946) című könyvében, teljességgel hiányoztak a Harmadik Birodalom börtönkolóniáiban. Ennek okait elsődlegesen az egyes emberek önmagukhoz és fogva tartásukhoz való viszonyában kell keresnünk, amikor magatartásukat összehasonlítjuk az átlagos amerikai börtönlakók megszokott és „professzionizálódott” viselkedésével. A koncentrációs táborok foglyai természetesen annak ellenére sem tekintették magukat sem bűnözőknek, sem antiszociális elemeknek, hogy a náci rendszer kitartóan és erőszakos eszközökkel éppen ezt akarta elérni. Az is jellemző, hogy a túlnyomó többség általuk ellenőrizhetetlen erők áldozatának tekintette magát, és magára vette a mártír szerepét, akik így öreik és a fogva tartásukért felelős személyek felett állnak.⁴ A mártírok alkotta börtönközösségek súlyosan atomizált jellemzőket mutatnak. Azok a csoportképző elemek,

amelyek a mi társadalmunk törvényszegőinek igen fejlett klikkjeit hozzák létre a fogva tartás során, feltűnően hiányoztak a náci Németország politikai és kényszermunka-táboraiiban. Nem létezett belső „törvénykönyv”, és a mi korunk börtöneink foglyai körében tapasztalt integráció centripetális erői ellentétben álltak a koncentrációs táborokban ható centrifugális erőkkel.

A mi börtöneinkben a foglyok közös magatartásformákat alakítanak ki, jellemző például a „szakmai büszkeség”, a közös argó, a polgári tisztesség elutasítása és a rendőrség iránti megvetés. Az átlagos fogoly biztonsága és státusza alapvetően nincs veszélyeztetve. Vagyis, eltekintve a szüntelenül várt szabadulás napjától, ami a foglyok börtönbéli tapasztalatainak is irányt szab, az adott elítéltnak van biztos társadalmi helye, ahová visszatérhet; a bandához és a bűnözői csoporthoz való fokozott lojalitása ellensúlyozza azt az életmódot, amely egyébként teljességgel nélkülözné az irányító érzelmi orientációt.

A német koncentrációs táborok és büntetőtáborok legjellemzőbb vonása a fenti körülmények teljes hiánya, amelyek pedig a hagyományos börtönközösségeknek stabilitást és összetartó erőt biztosítanak. Bár az értelmiségiek és felső-középosztályhoz tartozó foglyok viszonylag magas arányban voltak jelen, szembetűnő volt a közös szociális és magatartásbéli tapasztalatok, valamint a személyes biztonságra vonatkozó célok hiánya. Éppen ellenkezőleg, az életstruktúra minden elemét és a közösségi szemléletmódot is teljességgel áthatotta a létbizonytalanság és a kórosan felfokozott félelem. Így az élet anarchiára redukálódik, amelyet csak a legkeményebb fegyelem tart ellenőrzés alatt. A cselekvés a túlélést biztosító tevékenységekre csupaszódik. Az esettanulmányok szerint egyetlen, állandó gondolat kórosan elhatalmasodik: ez pedig a család pusztulása és az egyénnek a világtól való teljes elszigetelődése. Számos esetben tapasztaltunk traumatikus sokkot, kínzó apátiát, a túlélés iránti erős vágyat, az elemi biztonságérzet hiányát és félelmet.

A korlátozottan létrejött társas kapcsolatok alaphangját láthatólag a rendszeres kegyetlenkedés, a súlyos nélkülözés és éhezés következményeként kialakult traumatikus sokk adja meg.⁵ A nemzetiség, a közös nyelv, a politikai nézetek⁶, az életkor, a korábbi közösségi és gazdasági státusz, a szociokulturális szint és a vallásos különbségek egyike sem válik csoportképző elemmé a fokozott individualizmus ellenében.

A hasonló osztályhelyzet és a szegregáció közös érdekeket szül. Amikor a közös érdekek megszűnnek, akkor a csoport összetartó ereje is elsorvad. E megállapítást alátámasztó bizonyítéknak tekintjük

a Minnesotai Egyetemen nemrég végzett kísérletek eredményét; itt azt vizsgálták, hogyan hat a katonai szolgálatot lelkiismereti okokból megtagadó csoport kohéziójára az éhségstrájk. Bár a táplálék sokkal jobb minőségű volt, mint a koncentrációs táborokban általában, és nem voltak a táborokra jellemző, súlyos környezeti feltételek, továbbá a résztvevők önként vetették alá magukat e feltételeknek, a kísérlet során még a legidealistább résztvevőkben is hangsúlyos egocentrikus tendenciák fejlődtek ki, korábbi altruisztikus vonásaik eltűntek, ingerlékenyek és rendkívül apatikusak lettek. Az apátia szülte ingerlékenységük nem egy külső célpontra irányult, és végül csak „ücsörögtek és kókadoztak”. A koncentrációs tábori körülmények hatásai a fentihez hasonló, de sokkal intenzívebb formában jelentkeztek.

Ami a szegregációs viselkedésformákat illeti, úgy tűnik, ezek legerőteljesebben azokban az egyéneknél alakultak ki, akik olyan szorosan összetartó, külső csoportokkal álltak kapcsolatban, amelyek korábban bebizonyították, hogy lehetséges a túlélés, különösen, ha erre a csoportnak egyértelmű, közvetlen bizonyítéka is volt. A francia nacionalisták aktivitása ezekben a táborokban például éles ellentétben állt más csoportok apatikus magatartásával, különösen a zsidók viselkedésével, hiszen az ő közösségeik teljesen megsemmisültek. Megfigyelhető volt, hogy az egyes csoportok aktivitása egyenes arányban állt azzal, hogy vajon cselekvően szegültek-e szembe a domináns csoporttal, vagyis a nációkkal, illetve azzal, hogy a fogva tartásukat megelőző időszakban részt vettek-e az ellenállási mozgalmakban; ezek a tényezők ugyanis elősegítették a későbbi magas szintű morál és *esprit* kialakulását.⁷

A fentebb említett francia értelmiségiek magatartásával érdekes párhuzamba állítható például a frissen felszabadult hadifoglyok reakciója. Egy viszonylag kicsi hadifogolytáborban, a németországi Ohrdruf mellett, ahol túlnyomó részt francia, brit és amerikai hadifoglyok voltak, a franciák tanúsították a legerősebb szolidaritást és aktivitást, pedig az ő vezetőik korántsem voltak olyan rátermettek, mint az amerikaiak vezetői. Ebben a táborban a franciák jelentős belső szervezetet hoztak létre egyrészt azért, hogy megszervezzék szökésüket és fenntartsák az életkedvet, másrészt, hogy valóságos közösséget alkossanak, amely gyakorlatilag a börtönörök szemé láttára üzemeltetett saját konyhát, rejtett élelmiszertartálékokkal rendelkezett, és összeköttetésben állt a külvilággal. A britek feltűnő kasztszelleme a súlyos apátia és a sztoicizmus körül kristályosodott ki, és közös tevékenységek híján nem kínált sem hatékony fizikai, sem lelki semlegesítési formákat.

Az amerikaiak viselkedését mindenekelőtt az egész világgal szemben érzett, amorf közös megbántottság vagy ingerlékenység jellemezte, amely néhány energikus, rátermett vezető erőfeszítései révén akkor öltött alakot, amikor a közös veszéllyel szembesültek.

A kialakult csoportokat folytonosan megszűnéssel fenyegették az állandó, ismétlődő megtorlások⁸ és a túlélési vágy szította iszonyú rettegés. A francia csoport egyik vezetője, író és értelmiségi, így számolt be a sok más esettanulmányban is visszatérő érzésekről:

Félelemben és remegve éltünk az ismétlődő névsorolvasások miatt, mert ekkor került sor a szelekcióra is. A kiszemelteket rendszerint olyan táborokba szállították, ahol csekély volt a túlélés esélye. Amikor felsorakoztunk, mindenki olyan helyet keresett, ahol a lehető legkevesbé tűnik fel, ez pedig állandóan groteszk versengést eredményezett a foglyok között: mindenki a hátsó sorokba akart kerülni. A betegek, sőt a priccsen fekvő haldoklók is erejük megfeszítésével kúsztak oda ezekre a sorakozókra, hátha nem szelektálják ki őket. Visszatekintve a gondolata is elképesztő annak, mennyire gátlástalanul próbáltuk megakadályozni, hogy ők is kijussanak azokra az appellekre. Ha az előírt kvótát velük feltöltik, akkor mi talán megmenekülhetünk. Ahogy a neveket vagy a számokat olvasták, és a szelektáltakat kiemelték a sorból, vajmi kevés szájalmat éreztünk az áldozatok iránt. Legalább mi megmenekültünk, és megkönnyebbülten felsóhajtottunk. Amikor feloszlatták az appellt, egy pillanatra még a vidámság is erőt vett rajtunk – biztonságban vagyunk, gondoltuk, legalábbis a következő névsorolvasásig. Ez persze csak a józanabbak fejében fordult meg, és azt hiszem, amikor a kiszemelt áldozatokat elvitték, még örültünk is, mert rövid időre megszabadultunk a bénító félelemtől.

Egy művelt és előkelő brit asszony, akinek a férje francia volt és maga is francia állampolgársággal bírt, s akit korábban nagylelkűnek, jóindulatúnak és humánusnak tartottak, még a fentebbinél is megdöbbentőbb beszámolóval szolgált:

Eldöntöttem, hogy életben fogok maradni. Semmi más nem számított, csak az, hogy életben maradjak. Loptam volna a férjemtől, a gyerekeimtől, az anyámtól vagy a barátomtól is, ha ez kellett volna a cél érdekében. Ezért minden nap valami aljas, barbár fortélyhoz folyamodtam, hogy minden erőmmel, minden hajszálammal arra koncentráljak, mit kell a túlélés érdekében tennem. Minden napra volt valami újabb vagy tartósabb célkitűzés. Egyik nap el kellett

lopnom egy szvettert, vagy alkudni kellett egy lepedőre, vagy akár egy alsóneműre, amit egy ideje már leplezetlen türelmetlenséggel akartam a magaménak tudni, de legalább egy tányér levest, *valamit* meg kellett szereznem, hogy életben maradjak. Nem mozdtam azon nyomorultak mellől, akik már teljesen legyengültek és arra is képtelenek voltak, hogy a szánalmasan kis adag pótkávéjukat vagy levesüket megigyák, és ahelyett, hogy megpróbáltam volna beléjük diktálni az ételt, nehogy elpusztuljanak, mohón elragadtam tőlük és magamba tömtem, ha a legkisebb jelét is adták annak, hogy ők már feladták. Minden napot elveszettnek láttam és szörnyen lehagolt voltam, ha nem tudtam csillapítani ezt az örült vágyat, azt, hogy valamit szerezzek a túlélés érdekében. Így tudtam életben maradni, és így találtam a szerzésben életcélt.

Ezek az anarchikus, szabályozatlan viselkedésformák a felszabadulás után még sokáig jellemezték a felszabadult foglyok cselekvését, és különösen a fiatalok körében alapvető magatartásformákat alakítottak ki. Ez történt például akkor, amikor a táborból szabadult zsidó gyerekeket a München közelében lévő Feldafingban, speciális intézetekben helyezték el, ahol bőséges táplálék és jól felszerelt környezet fogadta őket. De szinte lehetetlen volt megakadályozni, hogy egymástól és az élelmiszerraktárból lopjanak, noha a lopásra készítőkörülmények már megszűntek. Az ilyen gyerekek visszaszoktatása a társadalomba a leggondosabb igyekezettel is óriási erőfeszítéseket igényel. Magatartásuk hasonlatos ahhoz, amit a társadalmon kívül nevelkedett, kóbor gyerekek visszaszoktatása során ismertünk meg.

A fentebb már említett lenzingi táborban felszabadult 547 zsidó nő nemcsak hasonló nyelven és hasonló stílusban kommunikált, hanem közös volt a kultúrájuk és korábbi szörnyű tapasztalataik is. Több mint 70%-uk a középosztályból vagy a felső középosztályból származott. A legfiatalabb 14 éves, a legidősebb pedig 46 éves volt, az átlagéletkoruk 26,5 év volt. Nemzetiségük szerint a következő csoportokra oszlottak: 31% cseh, 29% lengyel, 15% osztrák (főleg Bécsből), 14% magyar és 11% orosz. Amikor a felszabadító egységek rájuk találtak, borzalmasan le voltak gyengülve, iszonyatosan soványak voltak, szennyben és rettenetes körülmények között vegetáltak, testüket ócska rongyok takarták. Azonnal átszállították őket egy volt Hitlerjugend-táborba, ahol tiszta, tágas épületek, sportlétesítmények, nagy és tágas parkok és pompás tópart fogadta őket. Maguk dönthették el, hogy melyik házban vagy melyik villában akarnak lakni. Az épületek többségében

kis apartmanok voltak hálófülkével, itt lehetőség nyílt az egyedüllétre, illetve az ismerősökkel, barátokkal való együttlétre is.

A kialakuló közösségek nem nemzetiség szerinti különültek el – kivéve a lengyelek csoportját, illetve néhány oroszot. Ez könnyen érthető. A lengyelek többsége mind gazdasági, mind kulturális szempontból alacsonyabb társadalmi szinten állt, mint a többség, valamint nyelvi- leg és kifejezésmódban is különböztek tőlük, és ez elszigetelte őket. A csehek, az osztrákok és a magyarok az anyanyelvükön kívül németül beszéltek, de ismeretes, hogy történetileg is éles különbségek voltak a germán nyelvű és a nem germán nyelvű zsidók között. Ugyanakkor ez a spontán szegregáció nem zárta ki eleve a lengyel lányokat a más nemzetiségűek alkotta csoportokból, ami abban is megmutatkozott, hogy táborvezetőnek végül egy lengyel lányt választottak meg. Az is igaz, hogy azok a lengyel lányok, akiket más csoportok befogadtak, kivétel nélkül a középosztályból vagy a felső középosztályból származtak. A táborvezető, akit nyílt szavazással választottak meg, általában véve rátermett, energikus és erősen céltudatos lány volt, a családja is közismert volt a zsidó közösségen belül, és akadtak közöttük vezetőik is. Ez az erős testi felépítésű lány értett a helyzet felismeréséhez, és fáradhatatlanul dolgozott a közösség érdekében. Bár a nem lengyel csoportok is elfogadták őt vezetőnek, de meglehetősen tartózkodóan viselkedtek vele, kizárták bizalmas köreiből és általában úgy kezelték, ahogyan az alacsonyabb státuszú társaikat.

Eltekintve a lengyel–oros csoport bizonyos mértékű elszigeteltségtől, a szocializáció kezdeti szakaszát specifikus fejlődési szakaszok jellemezték, ami korábbi körülményeik sokkoló hatásaival magyarázható. A kisebb közösségek azon személyiségek köre szerveződtek, akiket többek is követendőnek találtak. Jó néhány szorosan centralizált csoport alakult, ugyanakkor viszonylag magas volt (majdnem 8%) a „magányosok” aránya. Mihelyt feladták a korábbi szörnyű körülmények okozta szélsőséges apátiát és az első napokra jellemző felfokozott individualizmust, a csoportok nagyon hamar megformálódtak.

A kis közösségek vezetőinek kora mellékes körülmény volt. Az egyik legösszetartóbb csoportnak mindössze 18 éves volt a vezetője, miközben a csoport tagjai között 16 éves volt a legfiatalabb és 39 éves a legidősebb, és túlnyomó többségben a 25 évesek voltak. Amikor a domináns személyek kiléptek a csoportból, mert hazatértek, vagy más okok miatt távoztak, akkor a közösség hamar széthullott, majd pedig vagy egy új centrum körül szerveződött újra, vagy a csoport tagjai más csoportokhoz csatlakoztak.

Ezen csoportok vezetőinek kiválasztódása, vizsgálataink szerint, a következők alapján történt: (1) az adott személy fizikai és lelki állóképessége, ami a szociális helyzetekben a mások problémái iránt tanúsított empátia képességében mutatkozott meg, és (2) a vezetőnek mint nőnek a tekintélye. A nőknek egyébként olyan nagyfokú volt a fizikai és idegi kimerültsége, hogy eleinte még egyszerű, elemi válaszokra is alig voltak képesek. Az általános apátia gyakorta mutatkozott meg gyermekes civakodásban és duzzogásban, illetve felfellobbanó vad ellenségeskedésben és nyílt verekedésben. Amikor a közösségek kiválasztották a vezetőiket, akkor a csoport tagjainak válláról lekerült a hétköznapi döntésekkel (például hogy áthelyezzenek egy priccset vagy egy ágyat) járó felelősség is. A viselkedés és a testápolás kérdéseiben egyfajta szülő-gyermek viszony alakult ki a vezetők és a csoporttagok között. A vezetők végeztek el bizonyos, az egyénre háruló fizikai tevékenységeket, és ahogyan a gyerekek mentesülnek a felnőttek kötelezettségei alól, úgy kaptak felmentést ők is. Az esettanulmányok kétségbeesésről, tehetetlenségről és zavarodott sirámokról tanúskodnak:

Kihez fordulhatok majd? Kell találnom valakit, aki segít ...

A férjem és a szüleim eltűntek. Ki segít nekem most, hogy egyedül maradtam?

Kétségbe vagyok esve. A nácik alatt éjjel-nappal dolgoztam, mindig éhes voltam és féltem. Mindez csitította a fájdalmat és nem engedett gondolkodni. De mit tegyek most?

Mindannyian elfeledett árnyak vagyunk. Légüres térben élünk. Nincs otthonunk. Mi lesz belőlünk?

Nincs szakmám vagy foglalkozásom. Családomban apám és a legidősebb bátyám viselte gondunkat. Félek, hogy most csak teher leszek idegenek nyakán. Bárcsak olyan ügyes lennék, mint ... Ő olyan segítőkész volt velem.

Az is tekintélyt adott az egyes embereknek, hogy milyen gyorsan tudtak fizikailag felépülni. Az orvosi segítség és a fizikai gondozás hamarosan felszínre hozta a keserű, panaszos óhajokat: „Újra nő akarok lenni.” Nagyon szégyellték szakadt rongyaikat, és finom céloztak rá,

de sokszor nyíltan is utaltak arra, hogy milyen nagyra becsült emberek voltak a táborba hurcolásuk előtt. Ebben nem pusztán a szokásos női szerénység munkált, hanem így próbálták visszaszerezni alapvető emberi státuszukat. Hiányzott nekik a középosztálybeli nők körében megszokott kellemes és figyelmes környezet, és egyre inkább igényelték az elegáns ruhákat és a szép ékszereket, illetve a nőiesség és a báj egyéb kifejezőeszközeit.

Mindig büszke voltam a megjelenésemre. A környék egyik legelegánsabbban öltözött asszonyának számítottam ...

Az emberek azt hiszik, koldusok vagy állatok vagyunk. Nagyon szégyellem, hogy ilyen állapotban találtak rám. Amikor eszembe jutnak a ruháim, meg a személyzet, akik mindent rendben tartottak, úgy érzem, olyan szörnyű rémálom ez, amelyből soha nem ébredek fel.

Nehéz lehet elhinni, hogy valaha nagyon vonzó nőnek tartottak. Ma úgy néznek rám az emberek, mintha a cipőjükre ragadt piszok lennék. Egészen más volt ez korábban, amikor mindenki tisztelettel és udvariasan bánt velem.

Túl sokat kívánnék, ha azt szeretném, hogy az emberek udvariasan és figyelmesen bánjanak velem? Persze, nem hibáztatom őket. Ők nem tudják, milyen volt azelőtt. Aligha értheti bárki is, mennyire hiányzik a figyelmesség és a kedvesség, amelyet korábban irántam tanúsítottak. De mi másra számíthat az ember, ha rongyszedőnek látszik?

Az emberek a külső megjelenés és a viselkedés alapján ítélik meg. Ma csak egy név vagyok – semmi. Tegnap egész nap boldog voltam, mert valaki olyan figyelmességet tanúsított irántam, amit korábban magától értetődőnek tekintettem.

A nőknek körülbelül 8%-át találtuk kisebb-nagyobb mértékben izoláltnak. Többségükre jellemző volt, hogy képesek voltak magukról gondoskodni, látszólag közömbösek a többiekkel szemben és hajlamosak a magányosságra. Sokan közülük magasabb társadalmi-kulturális szintről jöttek, és kimondottan apatikusan és elutasítóan viszonyultak a helyzethez, a csoport többi tagjához. Kedélyállapotuk nyomott volt, és céltalanságuk nagyban emlékeztetett Ruth Shonle Cavan-*nek a Suicide című könyvében leírt öngyilkos típusokéhoz.*¹⁰ Ez a katonák hajlam klasszikus kifejeződést nyert a teljes közömbösségben, amellyel környezetükhöz viszonyultak, vagy amelyet esetleges jövőbeli fejlődésük és javulásuk iránt tanúsítottak. Túlélési mechanizmusaik egy korábbi társadalmi és érzelmi miliőtől függtek,

de az a milió, mint maguk is helyesen látták, visszahozhatatlanul elveszett. Az egyik áldozat megfogalmazásában:

Amikor az ember egész világot lerombolják, akkor nincs menny vagy föld, csak a pokol marad.

Valószínűleg ezekben a mechanizmusokban ölt testet a korábbi tapasztalatok által szélsőségesen érzékennyé vált egyének totális demoralizálódása és szétesése. A rehabilitációs központ nyújtotta korlátozott és egyszerű feltételek nem hívták életre a beilleszkedést elősegítő, primér motivációkat, így különösen reménytelennek látszik, hogy végül képesek lesznek megtalálni a helyüket a társadalmi életben, hacsak nem részesülnek gondos támogatásban. Egy művészi adottságokkal és érzékenységgel megáldott, korábban a színházi szakmában dolgozó nő azt mondta:

Nehezemre esik kapcsolatokat kialakítani. Sosem éreztem túlzott közösséget másokkal, és most, hogy újra abban a kiváltságban van részem, hogy emberi lényként élvezhetem az életet, nem ringathatom magam hamis reményekbe. Mindig is önálló voltam, és gondosan megválogattam a barátaimat és ismerőseimet, de akiket kiválasztottam, mind közeli barátok, rokon lelkek voltak, közös érdeklődésünk és tevékenységeink voltak. Teljes odaadással és érdeklődéssel dolgoztunk, és a munka izgalommal töltötte meg az életünket. Az újrakezdésnek még a gondolata is reménytelen. Az élet nem játék, amit az ember egyszer csinál, aztán abbahagy, majd újra nekikezd. Ez gyermekded képzelgés, és lehet, hogy másokat kielégít, de engem nem.

Minden bizonnyal még sok évbe telik, amíg teljességgel felmérhetjük, milyen pszichológiai hatással jártak a Harmadik Birodalom szörnyű tettei, de van, ami egyértelműnek tűnik: az emberi szervezetnek a normális társadalmi magatartást kialakító erőteljes motivációit csak a személyiség súlyos károsodása árán lehet felszámolni. A kulturálisan fejlett, erősen tagolt és integrált személyiség számára a visszailleszkedés nélkülözhetetlen bázisát azok az intézményesített és kifinomult értékek jelentik, amelyek a terror és a nélkülözés következtében vesztek el.

- ¹ A tanulmány szerzője, aki először parancsnokhelyettes, majd parancsnok volt az egyik élenjáró harcoló hadosztályunk operatív csoportjának az élén, valószínűleg az első olyan tiszt az amerikai szociológusok közül, aki a hírhedt német koncentrációs táborok, köztük Buchenwald, illetve számos kisebb, soknemzetiségű foglyokat őrző gyűjtőtáborok és barakkok felszabadtításában részt vett. Aktívan részt vállalt a felszabadtított foglyok és rabszolgamunkások számára létrehozott mintegy száz segélyközpont és befogadó közösség megszervezésében, és közel 500 000 felszabadtított fogoly sorsára volt befolyással.
- ² Moreno, J. L. 1934: *Who Shall Survive? A New Approach to the Problem of Human Interrelations*. Nervous and Mental Disease Publishing Co., Washington D.C., Part IV.
- ³ Akárcsak a még létező, írástudás előtti etnológiai csoportokat, a koncentrációs táboroknak és az elhurcoltak közösségeinek Nyugat-Európában máig meglévő enklávéit sürgősen tanulmányozni kell, mielőtt elnyeli őket a megszokott társadalmi közeg.
- ⁴ Ez a fensőbbégtudat hozzájárult a táborokban kialakult értelmiségi csoportok szegregációjához és bizonyos mértékű összetartozásához is; egy ilyen közösség egyik tagja egyszer meg is jegyezte: „Nem elég, hogy napi túlélésünk is rettenetes nehézségekkel járt, még tovább súlyosbította az a kényszerűség, hogy ilyen disznók parancsait kellett végrehajtanunk.”
- ⁵ Az amerikai közvélemény körében még nem teljesen ismert az a tény, hogy gyűjtőtáborokat nemcsak a helyi célcsoportok kezelésére hoztak létre, hanem azért is, hogy bizonyos speciális funkciókat lássanak el. Ezek között voltak elsődleges „befogadó központok”, ahol regisztrálták, elkülönítették és lelkiileg megtörték a foglyokat. Ezekből a „befogadó központokból” a fogolycsoportokat munkatáborokba, különleges területekre vagy „megsemmisítő központokba” küldték tovább. Az eredeti tábor foglyai teljes mértékben tisztában voltak a különböző táborok jellemzőivel, és könnyen elképzelhető, milyen sokkot váltott ki, amikor Mauthausen, Auschwitz vagy Bergen-Belsen hírhedt megsemmisítő táboraiba indították át őket. A foglyok állandóan ki voltak téve azoknak az atrocitásoknak, amelyekről egy kisebb koncentrációs tábor vezetője, valamint egy SS Standartenführer, bizonyos Franz Zierys adott kimerítő leírást. Zierys ezredes menekülés közben halálos sérüléseket szenvedett, és haldoklása során elhangzott vallomását jegyzőkönyvben rögzítették. Az 1945. május 23–24-én készült jegyzőkönyv leírja azokat az atrocitásokat, amelyeknek a koncentrációs tábor foglyai szemtanúi voltak, vagy amelyeket jól ismertek. „Dr. Eduard Krebsbach SS Hauptsturmführer parancsára a mauthauseni koncentrációs táborban gázkamrát építettek, [...] és egy fürdőhelyiséget helyeztek elé. Ebben a fürdőhelyiségben gázosították el a foglyokat... Ezen kívül Mauthausenből foglyokkal megrakott speciális autó járt Gusenbe, és a foglyokat út közben gázosították el... Én vezettem az autót... Egy nap Oswald Pohl SS Obergruppenführer küldött hozzám 6000 nőt és gyereket, akik tíz napig voltak úton élelem nélkül [...] nyitott szenes kocsiiban szállították őket [...] a jeges téli időben... Én a gyerekeket menetben Bergen-Belsenbe (küldtem) [...] Mind meghaltak... Egyszer egy 2500 fogolyból álló transzport érkezett Auschwitzból Mauthausenbe... A foglyokat a téli hidegben jeges vízben fürdették meg a

gyülekezőtérén ... Én azokat a foglyokat Gusenbe (küldtem), ami kb. 5 kilométeres távolságra van, és csak alsónemű volt rajtuk ...”

- ⁶ Ha léteztek politikai közösségek, mint például a buchenwaldi tábor kommunista foglyainak csoportja, akkor azok nemzetiségi alapon erősen megosztottak voltak, különösen igaz volt ez a német kommunistákra. Amikor Buchenwald felszabadult, a német kommunisták csoportja védelmébe vette a tábori SS-őröket, akik nem tudtak elmenekülni. A táborban lévő többi kommunista frakció és más csoportok azonnal megakarták büntetni ezeket az őröket, vagyis azonnal ki akarták őket végezni. Ekkor a kommunista csoportok között fegyveres harc robbant ki, amelynek során a német kommunisták védőkordont alkottak a barakk körül, ahol az SS-katonákat tartották fogva. Amikor e sorok írója később megkérdezte ezektől a német kommunistáktól, miért vették védelmükbe korábbi kínzóikat, jellegzetes teuton öntudattal azt válaszolták: „Alles muss in ordnung sein” – mindennek megvan a rendje. Elsősorban nem az motiválta őket, hogy megvédjék az őröket, hanem sokkal inkább az, hogy az ő intézkedéseik jogszerűek és szabályszerűek legyenek.
- ⁷ Itt két érdekes tényre kell felhívunk a figyelmet: (1) az átlagos bűnözőkhöz való hasonlatosság, amelyre már utaltunk és (2) az egyes emberek, így például a zsidók, kialakuló pszichopatologikus összeomlása látszólag regrediáló fejlődésvonalak mentén – mindezekre a pszichotikus magatartás környezeti eloszlása szemléletesen utal.
- ⁸ Amikor a cikk szerzője egy nappal a tábor felszabadulását követően Buchenwaldba érkezett, a „természetes” napi halálzási aránya a kb. 21 000 főből mintegy 200 fő volt.
- ⁹ Ebben a tekintetben szembetűnő volt a büszkeség, amelyet a nők a rendszeres és normális menstruáció visszatértekor tanúsítottak. Felszabadulásuk időpontjában a nagy többségnek nem volt normális menstruációs ciklusa. Maguk úgy vélték, hogy kínzóik valami gyógyosert tettek az ételükbe, ami sterilizálta őket, vagy valamilyen más módon akadályozta meg testük normális fiziológiai működését. A későbbi orvosi vizsgálat nem támasztotta alá ezt a vélekedést. Megfelelő táplálkozással, pihenéssel, gondozással, továbbá a korábbi félelem és terror elmúltával ezek a funkciók visszatértek.
- ¹⁰ University of Chicago Press, 1928.

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: *American Journal of Sociology*, 52. évf. 4. sz., 1947. január, 335–341. <https://jstor.org/stable/2771461>

„A zsidók háborúja”

A szovjet zsidó katonák viszonya a Szovjetunióhoz
1940–41-ben

A háború előtt a Vörös Hadseregben szolgáló fiatal zsidó katonák általában lojálisak voltak a bolsevik rendszerhez. Az összlakossághoz hasonlóan akadtak olyan zsidó katonák és tisztek az 1939 előtti Szovjetunió területén, illetve az újonnan szerzett nyugati területeken egyaránt, akik elégedetlenek voltak a rendszerrel vagy éppen nehezteltek rá. A Szovjetunió elleni német támadás a zsidó katonák és tisztek összességét azonnal a leghűségesebb náciellenes erővé formálta, és ebből kifolyólag a Vörös Hadsereg egyik legmegbízhatóbb csoportjává tette őket.

Bevezetés

A Nagy Honvédő Háború a „zsidók háborúja” volt. 1941 júniusában, a Barbarossa hadművelet előestéjén a náci döntéshozók és a náci média számára ez a kijelentés már több volt, mint pusztá jelszó. Ténylegesen ez vált az előzetes mozgósítás ideológiai koncepciójává. A nácik úgy vélték, hogy a bolsevik rendszer, de különösképpen a Vörös Hadsereg gerincét általában a zsidók alkotják. Jól mutatja mindezt, hogy Adolf Hitler már a *Mein Kampf*ban¹ dühös kirohanásokat intézett a zsidók ellen, de ezen meggyőződése mutatkozott meg a német hadseregnek szóló parancsokban, ahogyan a Szovjetunió megtámadására készülve felállított biztonsági alakulatokban,² illetve a háború kezdetén a Wehrmacht soraiban terjesztett propaganda is erről árulkodott.³ A nácik frontpropagandája azzal az elmélettel próbálta megfertőzni a szovjet lakosságot (is), hogy a zsidók gyávák, és ennek megfelelően maguk helyett (és saját védelmükben) a nem zsidókat küldik a harctérre.

A szovjet ellenpropaganda attól tartott, hogy a németek kezére játszik, ha nyíltan szembeszáll a fenti kijelentéssel, így csak azt az állítást hangoztatták, hogy a háborút az ellenség a szovjet nép egésze ellen folytatja. A szovjet tömegkommunikációs eszközök szigorúan tartózkodtak attól, hogy bármilyen utalást tegyenek a bolsevik rendszer és a zsidók kapcsolatára, továbbá a zsidók esetleges egyéni motivációjára a Szovjetunióért való küzdelemben. Ez a politika a háború után is folytatódott ugyan, de akkoriban már belpolitikai megfontolások mentén. Egyúttal a holokauszttal kapcsolatos hivatalos szovjet álláspont ambivalenciájának lényegi elemévé vált, és mint tendencia még a Szovjetunió összeomlását is túlélte.⁴

Persze, azon állítás, miszerint a zsidók nem járulnak kellőképpen hozzá saját országuk háborús erőfeszítéseéhez, illetve hogy előszeretettel bújnak ki a frontszolgálat alól, és harc helyett inkább a hátszobában tartózkodnak, cseppet sem volt új és szokatlan; ahogyan az effajta félrevezető információk sem korlátozódtak a zsidóknak a II. világháború idején a Vörös Hadseregben való szerepvállalására. A német zsidókat hasonló vádak érték már az I. világháború során és azt követően is.⁵ Ezt megelőzően a cári birodalomban is igen gyakoriak voltak a hasonló vádak,⁶ de – különösen az I. világháború éveiben – akkor váltak igazán hangsúlyossá, amikor az ország katonai és polgári hatóságai is hirdetni kezdték őket.⁷

Ám a Szovjetunióban a II. világháború idején egészen más volt a helyzet. A szovjet kormány soha nem vádolta zsidó honpolgárait azzal, hogy kívülről szemlélik az eseményeket, mivel egyfelől kitarított a hivatalos bolsevik internacionalista elvek mellett, másfelől pedig félt a náci propaganda hatásától. Ennek ellenére a szovjet közvéleményt erősen áthatották az efféle vádaskodások.⁸ Az utóbbiakra való fogékonyság abból a közkeletű, évszázadokra visszatekintő felfogásból táplálkozott, amely szerint a zsidók mint nemzet mindent elkövetnek, hogy távol maradjanak a harcoktól.⁹ A náci propaganda közvetlen, veszélyes hatása pedig éppen ezt erősítette fel.

Milyen is volt valójában a „zsidók háborúja”? Jelen tanulmányunk a téma egyik elemével foglalkozik, azt vizsgálva, vajon mi motiválta a szovjet zsidó katonákat, hogy a náci Németország elleni háború korai szakaszában a Vörös Hadsereg soraiban harcoljanak. A kérdés tehát: mi volt a politikai felfogásuk, és főleg milyen önkép illik azon zsidó fiatalokra, akik maguk is részt vettek a harcokban vagy a közeli bevetés előtt álltak?

A Szovjetunió számára kétségtelenül a háború első szakasza volt a legkritikusabb időszak, hiszen ekkor az ország léte forgott kockán. Ebben az időben nagyszámú szovjet állampolgárt – elsődlegesen férfiakat – hívtak be a Vörös Hadseregbe, a zsidókat pedig (nem zsidó) honfitársaikhoz hasonlóan sorozták be. Hipotézisem szerint a náci támadással szemben a zsidók harci motivációja egészen különleges volt, ahogyan teljesen sajátos okuk volt arra nézve is, hogy a háborúnak már ebben a korai stádiumában részt vállaljanak a szovjet ellenállásban: vagyis már jóval azelőtt, hogy a szovjet zsidók megismerhették volna a mai fogalmaink szerint holokausztnak nevezett tragikus helyzetet. Továbbá ezen előfeltevésem alátámasztására – a Nagy Honvédó Háború háború kitörését közvetlenül megelőző időszakban – megvizsgálom egy-két zsidó újonc vagy leendő vöröskatona profilját.

A visszaemlékezések elemzése során arra a következtetésre jutunk, hogy az azokban megszólaló zsidó katonák és tisztek többnyire nem érintik jelen tanulmányunk témáját. E hallgatás oka – más mellett – abban keresendő, hogy a Vörös Hadsereg katonái közül viszonylag kevesen éltek túl a háború kezdetét, az életben maradottakat pedig elsődlegesen a már 1943/44-ben, tehát a holokauszt közvetlen tapasztalataiból merített, különleges motiváció fűtötte a nácik elleni harcban.¹⁰ Ez utóbbi holokauszt-trauma viszont elhomályosította a szemtanúk korábbi, 1940/41-ben szerzett tapasztalatait. E tényezők viszont a szemtanúkat és az őket kérdezőket egyaránt befolyásolták.

Jelen tanulmány forrásainak többsége a Jad Vasem Intézet interjúanyagából származik. Egyes esetekben a kérdezők közvetlenül is rákérdeztek a Vörös Hadsereg zsidó veteránjainak nemzetiségükből fakadóan szerzett tapasztalataira. A különböző veteránegyesületek által az utóbbi két évtizedben összegyűjtött visszaemlékezések egy másik forráscsoportban találhatóak. Összehasonlítva az Egyesült Államokban vagy a volt Szovjetunióban napvilágot látott memoárokkal, az Izraelben megjelent visszaemlékezések kiemelkedően informatív forrásoknak bizonyulnak. Ennek oka talán abban keresendő, hogy az Izraelben élő veteránok tudatosabban és nyitottabban emlékeznek a fronton zsidó emberként szerzett tapasztalataikra. Néhány fontosabb visszaemlékezés megtalálható a Nagy Honvédó Háború emlékezetének ápolására életre hívott www.irember.ru portálon is.

A tanulmány rövid historiográfiai áttekintéssel kezdődik. Ezt az 1941. június 22-t, azaz a háború kirobbanását megelőző, illetve az azt követő időszakokat taglaló két fő tartalmi egység követi. Az első azt elemzi, hogy milyen mértékben azonosultak a Vörös Hadsereg

zsidó újoncai a bolsevik rendszerrel 1941 júniusáig, illetve, hogy gondolkodásmódjuk eltért-e a nem zsidókéétól? A második rész azt a kérdést járja körül, hogy hogyan hatott a német invázió a zsidó vöröskatonák magatartására a harcok kezdetén? Végül a vizsgált anyagot összehasonlítjuk azzal, ahogyan a nem zsidók viszonyultak a szovjet rendszerhez ugyanezen időszakban. A tanulmányban az egyszerűség kedvéért minden olyan zsidót, aki 1941. június 22-én a szovjet határon belül élt, „szovjet zsidóként” említünk, hacsak a tények másképp nem mutatják, amit adott helyen jelzünk is.

Historiográfia

Napjainkig a történelemkutatás a szovjet zsidóknak a Szovjetunió német megszállása idején tanúsított magatartását kizárólag mint a németek általi üldöztetésre adott választ (válaszokat) vizsgálta;¹¹ különösen érvényes ez arra az időszakra, amikor a holokauszt borzalmi széles körben ismertté váltak.¹² Ugyanakkor – lényegét tekintve – figyelmen kívül hagyta a zsidó vöröskatonák háború elején mutatott viselkedését. Elejét véve az esetleges tévedéseknek, a nyugati történészek inkább megkerülték a kérdést, mivel annak elemzése kínosan közel esett a náci Németország által a holokauszt idején használt „judeo-bolsevizmus” fogalmához. Az egyetlen kivételt Juri Slezkine jelentette, aki azt állította *The Jewish Century* című művében, hogy a zsidók „szovjetebbek voltak a Szovjetuniónál”,¹³ mivel a két világháború közötti időszakban az ő átalakulásuk különösen gyorsan zajlott. Noha Slezkine elsősorban a szovjet zsidó értelmiségre koncentrált és kevésbé a zsidó katonák többségét adó fiatalabb generációra, megfigyelései kiindulópontot jelentettek tanulmányunk számára.

A náci vádjait számos zsidó származású kutató – úgy Izraelben, mint más országokban – hitelt érdemlően cáfolta, megalapozott és meggyőző statisztikai adatokkal, valamint visszaemlékezésekkel támasztva alá azon állításukat, miszerint a zsidók hozzájárulása a németek fölött aratott szovjet győzelemhez semmivel sem maradt el a Szovjetunió többi nemzetiségétől, sőt arányaiban valószínűleg jelentősebb is volt azoknál.¹⁴ Ezzel együtt nehéz elosztatni azt a vélekedést, hogy a fenti szerzők elsősorban a zsidók gyávaságáról szóló náci provokációt kívánták leszerelni.¹⁵ Mindannyian óvatosan eltekintettek azon vád leleplezésétől, mely szerint a zsidók adták a szovjet rendszer és vele együtt a Vörös Hadsereg gerincét, így végső

sonon megkerülték a hitleri értelmezés szerinti „judeo-bolsevizmus” problematikáját. Jelen tanulmány éppen ezt, a tudomány által eddig mellőzött témakört vizsgálja, vagyis arra keresi a választ, hogy a háború első hónapjaiban a zsidó katonákat mi készítette a bolsevik rendszer fennmaradásáért vívott harcra, ennek vizsgálata során pedig utalást tesz a háború előtti Szovjetunióban szerzett tapasztalataikra.

A háború kezdetéig

1941-ig sok szovjet állampolgár legalább hallgatólagosan helytelenítette a rendszer gazdaság- és valláspolitikáját.¹⁶ Tovább szűkítette a rendszer támogatói bázisát, hogy az elnyomó párt- és kormányservek időnként terrort alkalmaztak a lakosság egyes csoportjai ellen.¹⁷ Az ötmilliós Vörös Hadseregben is kétségkívül sokan osztoztak a szovjethatalommal szemben táplált negatív érzelmekben;¹⁸ ráadásul az összlétszámból közel négy millióan a nyugati katonai körzetekben szolgáltak.

Az 1936-os „sztálini” alkotmány szerint formálisan minden szovjet állampolgárt egyenlő jogok illettek meg, amivel megszűnt a *lisenci*¹⁹ hátrányos megkülönböztetésének kategóriája is. Ám a mindennapokban az 1936-os alkotmány megjelenése után is sokféle diszkrimináció érte az embert, ha előzőleg a *lisenci*²⁰ kategóriájába tartozott. Az 1932/33-as kollektivizálás és éhínség brutális öröksége szintén jelentős szerepet játszott a közhangulat alakulásában. 1941-ig – az extenzív iparosítás ellenére is – a besorozott szovjet katonák túlnyomó része vidékről származott. (1939-ben a teljes szovjet lakosság kétharmada még falun élt.)²¹ Dacára az iskolákban tapasztalt ideológiai átnevelésnek, sok besorozott, akinek a családja a kollektivizálás idején a támadások célpontjába került, tagadhatatlanul ellenséges érzelmeket táplált a hatalommal szemben.²² Ugyanakkor a városi lakosokat sem lehetett automatikusan a rendszerhez feltétlenül hű elemek kategóriájába sorolni, mivel a szovjet elnyomó politika közülük is sokakat sújtott.²³

A „zsidók háborúja” problematika kritikus pontja, hogy a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő zsidó közkatonák és tisztek egyformán viszonyultak-e a rendszerhez? A Vörös Hadsereg zsidó nemzetiségű katonái – a nem zsidókhöz hasonlóan – az 1939 óta besorozott fiatalokból kerültek ki. Meg kell említenünk, hogy túlnyomó többségük városi lakos volt (1939-ben 86,9%),²⁴ így őket – a

falusi elemekkel összevetve – kevésbé sújtották a szovjet rendszer lakosságra mért csapásai. Ugyanakkor sok zsidó még 1917 előtt a bolsevikok által „kispolgárinak” nevezett társadalmi réteghez tartozott, ezért arányaiban több zsidó szenvedett az 1936-ig *lisencinek*²⁵ nevezett csoportot érintő korlátozásoktól. Továbbá számításba kell vennünk annak eshetőségét, hogy a zsidók, akik túlnyomó részt városlakók és aránylag magas százalékban a kommunista párt tagjai voltak, bizonyos értelemben jobban megszenvedték a tisztogatásokat. Megállapíthatjuk, hogy a szovjet zsidók sorsára többféle, egymással ellentétes folyamatok hatottak. 1939-ben a Vörös Hadseregben a zsidó származásúak aránya mindössze 1.64% volt (34 525 fő), kicsivel magasabb a szovjet férfinépességben mért adatnál (1.62%).²⁶ Joggal valószínűsíthető, hogy az 1941-es német támadás idejére a Vörös Hadseregben szolgáló zsidók aránya nőtt, mert 1940 közepe táján a besorozottak számát jelentősen kibővítették a frissen anektált nyugat-ukrajnai és nyugat-belorusz területekről, ahol köztudomásúlag számottevő zsidó lakosság élt.

Az 1941 júniusában a Vörös Hadsereg zsidó katonáit három nagyobb csoportba lehetett sorolni. A „régí” – tehát a Molotov–Ribbentrop-paktum előtt is a Szovjetunióhoz tartozó – területekről besorozott fiatalokból álló első csoport volt a legszámosabb. Ezek a fiatalok a szovjet államban nevelkedtek és nagyrészt ezen normák szerint szocializálódtak.²⁷ Kétségtelenül lojálisak voltak a bolsevik rendszerhez, amit szinte fenntartások nélkül a sajátjuknak tekintettek. Nem zsidó kortársaikhoz hasonlóan áthatotta őket a szovjet patriotizmus érzése.²⁸

Ezért a fenti csoporthoz tartozó ezernyi szovjet zsidó fiatal szemében a sztálini politika elnyomó jellege végeredményében jelentéktelennek látszott, összevetve a Szovjetunió számukra kínált új, látszólag korlátlan munkavállalási lehetőségeivel. Ehelyütt elég egy zsidó vöröskatonát idéznünk, aki így beszélt a háború előtti érzéseiről:

Csak a szovjethatalomnak köszönhető, hogy emberek lettünk [...] [Mi] tanulhattunk, mindegyikünk beiratkozhatott akármelyik intézménybe, akárhol dolgozhatott, senki sem alázott meg bennünket, mindannyian büszkék lehettünk. Ez a mi hatalmunk volt.²⁹

Noha a szovjetek az autonóm zsidó intézményekkel együtt a judaizmust is felszámolták³⁰, a fenti csoporthoz tartozó katonák – függetlenül az előbbieket megszüntetésének következményeitől³¹ – minden

bizonytalán elfogadták, sőt még helyeselték is e tettet.³² Mi több, még azok is általában elismeréssel szóltak a szovjet rendszerről, akiket a régi zsidó szokások szerint neveltek, ahogyan az a következő, a zsidó hagyományok szellemében nevelkedett szovjet fiatal visszaemlékezéséből kitűnik:

Családomban szerettük Sztálint és a szovjethatalmat, mert megszüntette a zsidókat a cári időkben őket sújtó korlátozásoktól.³³

Az ehhez hasonló nyilatkozatoknak bátran hitelt adhatunk, különösen a háború utáni Szovjetunióban felerősödő, a zsidókat célzó stálini diszkrimináció fényében.

Jól látható, hogy e nagyszámú csoportba tartozó szovjet zsidók többsége számára döntő jelentőséggel bírt a cári Oroszországban élt társaik sorsával való összehasonlítás, míg saját akkori társadalmi státuszukat úgy értékelték, hogy az számottevően javult az előző korokhoz képest.³⁴ Ugyancsak kiemelkedő fontosságú volt számukra, hogy a szovjet rendszer visszaszorította az antiszemizmust,³⁵ ami éles ellentétben állt a forradalom előtti Oroszországban a cári hatóságok hallgatólagos beleegyezésével űzött fékevesztett és népszerű zsidóverésekkel.³⁶

A második csoportba már jóval kevesebben tartoztak, és olyan zsidó fiatalok alkották, akiket 1940 közepétől folytatólagosan soroztak be az újonnan annektált nyugati területekről, elsősorban Nyugat-Ukrajnából (csak onnan 75 000 zsidót hívtak be a hadseregbe)³⁷ és Nyugat-Beloruszsiából. Ez a csoport a bolsevik rendszerhez való viszonyát tekintve jóval heterogénebb volt. Az említett területekről behívott katonák értelemszerűen sokkal kevésbé kötődtek a szovjet államhoz. Továbbá sokuk számára a szovjethatalom alatt eltöltött rövid időszak – a nem zsidó szomszédjaikhoz hasonlóan – elegendőnek bizonyult, hogy kiábrándító tapasztalatokat szerezzenek a rendszerről: életszínvonaluk csökkent,³⁸ valamint az új hatalom felszámolta korábban szabad politikai tevékenységüket és vallásgyakorlásukat. Ezzel összefüggésben nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szovjet hatóságok aránylag nagy számban deportáltak zsidókat az újonnan annektált nyugati területekről.³⁹

Így aligha meglepő, hogy akadtak az újonnan annektált területekről a Vörös Hadseregbe besorozott katonák közül olyanok, akik ebben az intézkedésben a gój hatalomgyakorlóknak a zsidókkal szemben időtlen idők óta megismételt újabb atrocitását látták.⁴⁰ Az új, nyugati

területekről behívott Abraham Wein így jellemezte az 1940/1941-es katonai szolgálatát:

[...] a Vörös Hadseregben szolgálni olyan volt, mint I. Miklós idején a cári hadseregben katonáskodni.⁴¹

A fentihez hasonló kijelentések gyakorta feltűnnek az elemzett visszaemlékezésekben, és közvetlen jelentésükön túl arról is tanúskodhatnak, hogy a visszaemlékezők fejlett zsidó történelmi tudattal rendelkeztek. Megjegyzendő, hogy másokkal ellentétben Wein számára, a későbbi háború és a holokauszt sem tudta teljesen elhomályosítani a Vörös Hadseregbe történt kötelező besorozás emlékét.

Ennek ellenére igaz, hogy sok, a második a csoporthoz tartozó zsidó fiatal különböző okokból kifolyólag szimpátiával viszonyult a szovjet rendszerhez és támogatta azt. Voltak köztük önkéntesek is, akik már a kötelező érvényű behívójuk előtt beléptek a Vörös Hadseregbe.⁴² Esetükben feltehetőleg a kommunista ideológia jelentette a legfőbb motiváló tényezőt. A hadseregbe való korai önkéntes belépésük visszavezethető akár arra is, hogy a két világháború közti Kelet-Európában csak másodosztályú állampolgároknak számítottak, míg itt, a Szovjetunióban teljes jogú állampolgárrá léphettek elő, akiknek voltak ugyan kötelességeik, de cserébe minden joggal élhettek.

Mások egy speciálisan zsidónak nevezhető szempontot mérlegelve döntöttek úgy, hogy a bolsevik rendszert támogatják: a Szovjetunióban látták az egyetlen életképes náciellenes erőt, következképpen az egyetlen valóban filozemita hatalmat a kontinentális Európában. A lvovi Jachiél Kaminer például a háború utáni visszaemlékezésében azt mondta, hogy azért lépett be 1940-ben a Komszomolba, mert:

meggyőződtem arról, hogy a rendszernek támaszra van szüksége, és a [szovjet] állam volt az egyetlen, amely képes majd megállítani a náci Németország diadalmas katonai előretörését.⁴³

De akadtak olyanok is, akik ameddig csak lehetett, inkább kivártak, abban reménykedve, hogy a súlyos helyzet végül megoldódik valahogyan. Ezen fiatalokat saját zsidó identitásuk akadályozta meg abban, hogy teljes egészében azonosuljanak a szovjet ideálokkal, a rendszert pedig – mint a kisebbik rosszat – csak vonakodva támogatták.

Ha teljes mértékben hitelt adunk az említett visszaemlékezéseknek, akkor ezekben a zsidóknak az a hagyományos vágya fogalma-

zódik meg, hogy távol maradjanak mindenféle háborúskodástól. Speciálisan pedig olyan passzív magatartást tükröznek, amit sem a szovjetek barátságos közeledése, sem a náci támadás fokozódó veszélye nem tudott megváltoztatni. Mégis, ha ezt az álláspontot a többi visszaemlékezéssel állítjuk szembe, akkor kisebbségi attitűdnek tűnik a szovjet zsidóság többségének magatartásával szemben. Amennyiben egymás között időnként beszéltek is passzivitást tükröző érzelmeikről, azokat mindinkább elhalványította a náci fenyegetés felett érzett félelem.

Egészében véve az ebből a csoportból – akár a háború előtt, akár közvetlenül a háború kitörését követően – a Vörös Hadseregbe besorozott zsidó katonákról elmondhatjuk, hogy nem tartoztak a szovjet értékek fanatikus támogatói közé. Igaz, a szovjethatalom sem szolgált rá a hálájukra. Amikor ezen zsidó fiatalok szembesültek a náci alternatívával, a szovjet rendszer maga jelentette számukra „az egyetlen reményt.”⁴⁴ Így végül fegyvert fogva és végérvényesen elkötelezve magukat mellette, egyúttal magukért is harcoltak.

Meg kell említenünk azt a tény is, hogy a Vörös Hadsereg – félve az ellenséges beszivárgástól – kezdetben elutasította a németek által ellenőrzött Lengyelországból érkezett menekültek belépési kérelmét. A menekültek között számos zsidó volt, akik 1939 őszén Lengyelországban személyesen tapasztalták meg a németek *Judenpolitikj*át, és úgy döntöttek, hogy átmennek a szovjetekhez. Amint azt a lódzi Gabriel Temkin története példázza, 1941-ben néhány menekült – köztük zsidók is – szerettek volna belépni a Vörös Hadseregbe, de csak a „munkásszázadokba” engedték be őket, a reguláris hadsereg egységeiből ki voltak zárva.⁴⁵ Amennyiben ezek a zsidók 1941. június 22-e előtt kérelmezték besorozásukat a Vörös Hadseregbe, úgy elhatározásukban nyilvánvalóan motiválta őket a németek iránt érzett bosszú is, hiszen tudtak zsidó sorstársaik (adott esetben akár saját családjuk) lengyelországi üldöztetéséről; de bosszúvágyukat nyíltan nem hangoztathatták, amíg a Molotov–Ribbentrop-paktum életben volt. Ha pedig 1941. június 22. után akartak belépni a Vörös Hadseregbe, akkor a fentiekén túl a menekülés vágya is vezethette őket: a legnyugatibb szovjet területeken, ahol a káosz megbénította a polgári infrastruktúrát és blokkolta a döntéshozatali mechanizmusokat, a visszavonuló Vörös Hadsereg egységei jelentették az egyetlen működő evakuációs intézményt. Számukra csak 1942 közepére nyílt meg annak a lehetősége, hogy a reguláris Vörös Hadsereg soraiban harcoljanak, amikor is a súlyos emberhiánnyal küszködő szovjetek

kénytelenek voltak feladni az anektált területekről származó katonák megbízhatóságával kapcsolatos fenntartásait.⁴⁶ Eltekintve a nyugati ukrán és belorusz területek zsidóságát fegyveres szerepvállalásra ösztönző elsődleges indítéktól, úgy tűnik, ők nem azonosultak teljes egészében a szovjet ideológiával. Míg egyesek a németek ellen akartak harcolni, másokat az ösztönzött cselekvésre, hogy ezzel kimeneküljenek a náci karmai közül. Tény azonban, hogy a náci Németországgal kapcsolatos, tipikusan zsidóságukból következő tapasztalataik miatt a Vörös Hadsereg katonai állományának rendkívül megbízható részét alkották.

A harmadik csoportba olyan zsidó tiszteket, komisszárokat és közkatonaikat sorolhatunk, akiknek a családja, adott esetben akár saját maguk is, a szovjet elnyomó politika áldozataivá váltak. Mivel a háború előtti szovjet katonai hierarchiát a zsidók magas száma jellemezte,⁴⁷ közülük sokan estek áldozatául az 1938/39-es nagy tisztogatásoknak.⁴⁸ Akadtak persze olyanok is, akik túléltek a börtönt és/vagy a munkatáborot, a háború kitörése előtt – esetleg nem sokkal később – pedig visszahelyezték őket a hadseregbe. Ez történt például Gregorij Klein ezredessel, akit azután helyeztek vissza az aktív szolgálatba, hogy két vagy három évig börtönben volt, ahol ráadásul meg is kínozták.⁴⁹

Ugyancsak ehhez a csoporthoz tartoznak azok az 1939/40-ben besorozott zsidó katonák, akiknek a családtagjai váltak a szovjet elnyomó politika célpontjaivá. Ez történt az 1923-ban született Jefim Szegallal is, akinek 1934-ben letartóztatták és a családja szeme láttára verték meg az apját.⁵⁰ Szegal visszaemlékezései szerint apja – egy „régibolsevik” – túlélte ugyan a megpróbáltatásokat, de elvesztette a szovjet rendszerbe vetett hitét. A nem zsidó tömegekhez hasonlóan⁵¹ sok, a korábbi repressziók áldozatául esett családokból származó zsidó fiatal szinte égett a vágytól, hogy belépjen a hadseregbe, és ebbéli szándékát elsődlegesen az motiválta, hogy lemossa a becsületén esett foltot. Csakhogy kezdetben ezt az utat elzárták előlük, és csak később, a háború kitörését követően, a kötelező besorozások alkalmával léphettek be a hadseregbe.⁵²

Sok zsidó parancsnok, komisszár és közkatona táplált odaadó hűséget a szovjet rendszer iránt, amit meg is őrzött mindannak ellenére, ami korábban személyesen vele vagy éppen a családjával történt. Mi több, az ehhez a csoporthoz tartozó zsidó katonák és tisztek soha nem beszéltek csalódottságukról, miképpen megbántottságukról sem ejtettek szót. Ha Sztálin elnyomó politikájának sok zsidó áldo-

zata esetleg neheztelt is volna magára a sztálini rendszerre, a háború idején a zsidóknak egyszerűen nem volt más választásuk – és a nem zsidókkal ellentétben az adott körülmények között nem is volt más lehetőségük –, mint a rendszerért harcolni.

Nehéz megítélni az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktumnak a Vörös Hadseregben szolgáló zsidó katonákra gyakorolt hatását. Minden beszámoló szerint a szovjet-német egyezmény a szovjet társadalom valamennyi rétegét – köztük a zsidókat is – mélyen érintette.⁵³ Az 1941 januárjában készült titkos jelentésében a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége két fő tendenciát látott a Vörös Hadsereg állománya és a szovjet lakosság hangulatának vonatkozásában és mindkettőt veszélyesnek minősítette. A jelentés szerint sok újonc őszintén hitt a pacifizmus eszméiben, minthogy: „nem értik [értették] meg a szovjet politika lényegét és békevágyát, bármi legyen is ez utóbbi ára.”⁵⁴

A háború kitörése esetén az utánpótlást biztosítandó civil lakosság soraiban sokan túlzott magabiztosságot tanúsítottak, azt gondolván, hogy háború esetén „biztos a [szovjet] győzelem” (*sapkozakidatyelsztvo*⁵⁵).

A németekkel kapcsolatos korábbi, többé-kevésbé egyértelmű szovjet állásponttal szemben ekkor már bármiféle, a náci Németországot érintő beszélgetést szigorúan korlátozták a hadseregben, legalábbis a legénység körében.⁵⁶ Nem kétséges, hogy az ellentmondásos szovjet megnyilatkozások a Vörös Hadsereg tisztjeinek zsidó közkatonáira is hatással voltak. Ennek ellenére a legtöbb zsidó visszaemlékezés hallgat erről az időszakról. Mondhatni ennek a szűk két évnek az emlékét beárnyékolta az 1941-ben kitört szovjet-német háború eseményei. Másik befolyásoló tényezőként említhető, hogy a megneemtámadási paktum különösen a zsidók „szovjetizált” csoportjait zavarta meg, akik úgy érezték, hogy a bolsevik rendszerbe vetett korábbi erős hitük bizonyos értelemben megingott. A másik két csoport már korábban megtapasztalta a rendszerből való kiábrándulás érzését, emiatt kevésbé voltak fogékonyak a szovjet-német közeledést magyarázó hazai propaganda üzeneteire.

Összefoglalóan elmondhatjuk: a háború előestéjén a Vörös Hadseregben szolgáló zsidó katonák és tiszték többsége a szovjet rendszer felé hűségesebben mutatkozott. Ugyanakkor a zsidó katonák egy kisebb csoportja közömbös volt vagy éppen ellenséges érzelmeket táplált a bolsevik rendszerrel szemben. Egy hagyományos háborúban, amilyen az Orosz Birodalom és a császári Németország között 1914-től

1917-ig folyt, ezen negatív érzelmek talán valamiféle pacifista vagy defetista állásponthez vezettek volna. Azonban a náci Németország elleni honvédő harc nem volt hagyományos háború.

A német támadás után

1941. június 22-én a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót. Miközben a német támadás hatására a szovjetellenes, nacionalista érzelmek sok határ menti régióban és a Kaukázus nagy kiterjedésű területein⁵⁷ szinte azonnal fellángoltak, ezzel egyidejűleg Szovjetunió-szerterelőtört a patriotizmus érzése is.⁵⁸ A legyőzhetetlen Vörös Hadseregnek a szovjet propaganda által sugallt képétől felbátorodva, sok ezer szovjet polgár – köztük sok zsidó is – önként jelentkezett a fegyveres erőknél vagy a katonai kisegítő intézményekben.⁵⁹ Az általános hangulat, különösen az ifjúság körében – az egyik zsidó önkéntes megfogalmazásában – a következő volt:

Mindenki ment a frontra, hogy két-három hét alatt végezzen az álnok, hitszegő ellenséggel.⁶⁰

Az események egy másik zsidó tanúja szerint pedig:

Azt gondoltuk, hogy most eljött Hitler vége, és a Vörös Hadsereg összetöri a csontjait.⁶¹

A fiatal zsidó katonák jellemzően elszántan harcoltak a szovjet rendszerért, nem érdekelték őket a front aktuális erőviszonyai. Hittek minden szovjet kijelentés igazában, ahogyan erről az alábbi levél is tanúskodik, amelyet Kijevben az akkor 23 éves Izrail Faiman írt szüleinek és lánytestvéreinek 1941. június 22-én:

Amikor pártunk és a hőn szeretett Sztálin Elvtárs első felhívására beléptem a Vörös Hadseregbe, csak egyetlen dologról álmotam: arról, hogy fegyverrel a kézben védelmezem szülőföldünket, Titeket és az egész Szovjet Népet. Most, hogy a fasiszták háborúba taszították országunkat, amikor szocialista államunk területén a második imperalista háború zajlik, én Vörös Hadseregünkkel együtt harcolok majd az első sorokban.⁶²

Nyilvánvaló, hogy az ebbe a két alcsoportba sorolható zsidó fiatalok többsége a „háború előtti” első csoportba tartozott, ők voltak a rendszer leghűségesebb hívei. 1941. július 1-jéig, azaz a háború nyolcadik napjáig összesen 5,3 millió embert hívtak be a hadseregbe.⁶³ Számos zsidó visszaemlékezés elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a zsidók között az önkéntesek aránya ugyancsak magas volt a háború kezdetén.

Azonban a háború előtti vélekedést gyorsan kiszorította az újonnan előállt helyzet realitása. A Vörös Hadseregnek a Wehrmachttal szembekerülő katonái és tisztjei mind arról számoltak be, hogy a háborús győzelem ellenséges területen való gyors kivívásának reménye nagyon rövid időn belül a semmibe vészett.⁶⁴ A támadás első hetei iszonyatos pusztítást végeztek a szovjet hadseregben.⁶⁵ Rendkívül sok vöröskatonát kerítettek be, akiket az ellenség szisztematikusan kivégezt vagy fogságba vetett.⁶⁶ A visszavonuló szovjet csapatok a létükért harcoltak, miközben állandó célpontjai voltak az intenzív német propagandának is.

A Vörös Hadsereg egységeire irányuló német propaganda elsődleges operatív célja az ellenfél sorainak bomlasztása, továbbá megadásuk vagy megsemmisítésük kieroszakolása volt. Egyidejűleg pedig tükrözte a náci Németország és a Szovjetunió által vívott élet-halál harc ideológiai antagonizmusát, amelyben az utóbbit a nácik „judeo-bolsevik államként” definiálták.⁶⁷ Ebben a helyzetben a Vörös Hadsereget célzó propagandagépezetért felelős német vezetők összekapcsolták a szigorúan vett katonai célokat a keleti háború ideológiai követelményeivel. A bekerített szovjet tisztetekhez és katonáikhoz eljuttatott, a megadásra szólító felhívások katonai célokat szolgáltak, például jó bánásmódot ígérve a fogságban. Az ideológiai követelményeknek pedig azon kijelentések tettek eleget, amelyek szerint a Wehrmacht kizárólag a bolsevikok és a zsidók ellen harcol, és utóbbiak a hadseregben gyáván viselkednek.⁶⁸

A Vörös Hadsereg katonáira irányított náci propaganda a háború első szakaszában meglehetősen hatékonynak bizonyult. A náci propaganda a szovjet katonai összeomlás láttán, illetve a háború előtti szovjet tapasztalatok birtokában úgy számolt, hogy amikor a nem zsidó katonák már kétségbeejtő helyzetben találják magukat, nem fognak tovább a bolsevik rendszerért harcolni. Ez a számítás részben bevált: 1941-ben közel 3,5 millió szovjet katona tette le a fegyvert.⁶⁹

Ezzel egy időben a Vörös Hadsereg katonáinak egyes csoportjai viszont megértették, hogy semmiképp sem tehetik le a fegyvert. Ebben

az összefüggésben különösen fontos a háború első szakaszának egy megdöbbentő és többnyire elfeledett sajátossága, jelesül a párttagok, a párt ifjúsági szervezetének, a Komszomolnak a tagjai és a zsidók között fennálló szoros kapcsolat. Ezt a viszonyrendszer exponálta a náci propaganda és politika azon eleme, amely a hangsúlyt a „judeobolsevizmusra” helyezte. A német propaganda szándéka éppen a nem zsidó és nem kommunista szovjet katonák szembefordítása volt a zsidókkal és a kommunistákkal. Ez ugyanakkor ahhoz vezetett, hogy kialakult egy gyakorlatilag egységes, a párttagokra, a Komszomoltagokra és a zsidókra egyformán jellemző viselkedésforma, hiszen nekik a szó szoros értelmében nem volt hová hátrálniuk.

Az általunk ismert visszaemlékezések alapján a Vörös Hadsereg visszavonuló és bekerített egységeiben a zsidó katonák és tisztek küzdöttek a legelszántabban, mivel mindenképpen el akarták kerülni, hogy fogságba essenek;⁷⁰ egyébként a szovjet hatóságok parancsa is ez volt. Mégis mi hajtotta őket? Először is hálások voltak a szovjet rendszernek a háború előtti időszakban a zsidókkal való bánásmódja miatt, másfelől pedig lobogott bennük a patriotizmus tüze, amely a teljes szovjet lakosság körében fellángolt.⁷¹ Ezek a zsidó katonák, mint már említettük, többnyire a leginkább szovjetizált és a rendszerhez leghűségesebb „háború előtti” csoportból kerültek ki.

A fentiekén túl még néhány sajátos tényezőt számításba kell vennünk, amelyek a zsidó katonák magatartását rangjuktól és a szovjet rendszer iránt a háború előtt táplált nézeteiktől függetlenül befolyásolták. Néhányukat elborzasztották a szovjet hatóságok által alkalmazott durva módszerek, amelyekkel véget akartak vetni a Vörös Hadsereg rendezetlen visszavonulásának. A zsidó katonák között sokan gondolták úgy, hogy ezeket a módszereket velük, zsidókkal szemben a többiekénél jóval nagyobb szigorúsággal alkalmazzák majd, illetve, hogy megfutamodásukkal besároznák a többi zsidó katona hírnevét is.⁷² A később besorozott zsidó katonák között voltak olyanok is, akik úgy gondolták, ha egyszer célponttá válnak, a szovjet elhárítás ügynökei különösen könyörtelenül üldözik majd őket. Utóbbiakat amúgy is jelentős mértékben áthatotta a hadseregben tapasztalható, hallgatólagos antiszemitizmus. A következő eset akkor történt, amikor ez egyik bekerítésből két zsidó katona próbált áttörni a Vörös Hadsereg fő erőihez. Noha visszaemlékezésükben többnyire körülményesen fogalmaztak, az egyik beszélő által elmondottak teljesen egyértelműek voltak:

Mindkettőnknek olyan családnévünk van, amelyek már önmagukban is gyanakvást váltanak ki egyes elvtársakból.⁷³

Így aztán a zsidó katonáknak ez a csoportja, bár lojális volt a bolsevik rendszerhez, egy pillanatig sem tévesztette szem elől annak hibáit. Egészen pontosan ezek a zsidó katonák felismerték, hogy a hagyományos antiszemitizmus, amely ugyan formálisan nem létezett és nem is esett róla szó, továbbra is jelen volt a Szovjetunióban, de nemcsak az emberek egymás közti viszonyában, hanem a szovjet hatóságoknak a zsidókkal való kapcsolatában is. Ez az intézményes zsidóellenesség, amelynek a háború előtti visszaemlékezésekben gyakorlatilag nincs nyoma, újdonság volt, de jól nyomon követhető az egyetemes zsidó történelemben, és nagyon hasonló a korszak más hadseregeiben tapasztalható antiszemitizmus jellegéhez. Ehhez hasonló érzelmek azonban alig-alig bukkannak fel 1940/41-ben, ha mégis igen, akkor csakis kivételes esetekben, hiszen a szovjet zsidó fiatalok általában nem így látták magukat és a Szovjetuniót azokban az években.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy szinte mindegyik visszaemlékezés megemlíti a náci propaganda hatását, amely tévedhetetlen pontossággal ébresztette rá a zsidó katonákat arra, hogy a harcon kívül semmi más lehetőségük nem maradt.⁷⁴ Itt érdemes megemlíteni a Berlinből a háború legelső napjaiban sugárzott rádiópropaganda üzenetét. Egy megbízható szovjet forrás szerint a német rádió felszólította a Vörös Hadsereg katonáit, hogy öljék meg zsidó bajtársaikat, hiszen „azért vannak itt, hogy minden magas beosztást elfoglaljanak”.⁷⁵ Pinkasz Szpivak, az egyik frontvonalon harcoló egység zsidó parancsnoka így összegezte annak felismerését, hogy a náci felszólítás után már nem volt választása:

Mint századparancsnok, mindig is azt gondoltam, hogy zsidóként nincs hová visszavonulnom. Más tiszték csak azzal foglalkoztak, hogyan lehetne a frontról elmenekülni. [Ezzel szemben] engem mind a fasiszták, mind pedig a szovjet kémelhárítás halálra ítélt volna, ha a legcsekélyebb gyávaságot vagy hezitálást tanúsítom.⁷⁶

A fenti tanulságos kijelentés alapján pontosan érthető a visszaemlékezőnek a németekhez való viszonya. Ám tisztán kell látnunk azt is, hogy hogyan viszonyultak a zsidó katonák a „szovjet kémelhárításhoz”.⁷⁷ Pinkasz Szpivak gyalogosként szolgált, és ebbéli minőségében a leginkább ki volt téve a Vörös Hadsereg egységeinek

visszavonulását megakadályozni kívánó drákói szovjet intézkedéseknek. Nem kétséges, hogy a németek és a szovjetek magatartását egyenlősítő álláspontja nagyrészt ennek tudható be. Egyes zsidók kitűntek az akciók végrehajtása során, mert meg akarták mutatni nem zsidó bajtársaiknak, hogy a zsidók nem rossz katonák⁷⁸, így próbálva eloszlatni a hagyományos zsidóellenes előítéleteket és megcáfolni a náci propagandát.

Sok esetben azonban nem tudunk egyértelmű magyarázatot adni arra, hogy a szovjet elnyomó politika áldozatául esett családokból kikerülő zsidó fiatalok, a velük történtek ellenére, miért harcoltak a szovjet rendszerért, illetve miért léptek be a hadseregbe már akkor, amikor még nem volt köztudott, hogy a nácik elsődleges célpontja a zsidóság. Erre példa a húszéves Jefim Golbraih esete, akinek az apját, az eszer párt korábbi tagját, 1938-ban kivégezték.⁷⁹ Nem kétséges, hogy egész családja megszenvedte a helyzetet. Miután belépési kérelmét a Vörös Hadsereg a háború kitörése után többször is elutasította, 1941–42-ben makacsul újra és újra próbálkozott. Úgy vélem, magatartása részben azzal magyarázható, hogy le akart számolni a „nép ellenségének” tekintett családját sújtó hátrányos megkülönböztetéssel, ennél fogva viselkedése nem specifikusan zsidó indíttatású. Ugyanakkor, úgy tűnik, hogy ez a zsidó fiatalember megértette: nincs más választása, mint a szovjetek mellé állni, mivel utóbbiak háborús győzelme egyet jelent saját túlélésével.

Hogy a németek hogyan bánnak a szovjet állampolgárokkal, csak hónapokkal a háború kirobbanása után kezdett a Vörös Hadsereg katonáinak körében ismertté válni.⁸⁰ A Vörös Hadsereg nem zsidó és zsidó állománya erre a hírre is eltérően reagált. A szovjet propaganda azt állította, hogy a németek minden szovjet állampolgárt célpontnak tekintenek, függetlenül etnikai hovatartozásuktól és politikai elkötelezettségüktől. A német propaganda viszont a maga részéről mindent elkövetett, hogy cáfolja a vádakát, amelyek szerint a civil lakosságot és a hadifoglyokat egyaránt szörnyű bánásmódban részesítik. Ugyanakkor a németek nem csináltak titkot abból, hogy a zsidókat és a bolsevikokat akarják „megbüntetni”. Ebben a helyzetben csak a zsidókban és a Vörös Hadseregben szolgáló kommunistákban erősödött meg az, amit a szovjet propaganda minden egyes katona és tiszt fejébe el akart ültetni. Ezért valószínűnek tűnik, hogy a háború első periódusában a németek által a szovjet lakosság ellen elkövetett gyilkosságok nem egyformán hatottak a Vörös Hadsereg minden katonájának a lelkiállapotára.⁸¹ Valószínűleg feltűzték a németek civilek

ellen elkövetett kegyetlenkedéseiben legközvetlenebbül érintettek harci szellemét, így megsokszorozták azon szovjet zsidó katonák és tisztek elszántságát, akik értesültek arról, hogyan bánt testvéreikkel és a Vörös Hadsereg elfogott katonáival a német haderő.⁸²

Következtetés

A háborút megelőzően a Vörös Hadseregben a fiatal zsidó katonák bizonyultak a bolsevik rendszerhez leginkább lojális csoportnak. A „régí” szovjet területekről besorozottak, többnyire ideológiailag átnevelt emberek voltak, akik hálásak voltak a rendszernek, mert az lehetővé tette, hogy az ország többi állampolgárával egyenrangúnak érezhessék magukat. Az újonnan annektált területekről behívottak nem érezték hálát a szovjet rendszer iránt, de elfogadták mint a régió egyetlen életképes alternatíváját a nációkkal szemben. Ugyanakkor, akárcsak a teljes lakosság körében, akadt néhány zsidó katona és tiszt, akik elégedetlenek voltak a rendszerrel, sőt adott esetben nehezteltek is rá, függetlenül attól, hogy a Szovjetunió „törzsökös” részéről vagy az új területekről származtak.

A németek Szovjetunió elleni támadása először eufóriát váltott ki a szovjet propaganda hatására, amit azonban szinte azonnal a majd’ teljes szovjet katonai összeomlás követett. Utóbbit a Vörös Hadsereg katonáira zúdított aljas antiszemita, náci propaganda kísérte, és ez haladéktalanul *minden* zsidó katonát és tisztet a legszilárdabb náciellenes erővé tett, ily módon pedig a Vörös Hadsereg talán legmegbízhatóbb csoportját formálta belőlük. Ez a folyamat már azelőtt lezajlott, hogy a holokauszttal kapcsolatos ismeretek széles körben elterjedtek volna. A helyzet szomorú iróniája, hogy Hitlernek az a kijelentése, miszerint „a zsidó egyenlő a bolsevikkal” – utalva ezzel arra, hogy mindkét társadalmi csoport Németország halálos ellenségeinek gyűjtőhelye – a Vörös Hadsereget tekintve összességében igaznak bizonyult éppen a németek gyilkos antiszemita politikájának következtében is.

Jegyzetek

- ¹ A. Hitler: *Mein Kampf*. Hurst and Blackett, London/New York, 1939, 505–506.
- ² Jürgen Förster: The Relation between Operation Barbarossa as an Ideological War of Extermination and the Final Solution, in D. Cesarani (ed.): *The Final Solution: Origins and Implementation*. Routledge, London/New York, 1994, 99–100.

- ³ Daniel Uziel: Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews. *Yad Vashem Studies* 29 (2001), 37–38.
- ⁴ A kijelentés az SZKP Központi Bizottsága Agitációs és Propagandaosztályának vezetőjétől, Georgij Alekszandrovtól származik, aki 1946-ban mutatott rá arra, hogy ha [hangsúlyoznánk a zsidók speciális szenvedéseit], akkor az a benyomás keletkezne, hogy a „németek kizárólag azért harcoltak a Szovjetunió ellen, hogy a zsidókat megsemmisítsék,” és ez részben a szovjetek motivációját is magyarázza. I. Altman: The History and Fate of The Black Book and The Unknown Black Book, in: J. Rubenstein and I. Altman (eds.): *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*. Bloomington, Indiana University Press, IN, 2008, xxxii. Magyarul: *Az ismeretlen fekete könyv* (szerk.: Krausz T.): Budapest, Pannonica, 2005.
- ⁵ Jacob Rosenthal: „Die Ehre des jüdischen Soldaten”: die Judenzählung im Ersten Weltkrieg und ihre Folgen. Frankfurt am Main, Campus, 2007. Lásd E. Kimmel: *Methoden antisemitischer Propaganda im Ersten Weltkrieg: die Presse des Bundes der Landwirte*. Berlin, Metropol, 2001.
- ⁶ B.-A. Shiloni: Yapan ke-nokem moshia: ha-milchama ve-ha-olam ha-yehudi' [Japán mint bosszúszomjas megváltó: A háború és a zsidó világ], in: R. Kowner (ed.): *Ha-milchama ha-nishkachat. Milchemet Rusiya-Yapan u-morahsta* [Az elfelejtett hadjárat. Az orosz–japán háború és öröksége]. Tel Aviv, Ma'arakhot, 2005, 401–414.
- ⁷ S. Gol'din: Russkoe komandovanie i evrei vo vremya Pervoi mirovoi voiny: prichiny formirovaniya negativnogo stereotipa, in: O. Budnitsky (ed.): *Mirovoi krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropeiskogo evreistva*. Moszkva, ROSSPEN, 2005, 29–46.
- ⁸ G. Kosztircsenko: Antisemitizm v SSSR. in: I. Altman (ed.), *Entsiklopediia Holokosta na territorii SSSR*, 2nd rev. ed., Moszkva, ROSSPEN, 2011, 26–27.; A. Shneer: Giluei antishemiyut be-vrit ha-moetsot bit-ktufat ha-shoa [Az antiszemitizmus megjelenési formái a Szovjetunióban a holokauszt idején], in: Y. Rapel (ed.): *Shlosha million. Ha-shoa bi-shitkhei brit ha-moetsot* [Három millió. A holokauszt a Szovjetunió területén], Massuah, 2001, 83–107.
- ⁹ S. W. Zimmerman: Confronting the Halakha on Military Service. *Judaism* 20 (1971), 204–212. Vö. E. Horowitz: They Fought Because They were Fighters and They Fought Because They were Jews: Violence and the Construction of Modern Jewish Identity. In: P. Y. Medding (ed.): *Jews and Violence. Images, Ideologies, Realities. Studies of Contemporary Jewry*, New York, Oxford University Press, 2002, 23–42.
- ¹⁰ Más kutatók eredményei is alátámasztják ezt. Z. Gitelman: Internationalism, Patriotism, and Disillusion: Soviet Jewish Veterans Remember World War II and the Holocaust. *The Holocaust in the Soviet Union; Symposium Presentations*. Washington DC, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2005, 96.
- ¹¹ Y. Arad: Yehudei Brit Ha-Moetsot be-lechima neged Germania ha-natsit [A Szovjetunióban élő zsidók részvétele a náci Németország elleni harcban], *Yad Vashem Studies* 23 (1994) 51–89.; Dov Levin: Dmutam shel' hayalim yehudiim sovietiiim bi-milchemet ha-olam ha-shniya [A zsidó katona imázsa a második világháborúban]. *Yalkut hamoreshet* 39 (1990), 30–42.

- ¹² A. Zeltser, E. Megowan: Differing Views Among Red Army Personnel About the Nazi Mass Murder of Jews. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, 3 (Summer 2014), 563–590; A. Kondoyanidi: The Liberating Experience: War Correspondents, Red Army Soldiers, and the Nazi Extermination Camps. In: *The Russian Review* 69 (2010) 438–462; M. Altshuler: Ha-mifgash bein lochamim yehudiim ba-tsava ha-adom la-shoa [A Vörös Hadseregben harcoló zsidó katonák szembesülése a holokauszttal]. *Dapim le-heker ha-shoah* 23 (2010) 9–27; O. Budnitsky: The Intelligentsia Meets the Enemy: Educated Soviet Officers in Defeated Germany, 1945. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 10 (2009) 629–682.
- ¹³ Y. Slezkine: *The Jewish Century*. Princeton, Princeton University Press, 2004, 247.
- ¹⁴ Y. Arad: *In the Shadow of the Red Banner: Soviet Jews in the War against Nazi Germany*. Jerusalem, Yad Vashem; Gefen Pub. House, 2010; D. Levin: Unique Characteristics of Soviet Jewish Soldiers in the Second World War, in: A. Cohen, Y. Cochavi, Y. Gelber (eds.): *The Shoah and the War*. New York, Peter Lang, 1992, 233–244.; A. Abramovich: *V reshaiushchei voine. Uchastie i rol' evreev SSSR v bor'be protiv natsizma*. 2 vols. Tel Aviv, 1981; Y. Guri: Jewish Fighters in the Red Army. *Dispersion and Unity* 5–6 (1966) 172–177.
- ¹⁵ K. Feferman kritikája Yitzhak Arad: *In the Shadow of the Red Banner: Soviet Jews in the War against Nazi Germany* című könyvéről, in: *Martyrdom and Resistance* 37(3) (2011), 4.
- ¹⁶ W. Husband: *Godless Communists: Atheism and Society in Soviet Russia, 1917–1932*. DeKalb, Illinois, Northern Illinois University Press, 2000, 130–158.; L. Viola: Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 1, 1 (Winter 2000), 45–70.
- ¹⁷ P. Holquist: State Violence as Technique: The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism, in: D. Hoffman (ed.): *Stalinism: The Essential Readings*. Malden, MA, Blackwell, 2003, 129–156.
- ¹⁸ F. Drozdov: *Obshchestvennye nastroyeniya v Krasnoi Armii v nachal'nyi period Velikoi Otechestvennoi voiny: Iun' 1941 aprel'–1942 gg.* Doktori disszertáció. Nyizsnyj Novgorod, N. I. Lobacevskij Állami Egyetem, 2004, 38–56.
- ¹⁹ A „lisenci” (jogaiktól „megfosztottak”) társadalmi rétegét volt fölbirtokosok, nemesek és a különösen népes csoportot jelentő, saját vagyonukból élők alkották, akiket 1918 és 1936 között fokozatosan megfosztottak jogaiktól, így az élelmiszer-jegyektől is; ők az állami intézményekben semmilyen állást nem tölthettek be. G. Alexopoulos: *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. New York, Cornell University Press, Ithaca, 2003, 13–17. 1929-ben 3,7 millió lisencit tartottak számon.
- ²⁰ Uo., 159–184.
- ²¹ V. P. Zhyromskaya (ed.): *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 g. Osnovnye itogi*. Moszkva, Nauka, 1992, 20.
- ²² Drozdov, i. m., 48., 103–104.; L. Viola: *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford University Press, 1996, 205–230.; S. Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1994, 233–261.
- ²³ A. Vatlin, N. Musienko: Stalinist Terror in the Moscow District of Kuntsevo, in: B. McLoughlin, K. McDermott (eds.): *Stalin's Terror: High Politics and Mass*

- Repression in the Soviet Union*. Hampshire, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, 194–207.; D. L. Hoffman: *The Great Terror on the Local Level: Purges in Moscow Factories, 1936–1938*, in: J. A. Getty, R. T. Manning (eds.): *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 163–167.
- ²⁴ M. Altshuler: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Jerusalem, Center for Research of East European Jewry, Hebrew University of Jerusalem & Yad Vashem, 1998, 29.
- ²⁵ Uo., 20.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ Sz. Stivelman visszaemlékezése: *Wounds Scarred—Pain Remained. Memory Book*. Riga, Latvian Association of Jewish War Veterans, 1995, 134–135. (oroszul)
- ²⁸ C. Merridale: *Culture, Ideology and Combat in the Red Army, 1939–1945*. *Journal of Contemporary History* 41 (2006) 315.
- ²⁹ Mihail Gershoig visszaemlékezése, 1988. (Yad Vashem Archive, a továbbiakban YVA): O.3/5168, 9–10.
- ³⁰ E. Bemporad: *Behavior Unbecoming a Communist: Religious Practice in Soviet Minsk*. *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 14(2) (2008) 1–31. Lásd: R. Weinberg: *Demonizing Judaism in the Soviet Union during the 1920s*. *Slavic Review* 67(1) (2008) 120–153.; M. Beizer: *The Destruction of Jewish Religious Life in Leningrad, 1929–1939*. *Shvut* 8 (1999), 58–86.
- ³¹ A. Shternshis: *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939*. Bloomington, Indiana University Press, 2006, 1–43.
- ³² A. Zeltser, V. Selimenev: *The Jewish Intelligentsia and the Liquidation of Yiddish Schools in Belorussia, 1938*. *Jews in Russia and Eastern Europe* 43 (2001), 78–97. Lásd: M. Beizer: *Evrei Leningrada. Natsoonal'naia zhyzn' i sovetizatsiya, 1917–1939*. Jerusalem, Gesharim, 1999, 112–131.
- ³³ Nahum Szolodovnyikov visszaemlékezése. 1989. június 13. YVA: O.3/5453, 1; Letter of Yakov Karpul, 30 June 1941. *Sokhranite moi pis'ma. Sbornik pisem i dnevnikov yevrejev perioda Velikoi Otechestvenoi voiny*. Vypusk 3. Tsentr i Fond Holokost (Центр и Фонд Холокост), Moskva, Polimed, 2013, 40.
- ³⁴ A „korenizacija” vagy asszimiláció az 1920–30-as években zajlott, amelynek a zsidókkal való kedvező bánásmód is része volt; lásd T. Martin: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. New York, Cornell University Press, Ithaca, 2001, 132–145.
- ³⁵ A. Zeltser: *Inter-War Ethnic Relations and Soviet Policy: The Case of Eastern Belorussia*. *Yad Vashem Studies* 34 (2006) 87–124.; M. Vetter: *Antisemiten und Bolschewiki. Zum Verhältnis von Sowjetsystem und Judenfeindschaft*. Berlin, Metropol, 1995, 84–89., 171–212.
- ³⁶ Például H.-D. Löwe: *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction, and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772–1917*. Chur, Harwood Academic Publishers, 1993.
- ³⁷ G. Shapiro, S. Averbukh (eds.): *Ocherki evreiskogo geroizma*, Kijev, Pry spryanni Kyiskoi ievreiskoi miskoi hromady, vol. 3, 1997, 448.
- ³⁸ Drodzov, i. m., 74. Lásd: Kerem: *Evrei, neevrei i t. d.* Tel Aviv, 1987. Elérhető: http://www.belousenko.com/books/memoirs/kerem_jews.htm.
- ³⁹ A fentieket illusztrálja, hogy az NKVD adatai alapján 300 000 és 500 000 között volt a Nyugat-Ukrajnából és Nyugat-Belorusziából deportáltak száma 1939 és

- 1941 között, ennek 60%-a lengyel, 20%-a zsidó, 10%-a ukrán és 7%-a belorusz volt. C. Mick: *Incompatible Experience: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44*. *Journal of Contemporary History* 46 (2011) 341–342.
- ⁴⁰ Ziszel Perszki visszaemlékezése. 1960 (?).YVA: O.3/6079.
- ⁴¹ Abraham Wein visszaemlékezése, 1988. augusztus 3. YVA: O.3/4822, 3.
- ⁴² Mihail Farcov visszaemlékezése, 1984. február 13. YVA: O.3/7383, 1.
- ⁴³ Y. Kaminer: *Haim she-kaele*. 2008, 66.
- ⁴⁴ Mick, i. m., 346–347; J. Šteimans: *Evrei Latvii v Sovetskom Soyuze i vooruzhennykh silakh SSSR*, in: L. Dribins (ed.): *Evrei Latvii i Sovetskaya vlast', 1928–1953*. Riga, Latvia University, Institute of Philosophy and Sociology, 2010, 220–221.
- ⁴⁵ G. Temkin: *My Just War: The Memoire of a Jewish Red Army Soldier in World War II*. Novato, Presidio, 1998, 41–54.
- ⁴⁶ D. Levin: *Ha-diviziya ha-16 ha-klaipedait* [A 16. Klaipeda Hadosztály], *Massuah* 20 (1992), 65–71.
- ⁴⁷ Vetter, i. m., 324–328; A. Shneer: *Plen* [Fogság], Jerusalem, Gesharim, 2005, vol. 2, part 1.2. Elérhető: http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava2kr_ar%5B2%5D.htm#_ftnref24
- ⁴⁸ Hiányos adatok alapján a kivégzett zsidó származású, magasabb beosztású (politikai és katonai) parancsnokok száma a hadseregben mintegy 180 ember. Altshuler: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust*, 155. A tisztogatásokról lásd például: O. F. Suvenirov: *Tragediia RKKK, 1937–1938*. Moszkva, Terra, 1998, 298–317.
- ⁴⁹ R. Reese: *Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army, 1925–1941*. Lawrence, University Press of Kansas, 1996, 100–162; G. Klein: *Hayav shel' hayal'. Sipuro shel' kolonel' yehudi ba-tsava ha-adom* [Egy zsidó ezredes története a Vörös Hadseregben] Tel Aviv, Misrad ha-bitachon, 1988, 65–90.
- ⁵⁰ Jefim Szegal visszaemlékezése, 2009. október 10. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/category/2/2/75/lang.ru>
- ⁵¹ A. Weiner: *Saving Private Ivan: From What, Why, and How? Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 1(2) (Spring 2000) 319.
- ⁵² Szamuil Radin visszaemlékezése, 2010. április 25. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/view/1101/76/lang,en/>.
- ⁵³ M. Altshuler: *The Distress of Jews in the Soviet Union in the Wake of the Molotov-Ribbentrop Pact*. *Yad Vashem Studies* 36(2) (2008) 73–114.
- ⁵⁴ A Vörös Hadsereg Politikai Főnöksége (GlavPUR RKKK, Zaporozsec) a Kommunista Párt Központi Bizottságának (CK VKP[b]). A. A. Zsdanov: *O sostoyanii voenoi propagandy sredi naseleniya*. Szigorúan titkos. January 1941. *Izvestia CK KPSZS* 5 (1990), 191–196. Elérhető: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1011382>
- ⁵⁵ Ebben a témában lásd például M. von Hagen: *Soviet Soldiers and Officers on the Eve of the German Invasion: Toward a Description of Social Psychology and Political Attitudes*, in: R. W. Thurston, B. Bonwetsch (eds.): *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union*. Urbana, University of Illinois Press, 2000, 193.
- ⁵⁶ Farcov visszaemlékezése. YVA: O.3/7383, 2.
- ⁵⁷ Lásd például K. Feferman: *A Soviet Humanitarian Action?: Centre, Periphery and the Evacuation of Refugees to the North Caucasus, 1941–1942*. *Europe-Asia Studies* 61(5) (2009), 819–821.

- ⁵⁸ Lásd például R. Bidlack: *The Political Mood in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War*. *Russian Review* 59(1) (2000) 101–102.
- ⁵⁹ Drozdov, i. m., 69–70.
- ⁶⁰ Izrail Bruzsesztavickij visszaemlékezései, 1967–1983, in: P. Polian, A. Shneer (eds.): *Obrechennye pogibnut'. Sud'ba sovetskikh voennoplennykh-jevrejev vo Vtoroi mirovoi voine. Vospominaniia i dokumenty*. Moszkva, Novoe izdatel'stvo, 2006, 90.
- ⁶¹ Y. Finkelman: *Bi-darkei ha-haim* [Az élet útjain]. Achital, (2008), 123.
- ⁶² Izrail Faiman levele szüleinek és testvéreinek, 1941. június 22. *Sokhranite moi pis'ma. Sbornik pisem evreev perioda Velikoi Otechestvenoi voiny. Vypusk 2* (Tsentr i Fond Holokost, Moszkva, Izdatel'svo MIK, 2007, 18.
- ⁶³ *50 let vooruzsonnyh sil SSSR*. Moszkva, Voenizdat, 1968, 57.
- ⁶⁴ Drozdov, i. m., 91–121.
- ⁶⁵ A szovjet–német háború kezdetének hadászati fejleményeiről lásd például: E. Klink: *The Conduct of Operations*, in: H. Boog, J. Förster, J. Hoffman, E. Klink, R. D. Müller, G. R. Überschär (eds.): *Germany and the Second World War. Vol. 4: The Attack on the Soviet Union*. Oxford, Clarendon Press, 1998, 525–762; A. Roberts: *Planning for War: The Red Army and the Catastrophe of 1941*. *Europe-Asia Studies* 47 (1995) 1293–1326.
- ⁶⁶ Reese, i. m., 187–208.
- ⁶⁷ J. Herf: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 2006, 92–137.
- ⁶⁸ O. Buchbender: *Das tonende Erz, Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart, Seewald Verlag, 1978, 25–33.; V. Gorelkin: *Propagandistskaya deiatel'nost natsistskoi Germanii sredi voennoslužhashikh Krasnoi Armii i naseleniya vremenno kuupirovannykh territorii SSSR v period Velikoi Otechestvennoi voiny: 1941–1945*. Doktori disszertáció. Volgográd, Volgográdi Állami Egyetem, 2003, 56–63.
- ⁶⁹ Y. Bernshtein: *Voina i mir glazami jevrejev v armiiakh SSSR i SShA (1941–1948)*. *Lekhaim* 10 (2011). Lásd: K. C. Berkhoff: *The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre*. *Holocaust and Genocide Studies* 15 (2001) 1–32.; Shneer, *Plen*, vol. 1, part 2.1.3. Elérhető: <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava3sov%5B1%5D.htm>
- ⁷⁰ Grigorij Fuksz visszaemlékezése. Dátum nélkül. YVA: O.3/6075, 4; Jehuda Bronstein visszaemlékezése, 1981. január. YVA: O.3/5130, 4–5; Wein visszaemlékezése. YVA: O.3/4822, 10. Lásd Pinkas Szpivak visszaemlékezését. 1990. január 7. YVA: O.3/5903, 7.; Alekszander Abugov visszaemlékezését, 1962. november, YVA: O.3/2375, 1–2. A Vörös Hadsereg német fogságba esett zsidó katonáival szemben alkalmazott német politikáról lásd P. Polian: *First Victims of the Holocaust: Soviet-Jewish Prisoners of War in German Captivity*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 6 (2005) 763–787.
- ⁷¹ Milja Felzenstein visszaemlékezése, 1974. december. YVA: O.3/3953, 5.
- ⁷² Jefim Kogan visszaemlékezése, 1975. július. YVA: O.3/4044, 2; Farcov visszaemlékezése. YVA: O.3/7383, 3; Gitelman, i. m., 96.
- ⁷³ B. Markus: *Rakursy voiny. Vospominaniya, pis'ma, risunki, fotografii*. Publishing house of the Moscow Main Archival Administration. Vol. 1, 2010, 208.
- ⁷⁴ Mojse Kiszjeljovics visszaemlékezése, 1974. április–május. YVA: O.3/6095, 5; Farcov visszaemlékezése. YVA: O.3/7383, 5. Lásd: R. Brodinger: *Yoman ba-*

milchama. Yomana shel' achot be-sherut ha-tsava haadom bi-milchemet ha-olam ha-shniya [Háborús napló. A II. világháború idején a Vörös Hadseregben szolgált ápolónő naplója]. Tel Aviv, Kibbutz Meuhad Publisher, 1990, 19–20.

- ⁷⁵ N. Lomagin: *Neizvestnaya blokada, Kniga 1*. Vol. 1. Szentpétervár–Moszkva, Neva/OLMAPress, 2002, 142.
- ⁷⁶ Szpivak visszaemlékezése. YVA: O.3/5903, 7.
- ⁷⁷ A visszaemlékező a hadsereg különleges osztályaira utalt, amelyek az NKVD-nek alárendelve működtek 1943 áprilisáig, amikor SZMERS néven kémelhárító egységgé alakultak. Ezekről az ügynökségekről lásd M. Parrish: *Leadership of Special Branch and SMERSH during the Great Patriotic War. The Journal of Slavic Military Studies* 18 (2005) 631–660.
- ⁷⁸ Fuksz visszaemlékezése. YVA: O.3/6075, 4–5.; E. Vainrub: *Moya sud'ba—tanki. Ya vspominayu. Vospominaniya evreev—veteranov Velikoi Otechestvennoi voiny*. Moszkva, Association of Jewish War Invalids and Veterans, 1994, 29.
- ⁷⁹ Jefim Golbraih visszaemlékezése, 2006. július 13. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/view/57/75/lang,ru>.
- ⁸⁰ K. Berkhoff: *Motherland in Danger: Soviet Propaganda During World War II*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2012, 116–133.
- ⁸¹ Drozdov, i. m., 96–97.
- ⁸² Mihail Reznikov visszaemlékezése, 2006. július 19. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/view/108/76/lang,en/>.

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: *Journal of Slavic Military Studies*, 27: 574–590., 2014 Copyright © Taylor & Francis Group, LLC ISSN: 1351-8046 print/1556-3006 online DOI: 10.1080/13518046.2014.963407

Holokausz: a gépezet csavarjai

Aron Shneer: Профессия – смерть. Учебный лагерь СС
 «Травники». Преступления и возмездие
 (Aron Shneer: Foglalkozása – halál. Az SS „Trawniki” kiképzőtábor.
 Bűn és megtorlás)
 Москва, Издательство Пятый Рим, 2019

A történelemhamisítás a holokauszt tárgyában sok éve zajlik – különös erővel éppen azokban a kelet-európai államokban, amelyek a leginkább involválódtak a zsidók kiirtásába. A hivatalosan, államhatalmi eszközökkel támogatott múzeumok – a lett, litván, magyar, román stb. intézményektől a lvivi (leMBERGI) Lonckij utcai börtönmúzeumig – gyakorlatilag ma is kimerítik a holokausztagadás vagy -relativizálás fogalmát.¹ A komoly történeti művek azonban egy ponton túl akadályokat gördítenek a politikai intenciójú hamisítások gépezete elé. Az alábbiakban egy ilyen súlyú műről kívánok beszámolni.

Aron Shneer, kitűnő történész és költő, sok éven át a Yad Vashem ismert kutatója, a Puskin-érdemrend birtokosa, noha régóta izraeli állampolgár, sohasem szakadt el eredeti hazájától, Lettországtól, a szovjet utódállamtól. Korábbi művei, mint például a kitüntetett *Hadifogság* c. nagy műve² is ezt tanúsítja. A szerző járt már Magyarországon, az ELTE-n, s publikált az *Eszméletben* is,³ úgyszólván ismerősként üdvözölhetjük. E műve minden bizonnyal témakörében a legkiválóbb munkák közé tartozik, ha épp nem a legkiválóbb. A könyv az SS által működtetett – döntően – lengyelországi haláltáborok őrszemélyzete, a „wachmannok”⁴ sorsát tárja fel, s ezzel a holokauszt egyre bővülő történetírásában újabb alampunka keletkezett. Nagy szükség volt erre, hiszen tudjuk, látjuk, mi történik a „holokauszttörténetével” mai világunkban. Csak a négy legismertebb lengyelországi haláltáborban, Bełżecben, Sobiborban, Treblinkában és Auschwitzban 1942 és 1943 folyamán több mint 2 millió embert öltek meg,

köztük százezer számra gyermekeket. Csupán Auschwitzban, 1941 decembere és 1945 januárja között, több mint 1,1 millió volt a náci népirtás áldozatainak száma.

A modern történelemhamisítás ma már nem feltétlenül dokumentumok „fabrikálását” jelenti – bár még ez is gyakori eljárás –, hanem bizonyos tények és összefüggések makacs elhallgatását, vagy olyan csoportosítását, amelyek a valóságban sohasem léteztek. Aron Shneer új könyve ezeket az eljárásokat is leleplezi, és alkalmazásukat megnehezíti, éppen azért, hogy a tények, a források szigorúan tudományos feltárásánál a történetírás szabályainak következetes betartásánál marad.

A szerző, nem elsőként a történészek között, de elsőként a legkövetkezetesebben tárta fel az SS kiképzőtáborának történetét. Nemcsak „rábukkant” „Trawniki” dokumentumaira, hanem azokra támaszkodva életrajzi vagy inkább *sorstörténeti* rekonstrukciót tár elénk. Trawniki, a kis lengyel település 40 kilométerre Lublintól, az SS kiképzőtábora volt 1941 szeptemberétől, ahol a haláltáborok őreit, őrszemélyzetét, SS-önkénteseket képezték ki, döntően szovjet hadifoglyokból. De nyugat-ukrajnai és lengyel polgári lakosokból is verbuválódott az a több mint 5000 személy, akinek dokumentumait a Vörös Hadsereg megfelelő hatóságai a település felszabadításakor mint „trófea-dokumentumokat” lefoglalták. Aron Shneer több mint 200 „esetet” vett részletes feldolgozás alá, ám kutatását kiszélesítve, e személyek sorsát jelentős mértékben évtizedeken át követi, egyes esetekben akár egészen a rendszerváltásig. A szovjet hatóságok ugyanis, ellentétben a nyugati, mindenekelőtt az amerikai hatóságokkal,⁵ nem adták fel az egykori SS-őrök üldözését a Szovjetunió létezésének egész időszaka alatt.

Noha az őrszemélyzet mindvégig szigorú német ellenőrzés alatt állt, s mint önkéntesek felesküdték az SS-re és Hitlerre, soknemzetiségű „válogatás” eredményeképpen váltak az SS speciális tagjává. A válogatás a szerencsétlen, éhező, a halál küszöbén egzisztáló hadifoglyok között zajlott. E választás nyomán lett a hadifogolyból tömeggyilkos hazaáruló, amire a „kiválasztottak” Trawnikiben lépésről-lépésre jöttek rá, annak mértékében, ahogyan az SS tömeggyilkos gépezetébe egy-egy csavarként involválódtak, bár mint korábbi frontharcosoknak tudniuk kellett, mint jelent a „halálfejes SS”. Sztálin mint honvédelmi népbiztos, a Szovjetunió marsallja 1943. május 10-i ukázában arról rendelkezett, hogy a tömeggyilkosságokban, a civil lakossággal szembeni terrorban vétkeket meg fogják büntetni.

Az SS újdonsült őrei, akiket három-négy hónapos kiképzés után állítottak „munkába”, addigra már tisztában voltak tevékenységük lényegével – a népirtással. Egy A. Minocskin nevű őr vallomásaiban úgy nyilatkozott 1966-ban, hogy azért volt rájuk szükség, mert a németek nem akartak a frontról ezekre a feladatokra katonai egységeket elvonni. Egy másik őr egy másik per alkalmából úgy vallott, hogy amikor Trawnikiből Treblinkába vezényelték, közölték velük, hogy az SS Sonderkommando tagjai, vagyis feladatuk a zsidók őrzése és likvidálása. Persze tudni kell, hogy ártatlan emberek kivégzésén, gyermekeket is beleértve, már a trawniki kiképzés idején gyakorlattottak. (254–255.)

A trawniki tábor alapvető feladata tehát az volt, hogy „speciális kádereket” készítsen fel „a zsidó kérdés” „végső megoldásának” megvalósítása céljából. Olyan fontossága volt a tábornak, hogy 1942. július 19-én maga Himmler is meglátogatta. Streibel táborparancsnok az összes századot felsorakoztatta Himmler fogadására. (274.)

A könyv lapjain megelevenedik annak a több tízezer, vagy inkább több százezer embernek, „kollaboránsnak” a sorsa is, akik a nácikkal együttműködő vagy egyenesen a Wehrmacht, illetve az SS soraiban, policájokként, a nácik helyi ukrajnai rendőri (kivégző) osztagaiban szolgáltak. A szerző meg is jegyzi, hogy nem volt véletlen műve a szovjet „szűrőtáborok” felállítása a repatriáltak számára 1945–46-ban. A Szovjetunióba a háború után hazatérő hadifoglyok és más, civil kényszermunkások vagy katonai alkalmazottak száma mintegy ötmillióra volt tehető. A nácikat kiszolgáló kollaboránsok megbüntetése nem volt egyszerű dolog. Gondoljuk végig, mit jelent kiszűrni a bűnösöket a becsületes, sokat szenvedett emberek hatalmas tömegéből.

A szovjet igazságszolgáltatás élen járt a náci háborús bűnösök felkutatásában és megbüntetésében. Aron Shneer többször is megjegyzi, hogy a szovjet felderítő és belügyi szervek a SZMERS-től⁶ a KGB-ig évtizedeken át kitartó, nagyszerű munkát végeztek: a szovjet nyomozó szervek százával leplezték le a náci gyilkosokat és háborús bűnösöket. A „trawnikiiek”, a wachmannok külön története táruul fel a tárgyalási és egyéb vizsgálati-kihallgatási jegyzőkönyvek sokaságának tükrében. Sok esetben az amerikai fogságból is úgy tértek haza, hogy letagadták még eredeti nevüket is, „eltűntek” a rendes szovjet állampolgárok milliói között. „Visszaváltásuk” „szovjet hadifogollyá” sokféle ügyeskedést tett szükségessé. Sokan új személyiséget vettek fel, mintha Sobibor és Treblinka, Lublin és Auschwitz mészárosai

„elveszítették” volna személyiségüket dokumentumaikkal együtt. „Elvegyültek”, sőt, később néhányan még karriert is csináltak Kiszürésük, elítéltetésük Lvovtól Kamcsatkáig hallatlan erőfeszítést, sziszifuszi munkát követelt. Mint a szerző írja, a kihallgatások során általában semmilyen fizikai erőszakot nem alkalmaztak – nem volt rá szükség. Olyan hatalmas dokumentáció tárult fel, amely a bűnösöket fehéren-feketén bizonyította. Különböző időkben különböző városokban perek tucatjaira került sor, amelyek során maguk az egykori wachmannok mesélik el, a dokumentumokkal, tényekkel szembesülve a tömeggyilkosságok mechanizmusát, s a náci gyilkoló gépezetben játszott szerepüket. Megismerjük a gyilkosok lélektanát és német parancsnokaik hozzájuk való elnyomó viszonyát. Megértjük a megérthetlent, miképpen lett „büntető osztagos” tömeggyilkos a moszkvai fodrászból, a lvovi tanárból vagy munkásból. Az elpufogatott közhelyes „hazaáruló” fogalma történelmi tartalmat nyer a könyv lapjain. Látjuk, ahogyan egyik lépésből következik a másik, látjuk a tömeggyilkossá válás történelmi folyamatát, amelyben az egyén választásának kulcsszerepe van. Nincs náci népirtás, nincs holokauszt a helyi lakosság részvétele nélkül, amelyben a nemzetiségi kérdésnek tulajdonképpen nincs érdemi szerepe, noha a szerző kísérletet tesz bizonyos szociálpszichológiai momentumok kiemelésére az egyes nemzetiségek tekintetében. Azután következtek a háború utáni perek (1947, 1949–1950, 1961, 1965–66), miközben a bűnöző tömeggyilkosok szerte szétszóródva a világban, az USA-ban, Ausztráliában, persze legtöbbször a Szovjetunióban, a „normális”, alkalmazkodó „kispolgár” életét igyekeztek élni. Ám nyugtuk nem lehetett ...

1945–1947-ben 11 ezer szovjet állampolgár náci ügynököt ítéltek el a katonai bíróságok. Később még ezreket. 1941 és 1954 között hazaárulásért, hivatalos adatok szerint, mintegy 460 ezer embert büntettek meg. Kétségtelen, e létszámba belekerültek olyan hadifoglyok is, akik valójában nem követtek el bűnöket. Mindenesetre a „travnyikoviakat” Kalinyingrádtól Szahalinig, a Baltikumtól a Kaukázusig, az Uráltól Közép-Ázsiáig, mindenütt üldözték, voltak, akik megúszták, de ezen a címen senkit nem ítéltek el tévedésből. A szovjet különleges szolgálatok sziszifuszi munkát végeztek a fasiszta gyilkosok felderítése terén, ám a hatalmas kutatható anyag ellenére még ma is vannak titkosított levéltári források. A szerző a dokumentumok tükrében kideríti, hogy a nyomozók hihetetlen pszichológiai nyomásnak, nem túlzás: szenvedésnek voltak kitéve, mialatt feltárultak előttük az SS-wachmannok

rémítettei. Ugyancsak a forrásokból derül ki, hogy a kihallgatók döntő többségükben szenvtelenül hallgatták ki az elfogott „travnyikoviakat” és állították össze a jegyzőkönyveket. Maguk a nyomozók is akkor ismerték meg igazán a Katasztrófa, a Holokauszt igazi történetét, annak mélységét. Jelen sorok szerzője sem egyszer írta meg e történet elhallgatásának okait. E könyvet olvasva jutottam arra a következtetésre, hogy – persze más politikai okok mellett – a hatóságok emberei leginkább azt szégyellték és takargatták, hogy szovjet állampolgárok szovjet állampolgárokkal szemben hogyan sülyedhettek ilyen mélyre. Ezek nem közönséges hazaárulók voltak, akik átálltak az ellenség soraiba harcolni. Száz- és százezer védtelen ember, főleg öregek, nők, gyermekek elpusztítására adták a fejüket. A lengyelországi haláltáborokban több mint kétmillió embert pusztítottak el vagy vettek részt elpusztításukban. Ők voltak a csavar a gépezetben, nélkülük nincs a holokauszt, nincs a szovjet népek elleni népirtás.

Maguk a szovjet hatóságok is a kihallgatások sorozatában értették meg, hogy e borzalmak ilyen mennyiségben szinte feldolgozhatatlanok. Az SS-őrök, a tébolyult szadista gyilkosok mindennapjai összefonódtak a táborélet mindennapjaival, a haláltáborok működtetőinek sorsával, a Wehrmacht és a mindenekelőtt az SS, a náci rezsim működésének mindennapjaival. A haláltáborok „integrálódtak” a környező lengyel területek mindennapi életébe, vagy pontosabb úgy fogalmazni, a környező lengyel területek integrálódtak a tábor életébe.

A tábor német parancsnoksága ott találta meg a megfelelő pékséget, az őrök a helyi piacon bonyolították mindennapi vodkaszükségletük kielégítését, ott találtak maguknak prostituáltat, nem ritkán feleséget, akiknek „biztos megélhetést” nyújtottak a háborús körülmények között. Egész prostitúciós hálózat épült ki lengyel lányok és asszonyok felhasználásával. Külön történet a halálra váró zsidó kislányok és nők szexrabszolgaként alkalmazása, amiről az egyik wachmann számolt be, miszerint kivégzés előtt a részeg wachmannok gyermek-lányokat erőszakoltak meg a legbestiálisabb módon, vagy egy másik wachmann, név szerint Gusztav Boraksz, eredetileg moszkvai fodrász esete, aki 1944. október 3-i kihallgatásán arról számolt be, hogy a németek kiválogatták a szép, fiatal lányokat és asszonyokat, elvezették és részeges dorbézolás során megerőszakolták őket. Egy alkalommal szemtanúja volt annak, hogy 30 nőt válogattak ki ilyen célokra. A janovkai tábor egyik foglya is hasonló tapasztalatairól számolt be, hozzátéve, hogy az erőszakotélt követően megölték őket. (303–304.)

Ne felejtjük el, a wachmannok nemcsak fizetséget kaptak „munkájukért”: megkínzott és meggyilkolt áldozataikat gyakran kirabolták, elvették gyűrűiket, a halottak szájából kitepték az aranyfogakat. Volt mit a tejbe aprítani, amiről a környező lengyel falvak piaci kofái, kereskedői gazdag tapasztalatokat szereztek. A haláltábor és a helyi piac összefonódásának felvillantott képei a kihallgatási jegyzőkönyvek alapján meglepik még a szakember olvasót is, hogy mennyire feldolgozatlan máig e témakör (még akkor is, ha tudjuk, milyen mértékben tiltakozik az ilyen kérdésfelvetésekkel szemben a lengyel hatalmi elit szélsőnacionalista szárnya). Érdekes fejezetet szán a szerző annak, hogy az örök miképpen töltötték szabadidejüket: a foglyokra vadászattól a Treblinka folyóban való fürdőzésen át a biciklizésig, télen a korcsolyázásig sok mindenre futotta idejükből. A pihenésre szükségük is volt, hiszen az általuk végzett „munkát” alkohol nélkül aligha lehetett elvégezni. Végül is, gyerekek százezreinek legyilkolásáról is szó volt.

Aron Shneer nagyon pontosan felveti a holokauszt *egyediségével* kapcsolatban, hogy azt még a szovjet hatóságok is igyekeztek el-leplezni, éppen azzal a céllal, hogy a nagy honvédő háború ne tűnhessen fel – a náci propaganda igénye szerint – „zsidó háborúként”. Ezért szerepelnek a zsidó áldozatok már 1943-tól – nem mindig és nem kizárólagosan – a „békés szovjet állampolgárok” fogalma alatt. Másfelől ezt a tendenciát erősítette, hogy a Szovjetunió lakosságával szembeni általános genocídium áldozatainak hozzátartozói ne érezzék úgy, hogy a nem zsidó áldozatok másodrendűek volnának. Ugyanakkor a szovjet zsidók sohasem érezték azt, hogy a szovjet társadalom szélesebb tömegeiben meghonosodott volna a gondolat, az érzület, miszerint a holokauszt valami olyan egyedi történet lett volna a szovjetekkel szembeni általános náci népiirtás keretei között, amilyent a történelem korábban nem ismert. Elvben bármely nemzetiségű hadifogoly és a megszállt területek alattvalóinak lehetett valamilyen választásuk, elvileg volt esélyük a túlélésre. Egyetlen kivételt a zsidók képeztek: rájuk kizárólag a halál várt.

A wachmannok természetesen nemcsak azzal foglalkoztak, hogy a táborokat őrizték és a gázkamrákba tuszkolták a szerencsétlen áldozatokat. A még le nem gyilkolt zsidók és szovjet hadifoglyok kényszermunkára kísérése és felügyelete, a gettók „felszámolása”, más haláltáborokba vezénylése vagy az egyes településeken elfogott menekülő zsidók likvidálása szintén feladataik közé tartozott. A wachmannok százai a varsói gettó felszámolásában is részt vettek.

Jelen sorok szerzőjének nincs kellő kitartása ahhoz, hogy az örök részeges gyilkosságait, a tébolyba menő szadista, a gyermekekkel szemben is megnyilvánuló fajtalanságait a rendkívül kitartó és objektíven elemző szerző kutatásai alapján felidézze.

A rengeteg személyes anyag jól megvilágítja az egyes wachmann lelkivilágát is. Shneer egy regény izgalmasságával vezet be bennünket e kérdéskörbe is. A „sokféleségen” belül kiderül, hogy a „legbátrabb” wachmannok a német ellenőrzés ellenére is próbálkoztak szökéssel, előfordult, hogy beálltak a partizánok közé vagy – egy kitalált sztori fedezékében – a Vörös Hadseregbe. Nem büntudatuk felébredéséről volt itt szó, bár egyes esetekben talán ez sem zárható ki, hanem a várható büntetés elkerülése érdekében. De szerepet játszott az is – miként egy wachmann, aki 1942 őszén szökött meg, később vallotta –, hogy attól rettegetek, a végén ők is a foglyok sorsára jutnak, a németek velük is végeznek. Mások a menekülést már „németként” képzelték el (egyébként a hadifoglyok közül a „népi németeket” különös előszere-ttel vonták be az SS-be), megint mások, mintegy ezren, 1945 elején beálltak Vlaszov „Felszabadító Hadseregébe”, mások meg Bandera és Suhevics „Ukrán Felkelő Hadsereg”-ében találtak menedéket és folytatták a sajátos „polgárháborút” Sztálin és a szovjethatalom ellen. A legtöbben azonban közönséges hadifogollyá igyekeztek válni, és személyiséget váltva, rokonaik vagy nőismerőseik, feleségeik segítségével igyekeztek „visszaintegrálódni” a szovjet állampolgárok világába.

„Feltalálásuk” részben azért is nehézségekbe ütközött, mert a „halálbrigádokban” szolgálóknak a hónapok alatt tetovált SS-jelet idővel sikerült eltávolítaniuk. Számos esetben azonban a régi „bajtársi” kapcsolatok lebuktatták őket: a perek során egymás ellen vallott wachmannok „segítettek” a szovjet felderítő szerveknek a tömeggyilkosokat megtalálni, letartóztatni és bíróság elé állítani.

A könyv fényt derít arra az erkölcsi tanulságra, hogy az individuális választás a háború éveiben ugyan leegyszerűsödött, bárkiből lehetett hazaáruló vagy embermentő, kollaboráns vagy ellenálló, egy dolog nem lehetséges csupán: elmosni az erkölcsi határokat az alapvető választások között.⁷

Rendkívül fontos tapasztalat, amit magam is leszűrtem a magyar megszálló csapatok szovjet területen – három éven keresztül – elkövetett rémtetteinek vizsgálata során: bár szadisták, a büntetlenség tudatában a tömeggyilkosságokba beleszokott emberi torzulatok, minden háborúban, minden hadseregben előfordultak, „de csak

egyetlen államot és annak katonai alakulatait nevelték, hergelték, ösztönözték arra, sőt jogilag igazolták katonai alkalmazottaikat, hogy köztörvényes bűnöket kövessenek el. Ilyen állam volt a hitleri Németország és fegyveres erői...” Egy nyomozó kérdésére – „lehetett-e nem részt venni a bűncselekményekben?” – egy Szenyik nevű wachmann meggyőződésesen azt felelte: „Pontosan tudom a választ, mert a treblinkai haláltáborban való szolgálati időm alatt a legutolsó wachmannig mindenki részt vett a lelövésekben, a verésekben, az emberek gázkamrákban való megfojtásában, mert ez mindennapi kötelességünk volt, márpedig olyan sok ember megsemmisítéséről volt szó, hogy ez alól senki sem vonhatta ki magát. Egyetlen esetről sincs tudomásom, hogy egy wachmann megtagadta volna a lelövésekben vagy más cselekedetekben való részvételt. Treblinka körülményei között ez ki volt zárva, a parancsmegtagadás azonnali halált vont maga után.” (422–423.) Nem volt elég a zsidókat meggyilkolni, meg is kellett alázni őket, meg kellett kínozni őket, el kellett venni mindenüket az utolsó momentumig, mintha nem is emberek lettek volna.

Ezek az SS-ben feloldódó emberek jól mutatják, hogy a náci rendszer hogyan demoralizálta, rontotta meg a jobb sorsra érdemes embereket, s csinált belőlük tömeggyilkosokat. Nagy tanulsága a történelemnek, hogy mennyire nehéz dolog az, hogy az ember kivonja magát a represszív hatalom befolyása alól. Gondoljunk csak meg, hogy a kelet-európai politikai elitek propaganda-apparátusai milyen mértékben tartják ellenőrzésük alatt saját „alattvalóikat”, hogy maguk a társadalmak képtelenek még mindig arra, hogy szembenézzenek a történelmi valósággal mint saját „előtörténetükkel”. Megmaradnak saját „sérelemeik nyalogatásánál”, amiből egész nemzeti ideológiát kovácsolnak. 2020-at írunk. 75 éve annak, hogy a Vörös Hadsereg katonái felszabadították Auschwitzot, miközben Prága VI. kerületében – liberális kezdeményezésre – Konyev marsall szobrát lebontják, hogy a vlaszovistáknak csináljanak helyet... Ukrajnában Bandera és Suhevics még mindig nemzeti hősök... A Babij Jarba kísértelők a Bandera és Suhevics úton járnak...

Lehet-e tanulni a történelemből? Aron Shneer optimista módon, mintha igennel válaszolna erre a kérdésre.

A könyv hamarosan magyarul is megjelenik a Holokauszt Emlékközpont gondozásában.

- ¹ Lásd John-Paul Himka tanulmányát: The Lontsky Street Prison Memorial Museum: An Example of Post-Communist Negationism. https://www.academia.edu/14467054/The_Lontsky_Street_Prison_Memorial_Museum_An_Example_of_Post-Communist_Negationism?auto=download
- ² Арон Шнеер: Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. I, II. Издательство Мосты культуры / Гешарим, 2005.
- ³ Aron Shneer: A Katasztrófáról és a népirtásról. Ami általános és ami sajátos. *Eszmélet* 92. sz. (2010. tél), 107–121. http://www.eszmelet.hu/aron_shneer-a-katasztrofarol-es-a-nepirtasrol-ami-altalanos/
- ⁴ A *wachmann* („biztonsági őr”) szó „rendőr”-t is jelent, de a maga korában nem volt azonos pl. az ukrán policájjal. Trawniki wachmannjai kizárólag SS őrtevékenységet folytattak, feladatuk a haláltáborok és a hozzájuk tartozó infrastruktúra: raktárak, vasútvonalak őrzése, védelme, a foglyok likvidálása, illetve a likvidáláshoz való „előkészítése” volt.
- ⁵ A nürnbergi per amerikai főügyésztől, a magyar (erdélyi) születésű Benjamin Berell Ferencztől tudható – akihez az *Einsatzgruppe*-perek tartoztak –, hogy a kivégző osztagok által elfogott mintegy 3000 fogolyból 200 tömeggyilkost tudott elítéltetni, a többi az amerikai politika gyakorlatilag „geopolitikai célokkal”, vagyis a „kommunizmus elleni harc” jegyében mentesítette a halálbüntetés alól, legtöbbször jó állásokba került Németország nyugati felén, vagy akár az USA-ban. Ennek keretében vittek ki az USA-ba 1500 náci tudóst is. Lásd a *Prosecuting evil: the extraordinary world of Ben Ferencz* c. dokumentumfilmet: <https://www.tiff.net/events/prosecuting-evil>
- ⁶ Katonai titkosszolgálat: Специальные Методы Разоблачения Шпионов / *Különleges Módszerű Kémelhárítás*
- ⁷ A helyi lakosság részvétele a zsidók kiirtásában újabb népszerű kutatási téma. A történelmi vizsgálódás rámutat arra, hogy a németek egyedül képtelenek lettek volna megoldani a hatmillió zsidó legyilkolását, ami a holokausztot jelentette. Lásd például: Leonid Rein: Local Collaboration in the Execution of the „Final Solution” in Nazi-Occupied Belorussia. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20., no. 3., Winter 2006, 381–409.

„Bocsássanak meg, hogy nem tudtuk!”

A II. világháború után több tízezer, haláltáborokat megjárt zsidó találta magát átmeneti gyűjtőtáborokban. Nem volt se lakásuk, se családjuk, se rokonuk, és esélyük sem volt arra, hogy Németországban maradhassanak vagy hazatérhessenek szülőföldjeikre. Sokan Erec-Izraelbe akartak menni, ahova viszont nem engedték be őket az angolok.

1945 októberében Ben Gurion először látogatott el az átmeneti státuszú személyeknek fenntartott táborokba Németországban. Őket próbálta meg fő ütőkártyaként felhasználni a független zsidó állam létrehozásáért vívott harcában.

A *Szochnut** vezetőségi ülésén Ben Gurion beszámolt a táborokban látottakról és hallottakról, s nagyjából ugyanerről beszélt a Munkapárt titkárságán az Európába delegált Szochnut-küldött is. „Az a tény, hogy az illető megjárta a koncentrációs tábor, még nem jelent automatikus belépést Erec-Izraelbe” – mondta a Szochnut küldötte. „Ha elhozzuk az összes táborlakót, nekünk végünk.”

De Ben Gurion nem mondott le ütőkártyájáról: 1948 januárjától 1949 júniusáig 200 ezer zsidó túlélő érkezett Izraelbe. Ez a szám az adott időszakban az újonnan visszatelepülők felét jelentette.

Ezek a karjukon tetovált számmal érkezett, kornélküli, elcsigázott, sápatag arcú, fogatlan emberek úgy festettek, mint akik most szöktek meg a pokolból vagy az örültek házából. Főleg a *szabréknak*** tűnt így, akik nem igazán tudták, mi történt Európában 1939 szeptem-

* *Szochnut*: a Zsidó Ügynökség / Jewish Agency for Israel (JAFI) héber neve, amelyet a Cionista Világszövetség 1929-ben hozott létre elsősorban a palesztinai/izraeli zsidó bevándorlás szervezésére. (A szerk.)

** Az Izrael területén született zsidók. (A szerk.)

berétől 1945 májusáig: ebben az időszakban Erec-Izraelben is volt épp elég probléma. Azokból se volt hiány, akik a cionista mozgalom igazával kérkedtek, és az élőhalottak orra alá dörgölték: „Hiszen mi megmondtuk nektek, de ti nem hittetek nekünk. Hívtunk benneteket, de ti nem jöttetek.” És a túlélők félnék próbálkozásakor, hogy elmondják mi volt velük „ott”, azt a választ kapták: „Harcolni kellett volna.” Abba Kovner – költő, partizánvezér – dermesztő könnyedséggel megfogalmazott meghatározása – „mint birkák a vágóhídon” – hosszú időre meghatározta a szabrék viszonyulását a Katasztrófához.* A Munkapárt egyik vezetője, Jichak Tabenkin azt írta: „Hogyhogy az a zsidó, aki a saját sírját ásta, nem ragadta meg a lapátot és zúzta be a német fejét?” Tabenkin számára, mint oly sok másnak is, az európai zsidóság Katasztrófája absztrakció volt: mérete, iszonyata felfoghatatlan maradt.

Bár a Munkapárt tagjai sokkal többet tudtak a többieknél, még számukra is „ott” és „itt”-re tagozódnak az események. „Ott” befejeződött a háború, „itt” épp hogy csak elkezdődött. Ezért Moshe Sharet arra panaszkodott, hogy Európából „nem kívánatos elemeket” küldenek. A bevándorlásügyi miniszter, Moshe Shapiro a „szelektív repatriáció” mellett kardoskodott, és arra panaszkodott, hogy „mindenféle nyomorékot küldenek, miközben nekünk hadköteles korban lévő, háborúra alkalmas fiatalokra van szükségünk [...]. Persze, ha úgy döntünk, hogy bárki jöhet mindenféle előzetes válogatás nélkül, akkor sok hajót meg tudunk tölteni, de most mi csak azokat válogatjuk ki, akikre nekünk szükségünk van, és nem azokat, akik csak akadályozzák a háborút.” Ben Gurion azt követelte, hogy „ne öregeket és gyerekeket küldjenek, hanem 18 és 35 év közötti fiatalokat, akik képesek fegyvert fogni”.

Az európai tranzitáborok lakói között nem kevés beteg volt, akik minden trükköt bevetettek, hogy elkerüljék a Szochnut képviselőinek orvosi vizsgálatát. Akik átestek Auschwitzban a szelekción, tisztában voltak vele, hogy egy újabb szelekció meggátolja őket abban, hogy Erec-Izraelbe mehessenek. Az egyik tranzitáborban dolgozó orvos levelet írt az izraeli igazságügyi miniszternek és az Egészségügyi Pénztár központjának: „A betegek azon részének, amelyet megremiszt a lehetőség, hogy Németország területén

* Az oroszban a holokauszt jelentése eredetileg: katasztrófa.

kénytelenek maradni, sikerült alijázni a Szochnut bevándorlásügyi osztályának engedélye nélkül. Ez a félelem olyan erős a haláltáborot megjárt emberek körében, hogy mindenféle logikai okfejtés erőtlennek bizonyul velük szemben, és a beteget nem érdekli, hogy akár meg is fertőzhetnek másokat.”

Ben Gurion úgy gondolta, a fertőző betegségeken túl még az is súlyos probléma, hogy az egykori lágerlakók ezrei komolyan meggyengíthetik a fiatal állam erkölcsét, és árthatnak az új zsidó ember kinevelésének. Amikor Ben Gurion 1949 júliusában a Munkapárt Központi Bizottságának ülésén felszólalt, azt mondta, hogy az újonnan érkezettek „nehéz és rossz emberek, egoisták”, máskülönben nem kerültek volna ki élve a táborokból. Ugyanebben az évben azt tervezte, hogy a volt foglyokat egyfajta katonai táborba küldi, ahol „meg lehet szabadulni a demoralizáló elemektől”. Ben Gurion egyik párttársa a Katasztrófát túlélteket „egy nagy tésztamasszához hasonlította, amit szép simára kell nyújtani”. A Szochnut betelepülési osztályának feje, Levi Eskol pedig azt mondta, hogy „Erec-Izrael nem tudja magába olvasztani a világ összes zsidó őrültjét”.

Évekkel később, hogy igazolják a Katasztrófát átélt emberekhez való illetén viszonyt, azt a mítoszt terjesztették, hogy a függetlenségi háborút kizárólag a szabrék nyerték meg, mivel az egykori foglyok nem tudtak és nem is akartak harcolni.

De a tények cáfolják ezt a mítoszt: a függetlenségi háború idején a poklot megjárt emberek egyenesen a hajóról indultak a frontra, és ugyanolyan hősiiesen harcoltak, mint a szabrék. Arról nem is beszélve, hogy a különböző országokból érkező zsidó önkéntesek tették ki a *Cáhál* (az *Izraeli Védelmi Erők*) egyharmadát, és kifejezetten a harcoló alakulatokban akartak szolgálni.

Az utasítás szerint az új bevándorlóknak katonai kiképzésen kellett részt venniük, mielőtt a frontra küldték volna őket, de erre nem volt idő. „A nekik kijáró tisztelettel és figyelemmel illet fordulni hozzájuk, és mindent megtenni annak érdekében, hogy úgy érezzék: hazatértek.”

1948-ban hoztak egy olyan törvényt, amelynek értelmében az egykéket mentesítik a harci alakulatokban való szolgálattól, de ez csak azokat a gyerekeket érintette, akiknek szülei Erec-Izraelben éltek, vagyis az ország szülöttjei voltak. A törvény, nem szólva a nyílt diszkriminációról az újonnan érkezettekkel szemben, nem vette figyelembe, hogy a koncentrációs táborokat túlélő zsidók nemcsak egyedüli gyermekek voltak, de sok esetben az egyetlen életben maradt gyermekek,

az egyetlenek, akik által folytatódott a nemzetség, amelynek többi tagja Auschwitz krematóriumában égett el.

Ben Gurion titkárságát és a sorozóirodákat elárasztották az anyák, apák szívet tépő kérelmei arról, hogy ne küldjék a frontra egyetlen gyermeküket, akin kívül senkijük nincs a világon. Szinte minden kérelem válasz nélkül maradt, vagy legjobb esetben is ez állt rajtuk: „Elutasítva”. Másrészről viszont a kötelező hadkötelezettség alóli felmentése mindazoknak, akik erre jogosultak voltak, ahhoz vezetett volna, hogy egész katonai alakulatok bomlanak fel a háború legembertpróbálóbb időszakában.

A Katasztrófához való nem adekvát viszonyulás és az azt megélt bevándorlók pszichés állapotának totális meg nem értése leginkább a védelmi miniszter új rendeletében mutatkozott meg. Ennek értelmében elrendelték az összes mozgósított katona családi nevének hebraizálását, és a hadseregben létrehoztak egy külön bizottságot, amely a katonáknak segített az új név kiválasztásában. Az utasításban az állt, hogy „kívánatos héber neveket választani a német, angol, szláv és egyéb családi nevek helyett, mert a Cáhálnak nemcsak szellemiségében kell héberré válnia, hanem az összes külső jegy alapján is”. Ezért mindenkinek, aki egy szabréra akart hasonlítani, vagy katonai karriert akart csinálni, meg kellett változtatnia a nevét. Még azoknak is, akiknek a nevük volt az egyetlen megmaradt kapocs a múltjukkal.

Később Ben Guriont abban is elmarasztalták, hogy az európai zsidók számára „ágyútöltekek” voltak, akiket a parancsnokok nem kíméltek, ha a legreménytelenebb és legveszélyesebb hadműveletekről volt szó.

Az egykori lágerlakókat, akik ugyanúgy szolgáltak és harcoltak, mint a szabrék, mind a lövészárkokban, mind a sátrakban hátrányosan megkülönböztették. 1949 januárjában a Cáhál brigádjának egyik újságjában megjelent egy írás, amelyben nosztalgiával írnak azokról az időkről, amikor „mindannyian testi-lelki jó barátok voltunk, egy tábortüznél ültünk, anekdotáztunk és jól éreztük magunkat. Mára viszont lett a „mi” és az „ők”, és mi a közös bennünk?”

Ha „ők” tudnának ivritül olvasni, akkor megtudnák, hogy „emberi porszemnek”, „egoistáknak”, „parazitáknak” nevezik őket, s ezenkívül azt is írták róluk, hogy „a megsemmisítő táborokban eltöltött évek alatt olyan, számunkra idegen tulajdonságok jelentek meg ezeknél az embereknél, mint a betevő kenyérfalat iránti túlzott aggodás és az embertársaink iránti bizalmatlanság”.

A szabréknak elég volt egyszer meghallaniuk, miből készült Auschwitzban a „szappan”, hogy ezt követően így csúfolják a Katasztrófát átélt zsidókat. A Cáhál által azokban a napokban végzett pszichológiai felmérés megmutatta, hogy a Cáhál nem tudta megoldani az új betelepülők integrációját az izraeli társadalomba.

A kibucok elleneztek az új betelepülők besorozását, mert maguknak akarták őket. Az új emberekért való harcban a kibucnyikok nem egyszer összetűzésbe kerültek a katonákkal, és ilyenkor a katonai rendészetnek kellett közbeavatkoznia. De kevés új bevándorló ment kibucba: az akkoriban kötelező szögesdrót a kibucok körül túlságosan fájdalmas emlékeket hozott elő a közelmúltból. Azok pedig, akik mégis megpróbálták a kibucéleket, a kezdeti szívélyes fogadtatás után, nagyon gyorsan más bánásmódot tapasztalhattak meg: megszólták őket zárkózottságuk miatt, hogy nem akarnak osztozni a közösség gondjaiban, nem vesznek részt a gyűléseken és a kulturális életben.

Az újonnan érkezettek iránti ellenségeskedés odáig fajult, hogy néhány kibucban külön menza létesítését javasolták számukra. Az ismerősöknek írott levelekben az újoncok arról panaszkodnak, hogy a kibucnyikok reggel tanulnak és csak utána dolgoznak, míg ők már kora reggeltől robotolnak. „Sátrakban és barakkokban lakunk, míg ők házakban. Se rádiónk, se szekrényünk, se függönyünk.”

Az „újak” panaszkodtak a „régiek” részéről megnyilvánuló közönyre, utóbbiak viszont azt nehezményezték, hogy az új bevándorlók nem akarnak ivritül tanulni. A történetnek az lett a vége, hogy az újonnan érkezők fele elhagyta a kibucokat.

1949-ben Izrael lakosságának kb. egyharmada a bevándorlás szabályozása mellett tette le a voksát.

A Katasztrófát megélt emberek közül nem kevés iskolázott, különböző szférákból jövő, jó szakember volt, de a tranzitáborokban eltöltött pár év kiölte belőlük a munkakedvet. Sebettek és gyanakvók voltak, és semmi jót nem vártak az új hazától, amelyről egyébként is keveset tudtak. Példának okáért, biztosak voltak benne, hogy Izraelnek fizetnie kell nekik az átélt borzalmakért, és magára kell vállalnia ellátásuk költségeit.

Az is előfordult, hogy amikor megtudták, hogy az arabok fejesztve menekülnek házaikból, a volt lágerlakók azonnal elfoglalták azokat, és ott éltek víz és áram nélkül, olykor összetűzésbe kerülve a leszerelt katonákkal, akiknek szintén nem jutott fedél. A dolog odáig fajult, hogy a katonai rendészetnek őrséget kellett állítania az elhagyott arab lakásokhoz, Jaffában pedig még kijárási tilalmat

is elrendeltek, és a zsidók egy részét erőszakkal kiköltöztették az elfoglalt házakból.

A lakosság többsége ellenezte a jiddis nyelvű újságokat, amely nyelvet egyébként Ben Gurion „idegennek, fülsértőnek” nevezte. A tetovált számos, új bevándorlókat a helyiek nem hívták meg magukhoz, és ha mégis szóba elegyedtek velük, az volt az első kérdésük, hogy mégis hogyan maradtak életben. A szabrék sok mindent érthettek ezen, de a Katasztrófát átélt emberek ezt a kérdést szemrehányásként és vádként értelmezték. A zsidók többé nem értették meg egymást. Ez ahhoz vezetett, hogy több mint 20 ezer holokauszt-túlélő emigrált Izraelből.

A haláltáborokat megjárt emberek sorban álltak azért, hogy karjukból eltüntessék a lágerszámokat: olyanokká akarták válni, mint mindenki más. De a tetoválás eltüntetése nem segített. A Katasztrófát túléltek emberek magukba fordultak.

A nehéz 50-es éveket még tovább nehezítette a Németországból jövő kárpótlás, ami hirtelen új lehetőséget biztosított a friss bevándorlóknak, hogy valahogy lábra álljanak. Elkezdtek irigykedni rájuk, és még kevésbé szeretni őket.

Eltelt néhány év, és Izraelen végigsöpört a „Kasztner-ügy”. Magyarország német megszállása után a magyar zsidóság megmentéséért felállított Budapesti Segélyező és Mentőbizottság elnöke, Kasztner Rezső tárgyalást folytatott Adolf Eichmannal, abból a célból, hogy cseréljenek el egymillió magyar zsidót tízezer teherautóra a Wehrmacht számára. A németek ezt „Vért árúért” akciónak nevezték. Eichmann megbízásából Kasztner Svájcba ment, de a szövetségesek megakadályozták a tervet. Kasztnernek azonban sikerült egy másik üzletet kötni: Eichmann jóváhagyta azt a listát, amelyet Kasztner állított össze ezer dolláros fejenkénti váltságdíj ellenében. A listán 1686 zsidó neve szerepelt, beleértve Kasztner összes rokonát. Ezt a dokumentumot mindmáig Kasztner-listának hívják. A rajta szereplő zsidók 1944-ben elhagyták a megszállt Budapestet, és életben maradtak. A háború után Kasztner feleségével és lányával Izraelben telepedett le, a hatalmon lévő Munkapárt aktív tagja lett, de a Knesszetbe nem sikerült bejutnia. 1953-ban a nációkkal való kollaborációval vádolták meg, ami által meggyorsította 700 ezer magyar zsidó meggyilkolását, akik elől eltitkolta a „zsidó kérdés végleges megoldásának” tervét, ráadásul a pénzüket is elvette. Az ellene felhozott vád miatt 1954-ben Kasztner rágalmozási pert indított, melyben 1 év után Kasztner elmarasztaló ítélet született. A Legfelsőbb Bíróságon fellebbezést nyújtott be.

1957-ben Kasztnert tel-avivi háza előtt merénylet érte: három lövést adtak le rá, s kéthetes szenvedés után a kórházban belehalt sérüléseibe. A gyilkosokat letartóztatták, akik a kihallgatáson azt mondták, hogy az országban kialakult lincshangulat és hisztéria hatása alatt cselekedtek. 1958-ban Izrael Legfelsőbb Bírósága megváltoztatta az ítéletet, és Kasztner Rezsőt posztumusz rehabilitálták.

Ma az izraeli törtészének arra a megállapításra jutottak, hogy Kasztner Rezsőt semmiképpen sem lehet hősnak nevezni, viszont áruól sem volt. De akkor a „Kasztner-ügy” árnyékot vetett a Katasztrófát túléltekre. Újfént az a vád érte őket, hogy nem tudtak kiállni magukért.

Az izraeli iskolások hosszú ideig a zsidó hősiesség egyetlen példáján nevelkedtek, amelyet a magyar születésű Szenes Hanna mutatott fel. Egy 32 főből álló ejtóernyős csapat tagjaként a frontvonal mögé dobták le. Miután elfogták, magyar fasiszták kegyetlenül megkínózták és agyonlőtték. Az egyik izraeli történész azt írta, hogy „Szenes Hanna népszerűségét és népszerűsítését az is táplálta, hogy részben tudatosan, részben tudat alatt szerették volna halhatatlanná tenni a 32, éppen Erec-Izraelből származó ejtóernyős emléket. [...] Az 50-es években a jeshivák érdemét a náccal szembeni háborúban sokkal hangsúlyosabban kidomborították, mint a gettókban élő harcosokét. Sokat ecseteltek a 32 ejtóernyős hőstetteit, illetve az angol hadsereg kötelékében szolgálatot teljesítő Zsidó Alakulat cselekedeteit.”

Az évek során kialakult az a nézet, hogy volt a „szégyenletes” halál a gettókban és a táborokban és volt a „hősi” halál a partizán csapatokban, és különösen a Cáhál csatái során. Azon túl, hogy különbséget tettek a „meggyilkoltak” és az „elesettek” közt, a Katasztrófa Napja nevet viselő éves megemlékezést átnevezték „A Katasztrófa és a hősiesség” napjára: sok évbe tellett, mire az izraeliek elkezdtek megérteni, hogy „nem kevés hősiességre volt szükség ahhoz is, hogy életben maradjanak a táborokban, és hogy minden túlélő – hő, csakúgy mint minden meggyilkolt, és nem birkák, akiket vágóhídra hajtottak”.

A fordulópontot a szabrék számára Adolf Eichmann 1961-es pere jelentette. „Eichmann pere felkavarta az állóvizet. Addig a szabrék a jól ismert primitív, harcias nézőpontot képviselték: miért nem lázadtak fel apáink, miért nem védekeztek és nem estek el harcban? A szabrék számára a náci periódus nem a szenvedések és vértanúság kora volt, hanem a szégyen ideje. De a szülők [...] nem voltak hajlandók beszélni ezekről a kérdésekről. Nekik pont elég volt megélni

azokat az időket: nem lehetett róla elfeledkezni, de hallgatni lehetett róla, és kellett is.

Eichmann pere rávilágított arra a tényre, hogy a zsidók védtelenek voltak a felfegyverzett légiók ellen [...], de ahogy a körülmények megengedték, hogy ellenálljanak, akármennyire is reménytelen volt az ellenállás [...] fegyverrel kezükben estek el. A fiatal szabrék azt is megtudták, hogy azokban a sorsdöntő napokban az egész világ közömbösen nézte, ahogy ártatlan milliókat semmisítenek meg, hogy aztán azt mondják, nem tudtak róla. Ez a kijelentés tette a legerőteljesebb hatást a szabrékra [...]. Végre megértették [...], hogy a náci korszakban e tömeggyilkosság zsidó tragédia volt, és nem zsidó szégyen. Eichmann pere megmutatta nekik [...], hogy az áldozatok és, igen, még a hóhérjaik is, emberek voltak. Eljutott a tudatukig, hogy Eichmann pere Németország szégyene volt, és nem a zsidóságé.”

Az izraeli rendőrség tisztje, egykori Holokauszt-túlélő, Michael Goldman-Gilad, aki egyik fő kihallgató tisztje volt Eichmannak, jelen volt annak kivégzésén is. Sok évvel később így mesélt erről:

„1962. május 30-án Izrael elnöke, Jichak Ben-Cvi elutasította Eichmann kegyelmi kérvényét, és még aznap meghozták a döntést az elítélt kötél általi kivégzéséről. A büntetés végrehajtását másnap éjjelre tűzték ki a ramlai börtönben. 22 h 30 perckor megjelentek az izraeli sajtó képviselői, egy külföldi újságíró, egy anglikán lelkész és a Börtönigazgatóság vezetője. 12 óra előtt 3 perccel két ór az akasztófához vezette Eichmann. [...] Összekötötték kezét és lábát, és utoljára ellenőrizték a kampón rögzített hurok erősségét. Éjjel után két perccel elhangzott a parancs, Eichmann lába alatt megnyílt a padló és a nyaka körül megfeszült a hurok [...]. Aláírtam az előre elkészített jegyzőkönyvet, amelyben az állt, hogy alulírottak megerősítik, hogy az ítélet jelenlétükben végrehajtott [...]. Eichmann holtteste hordágyon hevert, és le volt takarva egy lepelletel. Az örök az utolsó azonosításra levették a leplet, kinyitották a terem súlyos vasajtáját, ahol már égett a tűz, és bevitték a holttestet. Két óra múlva elégett, és én elképedtem azon, milyen kevés hamu maradt utána. Ez volt az a pillanat, amikor eszembe jutott az a hideg novemberi auschwitz-i nap 1943-ban, mikor több másik kamasszal együtt a krematórium melletti hamuhegyre tereltek fel. Ezzel a hamuval kellett beszornunk az utakat, ahol az SS-katonák járőröztek, hogy el ne csússzanak. Már akkor tudtam, hogy emberi hamun állunk, de nem hittem el, hogy ilyen sok van belőle. Csak amikor láttam azt a maroknyi hamut, ami

Eichmannból maradt, döbbsentem rá, hány ezer embert égettek el Auschwitzban. Össze lehet-e ezt hasonlítani? A gyilkos hamvai jó, ha egy kétliteres váza felét megtöltötték, míg áldozatainak hamvai hegymagasságúak voltak.”

Az Eichmann-per után Izraelben valóban sok minden megváltozott, amiről egy fiatal izraeli nő szavai is tanúskodnak: „Soha nem voltam Lengyelországban. Lábam haláltábor földjét nem érte, és amennyire tudom, egyik családtagom se halt meg Treblinkában, Dachauban, Auschwitzban. Nem a Katasztrófáról szóló történeteken nőttem fel, és senki karját nem csúfítja tetovált kék szám. Minden oldalról megvizsgálva, azt lehet mondani, hogy igazi fehér-kék izraeli termék vagyok, egy tipikus szabré 1963-ból. Ezért szeretnék bocsánatot kérni: Bocsássanak meg, hogy nem értettük. Bocsássanak meg, hogy nem tudtuk. Bocsássanak meg nekünk.”

(Fordította: Vértes Judit)

Eredeti megjelenés: Владимир Лазарис: *Среди чужих. Среди своих.* Тель-Авив, Изд. ЛадО (Vlagyimir Lazarisz: *Idegenek között. Sajátjaink között.* Tel-Aviv, Lado Kiadó), 2006.

A holokauszt az emlékezet és a politika vonzásában

Totalitárius és revizionista irányzatok
a magyar és a szlovák holokauszt-irodalomban¹

A totalitárius elmélet, amely a kommunizmust a fasizmussal, a sztálinizmust a nácizmussal azonosítja vagy rokonítja, és fő funkciója a baloldal, a szocializmus történetének lejáratása, az 1970-es évektől fokozatosan kiszorult a mérvadó nyugati tudományos életből. Kelet-Európában azonban a rendszerváltás után éppen megfelelt az új hatalmi elit legitimációs igényeinek és annak az általános törekvésnek, hogy felmondják az egykori Szovjetunió és a Nyugat együttműködésére épülő antifasiszta hagyományt, s kriminalizálják az államszocializmus egész történetét. A tanulmány a magyar és szlovák holokauszt-kutatók historiográfiájának tükrében kívánja bemutatni az új emlékezetpolitika értelmét és működését, és összevetni a liberális, a jobboldali konzervatív és a perifériára szorult baloldali narratívák fő jellemzőit, meghatározó kutatásait.²

Bevezetés

„Ma már nincsenek evidenciák. Hatalom és emlékezetpolitika – van-e alternatíva?” címmel jelent meg 2016-ban Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással, amelyben a történész nemcsak az akkori vitákra reflektált, amelyeket *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* c. kötet (Krausz–Varga 2013) váltott ki a magyar történészek (különösen a hadtörténészek) körében, hanem rámutatott az egymással versengő paradigmák fő jellegzetességeire, az ideológiailag-politikailag (is) determinált küzdelem valódi tétjére, amelynek fő funkciója a baloldal

egészenek bűnössé nyilvánítása, a letűnt Szovjetunió démonizálása és a Szovjetunióval kötött szövetségre épülő antifasiszta hagyomány kiiktatása a nemzeti emlékezetből, szerte Kelet-Európában – mindez az „egydimenziós gondolkodás” bebetonozása érdekében.³ A második világháború történetének újraírása azért is sarkalatos pont az új elitiek által diktált legitimációs ideológiában, mert az államszocializmus története Kelet-Európában elválaszthatatlan a „nulladik órától”, amikor is 1945 májusában a náci Németország vereségével véget ért az európai háború. Ahogy Krausz találóan fogalmaz: a kelet-európai elitiek úgy viselkednek, mintha „utólag” akarnák megnyerni a második világháborút...⁴

Kelet-Európában – így Magyarországon is – az uralkodó oligarchikus kapitalizmus vezető elitjei saját szellemi-politikai-kulturális örökségüket a két világháború közötti autoriter rezsimekben fedezik fel.⁵ A hivatalos emlékezetpolitikában egyre gyakoribbak azok a kísérletek, amelyek célja az elitiek történelmi felelősségének „elkenése” a második világháborúban elkövetett népirtásért és a Szovjetunió megtámadásáért, amely közvetlenül is előkészítette a népirtó politikát.⁶ A magyar elitiek mentegetésével párhuzamosan folyik a kommunizmus és a Vörös Hadsereg démonizálása – mintha legalábbis a Szovjetunió támadta volna meg Magyarországot, nem pedig fordítva! Egyes történészek azzal is előjönnek, hogy Hitler valójában csak „preventív” háborút vívott a Szovjetunió ellen, „elfeledkezvén” arról, hogy ez központi tétel volt a goebbelsi propagandában, amely „természetesen” a Szovjetunióra hárította a felelősséget a háborúért...⁷

A tanulmány a következőképpen épül fel. Először, rámutatunk a totalitárius paradigma történeti-politikai összefüggéseire, egészen pontosan arra a hidegháborús kontextusra, amely megteremtette a Szovjetunió (és a „kommunizmus”) démonizálásának igényét. Ezt ugyan már többször elmondtuk, de Kelet-Európában a totalitarizmus mégis szilárdan tartja magát mint az új elitiek és az új uralmi rendszer közpénzekkel (is) jócskán kitömött, hegemón diskurzusa. Ezért nem „árt” akár többször is aláhúzni az „elmélet” tudománytalan gyökereit, és azt a vad antikommunista szellemi-politikai légkört, amely megalapozta népszerűségét McCarthy Amerikájában, s amely gyökerestől akart kiirtani mindent, ami baloldali. Ezután végigkövetjük, hogyan alkalmazzák – egyébként sikeresen – a kelet-európai új uralmi és kulturális elitiek a totalitárius paradigmát a történetírásban, és nem mellékesen: hogyan függ össze a fasiszmus-kommunizmus azonosítása a két világháború közötti uralkodó osztályok és elitiek mentegetésével,

a holokausztért és a második világháború óriási emberáldozatáért viselt történelmi felelősség csökkentésével, vagy „áthelyezésével” a Szovjetunióra – a holokauszt esetében pedig a náci Németországra.⁸

Szlovákiát azért választottuk, mert itt a rendszerváltás ismert folyamataival párhuzamosan zajlott az új nemzetállam építése, amelyben a historiográfia kitüntetett szerepet kapott. A rendszerváltás utáni szlovák historiográfia mégoly vázlatos bemutatása ezért nemcsak arról ad képet, hogyan dolgozta fel a holokausztot a szlovák történelmi emlékezet, hanem rámutat a nemzetállam-építés bizonyos sajátosságaira is egy szomszédos országban. A magyar esetben nem vállalkozunk a teljes historiográfia bemutatására; mindössze egy nagy visszhangot kiváltó történészvita apropóján⁹ elemezzük a totalitarizmus és a holokauszt értelmezésének összefüggéseit, az antifasiszta hagyomány liberális és nemzeti konzervatív „revízióját”, a nemzeti múlt és a globális történelem meghamisítására irányuló politikai törekvéseket, amelyek összhangban állnak az egyre nagyobb teret hódító etnonacionalista gondolkodással és annak politikai következményével – egy új radikális szélsőjobboldal előretörésével.¹⁰

A totalitarizmus és a holokauszt

A totalitarizmus, ahogyan ezt több kritikusa is részletesen kifejtette, tipikusan hidegháborús ideológia volt, amely a nácizmus és kommunizmus egy oldalra helyezésével elsősorban a kommunizmus lejáratására szolgált, mintsem valódi tudományos elméletet képviselt,¹¹ noha befolyása meglepően széles körűvé vált. Abbott Gleason egy nem mai keletű, alapos munkában járja körül a totalitarizmus „elméletét”, amelyben bebizonyítja, milyen nagylelkű támogatást kaptak a totalitarizmus-gondolatot felkaroló szovjetológiai tanszékek az amerikai kormányzati szervektől – sőt, sokszor kifejezetten a totalitárius „elmélet” továbbfejlesztésére és népszerűsítésére hozták létre ezeket a műhelyeket.¹² Az elmélet formálódásának előtörténete azonban éppen nem volt baloldallelles – sőt, az elődök a sztálinizmus bűneinek leleplezésével éppen azt kívánták bizonyítani, hogy a sztálini rendszer valójában soha nem volt szocialista.

A második világháború kitörése előtt Paul Tillich, aki meleg kapcsolatokat ápolt a frankfurti iskola körével, és elmenekült a náci Németországból, jutott először erre a párhuzamra, miután kifejtette, hogy a totalitárius egység fontos jellemzője a totalitárius államnak:

„Még ott, ahol egy kommunista gazdasági és politikai szervezet kiépítése is a cél, először és máig az egyetlen megvalósulási formája a nemzetállam, ahogyan azt az orosz példa mutatja.”¹³ Mit értett Tillich ezen az összehasonlításon? Elsősorban azt, hogy az állam vesz át minden gazdasági, politikai, kulturális és nevelési, oktatási feladatot. Semmit nem mondott explicite diktatúráról vagy egypártrendszeréről. A Szovjetunióban Tillich szerint ezt egészen mással igazolták, mint a náci Németországban (a tőkés rendszerből való kiszakadásra és a kommunista új eszme megvalósítására hivatkoztak), de a kialakuló állam kvázi ugyanolyan típusú lett.

Tudnunk kell, hogy Angliában és az Egyesült Államokban Hitler hatalomra jutása korántsem váltotta ki az értelmiség azonnali tiltakozását, noha akadtak, akik tudatában voltak annak, hogy Hitler széttűzza a demokratikus intézményeket. Angliában az egyháztörténész Christopher Dawson emelte fel a szavát, aki arra figyelmeztetett, hogy az új totalitárius állam fenyegetést jelent a vallásra. A modern államban a társadalom és a kultúra átpolitizálódik, és az állam a társadalmi élet egyre nagyobb területére terjeszti ki a hatalmát. A modern államban, írja Dawson, az államférfitől „még el is várhatják, hogy átszabja a társadalom egész struktúráját és átalakítsa egy nép kulturális hagyományát.”¹⁴ Az Egyesült Államokban hasonlóan a vallás miatti aggodalom került előtérbe, de ott nagyobb érdeklődés mutatkozott a diktatórikus rezsimek összehasonlító tanulmányozására, mint Angliában.¹⁵ Sokan nem akartak szembesülni azzal a problémával, hogy a fasizmust a kapitalista társadalom válsága hívta életre és magyarázza, és ezért „mentőövként” fordultak a nácizmus és a sztálinizmus összehasonlítása felé.

Gleason áttekintése a második világháború előtti kortárs szakirodalomról arra a következtetésre jut, hogy az amerikai közvéleményben – a kapitalista rendszert is mentendő – az az 1934 előtt uralkodó nézet, miszerint a nácizmus és a bolsevizmus alapvetően ellentétes rendszerek, lényeges változáson ment keresztül. Egyfelől, a „vájtfülvű” olvasóközönségre a „totalitárius államok”, a „zsarnokságok korának” vagy a „cezarizmus új korszakának” apokaliptikus eszméje gyakorolt vonzerőt, másfelől a folyóiratok és a publicisztika a két diktatúra hasonlóságairól elmélkedett. 1935-ben, amikor a Kommunista Internacionálé felhagyott azzal az öngyilkos politikával, hogy szociálfasisztának bélyegezze a szociáldemokratákat és a liberálisokat, és meghirdette a népfrontpolitikát a fasizmus ellen, melegeedett fel nemcsak a baloldal, hanem az angolszász sajtó visszhangja is, és

bátorította azokat, akik nem voltak hajlandók egy lapra helyezni a Szovjetuniót a fasiszta Olaszországgal és a náci Németországgal. Az is igaz azonban, hogy az amerikai baloldalon, még a marxisták között is, használták a totalitárius kifejezést; közöttük a filozófus John Dewey vagy Victor Serge. Dewey¹⁶ a Trockij-ellenes vádak és az ezek alapján rendezett kirakatperek felől közelítette meg a két rendszer hasonlóságait. Befolyásos folyóiratuk volt a *Partisan Review*, amelynek Trockij volt ez idő tájt (haláláig) az igazi vezéralakja. Ők ugyan használták a totalitárius jelzőt a Szovjetunióra, amelyre úgy tekintettek, mint bátortalanul kispolgári és potenciálisan totalitárius államra, de közülük sokan, mint Dwight Macdonald is, elfogadták a fasizmus kialakulásának jól megalapozott – részben Trockijtól eredő – marxista magyarázatát, amit gyakran írtak le totalitarizmusként.¹⁷ Nem fogadták el azonban a totalitárius államok szembeállítását a demokráciákkal, ami ekkor már megszokott volt az amerikai közvéleményben.

A nyugati baloldal a Szovjetunióra sokáig úgy tekintett, mint a liberalizmus és a totalitarizmus német variánsa közötti vonzó alternatívára. Ez idő tájt a baloldal semmiképpen nem akarta elfogadni, hogy a civilizált világ egyedüli reménye a „kapitalista demokrácia” és a politikai spektrum centrumának feltámasztása, sőt felismerte, hogy a liberális demokrácia válsága vezet a fasizmus vagy a náciizmus felemelkedéséhez.

1939 nyarán azonban már érződött a hangulat megváltozása. A befolyásos *Christian Science Monitor* például hangsúlyozta, hogy mind Németország, mind pedig a Szovjetunió a demokrácia, az individualizmus és a kapitalizmus ellenfele, és „a kommunizmus és a fasizmus lényegében hasonló, mert mindkettő az erőszak túlhajtását, a szabadságjogok elnyomását, egyetlen akarat uralmát és az annak való alávetettséget jelenti, „amely nem tűr meg semmiféle ellenzékét, és amely alárendeli az egyént az Állam szükségleteinek.”¹⁸ Szót sem ejtettek a polgári demokrácia „fasizálódásáról” számos nyugati országban, elhallgatták, miképpen támogatták ezen országok a náci Németországot Svédországtól Svájcig, sőt az USA-ig.

A Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után a legtöbb baloldali aktivista vagy elfogadta ezt az új terminológiát, vagy pedig már nem ellenezte azt. Még az emigrációban levő orosz mensevikek sem hitték el, hogy Sztálin képes lesz – vagy rákényszerül – erre a lépésre, noha Trockij egyenesen megígolta azt a *Bjulletyeny Oppozicii* hasábjain, rögtön a müncheni egyezmény megkötése után. Voltak, akik számára az élet nem ért semmit, miután meghallották ezt a hírt. Még a

német marxista belharcok olyan veteránja, mint Rudolf Hilferding is explicite totalitáriusnak nevezte ezen lépés után a Szovjetuniót.¹⁹ A Szovjetunió, írta, „egy totalitárius államgazdaságot képvisel, vagyis egy olyan rendszert, amelyhez Olaszország és Németország egyre jobban közeledik.”²⁰ Max Eastman pedig, Trockij híres könyvének²¹ fordítója, októberben ezt írta a *New Republic*-nak: „Tévedtünk. NEM LEHET EGYSZERRE SZOLGÁLNI A DEMOKRÁCIÁT ÉS A TOTALITARIZMUST.”²² A publicisztikában még azok is irányt váltottak, akik korábban a Szovjetunió és a náci Németország közötti eltéréseket hangsúlyozták. A keresztény mozgalmak is folytatták ezt a hagyományt. 1939 őszén és telén nagyon gyakran beszélt a média a totalitarizmusról; hasonlóképpen elterjedt a „vörös fasizmus” és a „barna kommunizmus” kifejezés. Az amerikai tudományos közönség is elfogadta a totalitarizmust, olyannyira, hogy 1939 novemberében az Amerikai Filozófiai Társaság megtartotta az első szimpóziumot a totalitárius államról (amelyet még számtalan követett a hidegháború időszakában).

Összességében tehát elmondható, hogy ami 1932 és 1939 között történt, az nem pusztán egy elmozdulás volt az angol–amerikai közvéleményben. Az erőszakos náci *gleichschaltung* és a Szovjetunióban lezajlott kulákküldözés és kirakatpercek sokak szemében igencsak szalonképtelenné tették mindkét rendszert a nyugati világban. A konzervatív politikusok küzdöttek azon eszmék ellen, hogy Németország egy új rendet kényszerít rá a világra. A radikális baloldali értelmiség pedig sokáig elutasította, hogy egy lapra helyezze a Szovjetuniót, Olaszországot és Németországot. De a totalitarizmus kezdte meghódítani az amerikai közvéleményt. 1937-ben könnyebb volt elhinni, hogy egy új típusú állam született, mint néhány évvel korábban. A Molotov–Ribbentrop-paktum pedig elsöpörte a legtöbb amerikai kétségeit. Csak a marxista baloldalon tartotta magát az a meggyőződés, hogy akármit gondoljon is valaki a sztálini Szovjetunióról, a felvilágosodásban rejlő gyökerei radikálisan és természetesen tipológiájában is megkülönböztették a fasizmustól és a nácizmustól.²³ Ez igen népszerűtlen álláspont volt 1940-ben, de a második világháború ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, és ne feledjük el: a kommunista eszme a nácizmus szörnyű embertelensége után nagyon is humánus alternatívának látszott sokak szemében a háború utáni Európában és az Egyesült Államokban. (Nem véletlenül kellett szétzúzni az antifasiszta hagyományt, és azt a differenciáltabb Szovjetunió-képet, amelyet a nyugati háborús regények is megőriztek!)

A hidegháború kialakulása azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. A legnagyobb hatású és szellemi teljesítményét tekintve legkiemelkedőbb munka Hannah Arendt 1951-ben megjelent, *A totalitarizmus gyökerei* c. klasszikusa²⁴, amely történeti perspektívából próbálja magyarázni a totalitárius rendszerek kialakulását. Nem könnyű pontosan meghatározni, mikor kezdte el Arendt „írni” a könyvet, hiszen a fő témák mint az imperializmus, antiszemitizmus vagy a nemzetállam kialakulása a harmincas évek elejétől foglalkoztatták. Azt az elhatározását, hogy ezeket a témákat egy nagy tanulmányban foglalja össze, a haláltáborok elterjedtségének és a nácik radikális szándékainak felismerése motiválta. Eredeti célja az volt, hogy „azonosítsa a náciizmus fő alkotóelemeit, hogy visszavezesse azokat a valódi politikai problémákra; [...] célja nem a válaszcím, hanem a talaj előkészítése”.²⁵ Ezért, legalábbis kezdetben, Arendt a náci Németországot tekintette a magyarázandó végkifejletnek. 1948-ra lett világos számára, hogy a Szovjetuniót, a náci Németország mellett a totalitarizmus másik példáját is bele kell foglalnia a munkájába. Ekkor úgy látta, hogy a terror szisztematikus használata és annak intézményesítése a koncentrációs táborok formájában jelenti a lényegi azonosságot a náci Németország és a Szovjetunió politikájában, illetve ez az, ami a két rendszert totalitáriussá teszi: „Minden más különbségről a demokratikus berendezkedésű és totalitárius államok között bizonyítható, hogy másodlagos.”²⁶

Mielőtt a terrorra visszatérnénk, fontos hangsúlyozni, hogy az 1960-as évek nagy *baloldali* fellendülése az Egyesült Államokban is megtépázta a totalitarizmust, olyannyira, hogy az ún. „revizionisták” – az amerikai szovjetológusok új nemzedéke – a nevüket is onnan kapták, hogy szemben álltak a totalitárius paradigmával. Optimista felfogás szerint ma már a „poszt-revizionisták” korát éljük – abban az értelemben, hogy „túl vagyunk” a hidegháborús politikai-ideológiai küzdelmeken. Ezt ma már az Egyesült Államokról sem, Kelet-Európáról pedig pláne nem lehet elmondani. Ahogyan alább majd megmutatjuk, a kelet-európai *mainstream* historiográfia sikeresen „exportálta” azt az ideológiát, ami most az amerikai alt rightnak nyújt szellemi muníciót – ez éppen alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a helyi új uralmi elitet kriminalizálja a baloldal egész történetét és „utólag” felmondják az antifasiszta szövetséget. A következményekről még fogunk szólni.

A terror, ami centrális eleme a totalitárius elméletnek, tudományos szempontból meglehetősen megfoghatatlan fogalom. Már konkrét

tabb a Gulág és Auschwitz összehasonlítása, ami különösen alkalmas arra, hogy az államszocialista korszak egészét, illetve tágabb értelemben a marxista gyökerű kommunizmus-felfogást kriminalizálja.²⁷ Itt mindössze három olyan tényezőre szeretnék rámutatni, amelyek legalábbis elgondolkozásra kellene hogy intsenek az analógia használatát illetően. Az első és talán a legfontosabb Auschwitz egyediségének a megkérdőjelezése, noha ennek az egyediségnek könyvtárnyi szakirodalma van. A náci szisztematikusan készítették elő a népirtást, amelyet „nagyipari” módszerekkel, előre eltökélt szándékkal valósítottak meg – igaz, a totális háború kibontakozásával párhuzamosan, csak hogy ezt a háborút a Harmadik Birodalom kezdte, és az eredeti tervekbe (a Kelet gyarmatosítása, a szlávok rabszolgaságba döntése és a zsidók eltávolítása bármilyen eszközökkel) a totális megsemmisítő háború, annak minden borzalmas módszerével együtt tökéletesen beleilleszkedett. Természetesen mi sem idegenebb tőlünk, mint „mentegetni” a Gulágot, a Szovjetunióban azonban minden szörnyűség elismerése ellenére sem lehet kimutatni a módszeres népirtás tényét – akkor sem, ha a kollektivizálást követő nagy éhínséget egyes történészek – teljesen eltorzítva a valóságot – „ukrán népirtásnak” igyekeznek beállítani, azt bizonygatva, hogy ez is éppen olyan népirtás volt, mint a zsidó genocídium.²⁸

A második szempont Auschwitz relativizálása. Ma már sokan megkérdőjelezik a kelet-európai országok elitjének és a lakosság egyes csoportjainak részvételét a holokausztban – holott ennek a népszerűtlen témának is igen nagy a szakirodalma. Több ország egyenesen a német megszállás, majd pedig a „kommunizmus áldozatának állítja be magát – ennek a felfogásnak a szimbóluma a mai Magyarországon a sokat vitatott Gábrriel arkangyalos emlékmű. Belemehetünk itt abba az értelmetlen vitába, hogy „egyenlő” áldozat-e az értelmetlen háborúba behajszolt és elesett katona és a haláltáborokba hurcolt ártatlanok, csak hogy ettől kezdve elvész a történeti okság, minden mindennel összeolvad és egyenlővé válik – és természetesen, *relativizálódik* a népirtásért felelős elit bűnössége. Így lehetséges a népirtás logisztikájában is segédkező csendőröknek emlékművet állítani a mai Magyarországon...

A harmadik szempont a terror értelmezése. Külön fejezetet érdemelne a totalitárius paradigma központi elemének, a mindent átható terrornak a revíziója, amelyről Arendt azt állította, hogy az a legfontosabb közös elem a náci Németország és a Szovjetunió politikájában.²⁹ Mivel ezzel a témával Bartha Eszter egy másik tanulmányban foglal-

kozott, e helyütt csak a legfontosabb revizionista szerzők téziseinek vázlatszerű összefoglalására törekszünk.³⁰ Gábor Tamás Rittersporn és J. Arch Getty tett talán a legtöbbet annak a tézisnek a revideálásáért, hogy a nagy terror előre átgondolt és minden apró részletéig eltervezett „akcióorozat” volt, amely mindvégig Sztálin ellenőrzése alatt állt. Rittersporn dokumentálja, hogy a nagy terror valójában öngerjesztő folyamat volt, és az összeesküvésben való általános hit egyre újabb és újabb összeesküvéseket és persze feljelentéseket generált. A terror, mondja Rittersporn, korántsem a hatalom totalitásától, hanem éppen ellenkezőleg, az instabilitásából fakadt.³¹ Rittersporn szerint a pártapparátus működése rendes körülmények között is nehézkes volt, krízishelyzetekben pedig gyakorlatilag megbénult, és egyfajta feudális anarchia vagy intézményesített polgárháború alakult ki a társadalomban, amelynek során a legtöbb, amit a funkcionáriusok megtehettek, az volt, hogy megpróbálják menteni a saját bőrüket.

J. Arch Getty Ritterspornhoz hasonlóan úgy látja, hogy a pártapparátus korántsem volt az a szigorúan centralizált és olajozottan működő, mindenben a vezér akaratának alárendelt gépezet, ahogyan a totalitárius modell ábrázolta; az ügyintézés, különösen vidéken, inkább kaotikusnak volt mondható (a párttagsági könyveket például elképesztően magas arányban hamisították).³² Getty felhívta a figyelmet a centrum és a periféria közötti kommunikáció igen komoly hiányosságaira, és arra, hogy gyakran éppen a periféria feletti elégtelen ellenőrzés tudata töltötte el a centrumot az állandó fenyegetettség érzésével, amely aztán a tömeges represszióba torkollott: „Helyi szinten (ahol a lakosság a leggyakrabban érintkezik a kormánnyal) a politikai adminisztrációt inkompetencia és teljes kulturális elmaradottság jellemezte. A helyi adminisztrálás gyakran populáris paraszti kultúrához hasonlított, amely nehézkesen és fél szívvel próbált modern bürokráciára emlékeztetni. Minél kevesebbet tudott a központ a helyi ügyekről, annál kevésbé tudott beavatkozni, és a moszkvai pártvezetők sok időt fecseleltek el azzal, hogy utána járjanak, mi történik a provinciákban. Mindig konfliktussal járt, ha a központ megpróbálta megrendszabályozni és ellenőrzése alá vonni a helyi párt szervezeteket.”³³

Robert Thurston azt a totalitárius tézist cáfolja, hogy a terror a szovjet társadalom és mindennapok egészét áthatotta.³⁴ Szerinte a szovjet vezetésnek nem állt szándékában terrorizálni a lakosságot, és nem is volt szüksége a félelemre ahhoz, hogy uralmon maradjon. Több ember hitt a belső ellenség létezésében, mint amennyi félt tőle,

és milliók önkéntesen vettek részt a rendszer állandó kampányaiban. Thurston szerint kevesen jutottak el odáig, hogy alapján kérdőjelezzék meg a rendszert és az állandó ellenségkeresés gyakorlatát. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a szovjet lakosoknak nem volt meg a képessége vagy a lehetősége arra, hogy önállóan formáljanak véleményt: „A vizsgált korszak bármely időszakára igaz, hogy az államtól való félelem kevésbé volt jelentős, mint a hatóságokba és az ellenségkeresésbe vetett hit. Ahogyan sok túlélő is elmondja, a lakosság támogatta a rendszer erőfeszítéseit, hogy leleplezze a szabotőröket 1939–1941-ben, miközben a városi lakosság számottevő része nyilvánította ki hazafiasságát és a sztálini vezetés céljainak támogatását, a szovjet állampolgárok mindvégig megőrizték azt a jogot és képességet, hogy helyzetük sok fontos aspektusát kritizálják.”³⁵

Ebbe a „sorozatba” illeszkedik Wendy Z. Goldman fontos és levéltári dokumentumokkal alaposan alátámasztott munkája, amelyben megmutatja, hogy a nagy terror valójában a gyárak munkásai, a tömegek és a pártelit közös társadalmi „termékeként” jött létre; sőt, valójában az utóbbi rétegből többen estek áldozatul a kampányoknak, mint amennyit a párt maga is „előirányzott” a tisztogatások folyamán. Fontos tézise, hogy a nagy terror párhuzamosan zajlott egy masszívan populista gyökerű demokratizálási kísérlettel: a munkásokat egyenesen felszólították arra, hogy jelentsék fel a szabotázssal vádolt vezetőket.³⁶ Akárhogyan is értelmezzük a sztálini terrort, az valójában nagyon összetett folyamat volt – miközben a zsidók elpusztítása „egyszerűen” csak a náci faji ideológiából következett.

A holokauszt historiográfiája Szlovákiában

E fejezetben nem kívánunk részletesen kitérni az államszocializmus és a holokauszt-kutatás összefüggéseire; ezt Krausz Tamás egy angolul is megjelent kötetében járta körül.³⁷ Itt kiemeljük azt a tézisést, hogy a Szovjetunió mint soknemzetiségű állam tartott egyetlen nemzetiség – a zsidóság – kiemelésétől; így, noha természetesen nem tagadták a zsidóság tragédiáját, a zsidó áldozatok a fasizmus áldozataivá „stilizálódtak”. Azt is hozzátehetjük, hogy az új gazdasági-politikai berendezkedés legitimációját is növelni szerették volna azáltal, hogy „elhallgatták” a helyi lakosság egyes csoportjainak közreműködését – vagy hallgatását – a népiirtás gyakorlati megvalósításának komplex folyamatában.

A második világháború után újjáalakult Csehszlovákia jogosan tarthatta magát a fasizmus áldozatának; igaz, ez nem jelenti azt, hogy „elvitatnánk” a lakosság széles rétegeinek antiszemitizmusát, és Szlovákia esetében sokak közreműködését a zsidók jogfosztásában és deportálásában. Mivel a fasiszta múlttal való szembenézés alááshatta volna az új rezsim népszerűségét – és persze a két állam szövetségét – ezért a hivatalos történetírásban is „kényelmesebb” volt a hallgatás.

A Varsói Szerződés 1968-as katonai bevonulását követő időszakot a különösen vonalas pártirányítás, valamint a kemény cenzúra és öncenzúra jellemezte. De még a kulturálisan „szabadabb” 1960-as években is csak úgy lehetett írni a holokausztról, hogy kötelező volt közbeiktatni a harcos antifasiszta retorikát és az osztályharcos szemléletet, valamint ki kellett húzni a szlovák nacionalizmus mégoly burkolt bírálását.³⁸ Csehszlovákia számára 1989 jelentette a fordulópontot; míg a szlovák történelemben 1993, a Szlovák Köztársaság megalapítása nyitott új fejezetet. Ebben az időszakban két, egymással ellentétes fejleménynek lehetünk tanúi a holokauszt-kutatások terén.

Egyfelől, a politikai, módszertani és intézményes pluralizmus hatására olyan témák is kutathatóvá váltak, amelyek korábban nemkívánatosnak vagy pedig egyenesen tabunak számítottak – az egyik új kutatási irány volt a holokauszt története, amely az 1990-es évek óta jelentős eredményeket ért el a szlovák historiográfiában. Kezdetben a levéltári kutatómunkán alapuló politikatörténet dominált; számos színvonalas monográfia, tanulmánykötet és más publikáció született a témában.³⁹ A második fontos lépést az etnográfusoknak köszönhetjük, amelyet aztán szociológusok, történészek és más kutatók követtek – ez a holokauszt mikrotörténetének feltárására irányult, és oral history forrásokat gyűjtött, dolgozott fel és elemzett a holokauszt történetéből.⁴⁰ Az interdiszciplináris kutatás eredményei beépültek az iskolai oktatásba és a tömegtájékoztatásba is.⁴¹ A mai nemzeti tanterv integráns része a holokauszt tanítása az általános iskolákban és a gimnáziumokban, a holokauszt forrásainak és dokumentumainak értelmezése konkrét példán keresztül pedig kötelező vizsgafeladat.⁴² A téma a művészetekben már 1989 előtt is több alkotót megihletett, ráadásul a tudományos élet cenzúrája miatt pótolta is a hiányzó akadémiai feldolgozásokat.⁴³ 2006 óta a holokauszttagadás jogilag büntetendő cselekmény Szlovákiában.

Másfelől azonban hozzá kell tennünk, hogy a Szlovák Köztársaság 1993-as megalapítása óta a hatalmi elitek egyes csoportjai revideálni kívánták a nemzeti múltat az 1990-es évek első felére jellemző

nacionalista és izolacionista felfogás szellemében, és az új állam legitimációs ideológiájának megfelelően akarták átszabni a nemzeti történetírást. Ezért olyan példákat kerestek a múltban, amelyek kiemelték vagy pedig egyenesen dicsőítették a szlovák függetlenséget. A partikularitás és a szlovák egység hangsúlyozása gyakran együtt járt olyan történelmi mítoszok kialakításával és népszerűsítésével, amelyek alátámasztották ezt a felfogást – emellett nagyon is alkalmasak voltak a „nem nemzeti” elemek kirekesztésére a szlovák történelemből.⁴⁴ Ebben a kontextusban feltétlenül szólnunk kell azon kísérletekről, amelyek a második világháború átírását célozzák a független szlovák államban. 1989 előtt a csehszlovák historiográfia kiemelte a szlovák nemzeti felkelés osztályharcos és antifasiszta jellegét és a nemzeti ellenállás győzelmét mint a háború központi eseményét a szlovák országrészben. Miközben az egykor kanonizált narratíva újragondolása kétségtelenül hozott tudományos eredményeket is, hiszen valójában bonyolultabb folyamatokról van szó, látható jelei vannak a második világháborús szlovák állam „felsőbb” rehabilitálási szándékának, ami nem is csoda, hiszen az új elitnek egy része ebben véli felfedezni az államiság hagyományát, és ezért nyilvánosan is ünnepelni kívánja ezt az örökséget. Az első önálló szlovák állam gátlástalan ünneplése azonban „együtt jár” a holokauszt és annak borzalmas következményei relativizálásával, a felelősség „áttolásával” a németekre. A második világháborús szlovák államot nemritkán elismert történészek is ünneplik (folytatva az emigráns történetírási hagyományát), miközben nem vesznek tudomást azokról a szörnyű emberi tragédiákról, amelyek ennek az államnak az égiske alatt és beleegyezésével történtek. A szlovák historiográfiában igen nagy vihart kavart Milan Stanislav Ďurica tankönyve, pontosabban a könyv tudományos recepciója. A Szlovák Tudományos Akadémiai Történelmi Intézete, a szlovák antifasiszták és a helyi zsidó közösség támogatásával azt az álláspontot képviselték, hogy a történelemtankönyv nemcsak dicsőíti a második világháborús szlovák államot, hanem nagyon is alkalmas a „másik” (itt: a csehek, a zsidók és a nem katolikusok) megbélyegzésére, kirekesztésére, a negatív sztereotípiák kialakítására.⁴⁵ A „nemzeti” oldalon állók (az Oktatásügyi Minisztérium, a Szlovák Nemzeti Párt és egyes katolikus körök) azonban természetesen védelmükbe vették a könyvet, és azt a konzervatív történelemfelfogást, amelyet a kritikusok bíráltak Ďurica művében. Az Oktatásügyi Minisztérium, amely ekkor a Szlovák Nemzeti Párt ellenőrzése alatt állt, mit sem törődött a kutatók véleményével, amikor beemelte a könyvet a nemzeti alaptantervbe,

és később is autoriter módon viszonyult a kritikákhoz; nem törődött az ellenérvekkel és elutasított mindenfajta párbeszédet a tiltakozó tudományos és tanári közösségek képviselőivel. Csak az Európai Unió tiltakozásának hatására vonták vissza a vitatott tankönyv támogatását, és került ki végül a nemzeti alaptantervből a kötet.

Az elmúlt 30 évben sajnos sor került olyan történelmi megnyilvánulásokra is, amelyek szerint nem is volt holokauszt Szlovákiában;⁴⁶ és jelentős közéleti személyek vettek részt vitatott rendezvényeken, mint pl. a második világháborús szlovák államban fontos szerepet játszó (később fasisztának bélyegzett) politikusok emlékműveinek felavatása stb.⁴⁷ Az ún. Lex Hlinka – amelynek tervezetét egy kampánnyal sikerült végül törvényerőre emelni –,⁴⁸ kiemelte Andrej Hlinka pozitív szerepét a szlovák nemzeti történelemben, s ezzel szintén sok csalódást okozott, kiváltva a helyi zsidó közösség elkeseredett tiltakozását (hiszen Hlinka neve szorosan összekapcsolódott a szlovák fasiszta mozgalommal).

Ugyan még nem készült olyan átfogó vizsgálat, amely képet adna arról, hogy az egyes politikai elitszoportok és a nemzeti érzelmű történészek által megfogalmazott „erős” üzenetek hogyan befolyásolják a szélesebb közvéleményt, az eddigi kutatások azt mutatják, hogy az antiszemitizmus jelen van egyes csoportok körében Szlovákiában.⁴⁹ Ezt támasztja alá egy európai felmérés, amely szerint a „másiktól” való félelem igen elterjedt Szlovákiában.⁵⁰ Annak ellenére, hogy Szlovákia az EU tagja, és elfogadta az európai értékeket és követelményeket, nem ritka, hogy a politikai elitek kifejezetten támogatják a nyíltan ellenséges megnyilvánulásokat és fellépéseket a kisebbségekkel, menekültekkel stb. szemben. Miközben ezeket ma a menekültválság és a gazdasági válság számlájára írják, a „másik” kriminalizálása, kirekesztése valójában „beleillik” az etnonacionalista és etatista gondolkodás „mainstream” vonulatába, amely megmutatkozik a történelem oktatásában, a szélesebb médiában, sokszor a nyilvánosságban és a családi nevelésben. A fiatalok különösen „fogékony” csoportot alkotnak; a közösségi hálózatok pedig nagyon is alkalmasak mindenféle negatív üzenet terjesztésére is, beleértve a gyűlöletbeszédet, a rasszista és xenofób megnyilvánulásokat és a „másik” általános kirekesztését és megbélyegzését. Ma már egyre többen kerülnek bíróság elé Szlovákiában (még parlamenti képviselők is!)⁵¹ azzal a váddal, hogy nyíltan képviselnek és terjesztenek vad antiszemita és romaellenes nézeteket, propagandát. Ez, sajnos, sok tekintetben tükrözi a társadalom mai állapotát. Miközben „hivatalosan” nincs antiszemitizmus Szlovákiában

(vagy legalábbis a holokauszttagadás büntetendő cselekmény), a valóságban az etnonacionalista gondolkodás „gondoskodik” az előítéletek továbbéléséről, esetenként pedig a felerősödéséről is.

A „hősi múlt” ígézetében: Emlékezetpolitikai küzdelmek a mai Magyarországon

A Kádár-korszak liberálisabb légkörében már 1985-ben is írtak a zsidóságról és az antiszemitizmusról a *Medvetánc* c. folyóiratban. A rendszerváltás után – Szlovákiához hasonlóan – elmondhatjuk, hogy a holokausztkutatás mint diszciplína megeremtése és megerősödése „együtt járt” egy új antiszemitizmus kialakulásával. A rendszerváltás következményeit és borzalmas társadalmi és emberi „árát” nem kell külön bemutatnunk; emberek tömegei szegényedtek el, veszítették el örökre a megélhetésüket, hiszen Mark Pittaway számításai szerint még a 2000-es évek közepén is 20%-kal kevesebb munkahely volt Magyarországon, mint a rendszerváltás előtt.⁵² Ebben a helyzetben a folyton újra és újraszervezett szélsőjobboldal egyre több embert tudott a választásokon és közösségi rendezvényeken megszólítani. Ahogyan Pittaway írta az *Oxford Handbook of Fascism* c. kötetben: „A szélsőjobboldal múltja lehet, hogy szerteágazó és ellentmondásos, de a tanulmány írásának időpontjában [2009] a jövője szinte biztosnak látszik Magyarországon.”⁵³

Az a tény, hogy a holokausztot a sztálinizmus idején elhallgatták, különös jelentőséget kapott a rendszerváltás után, amikor az antiszemitizmus sem volt már többé politikai tabu. Azonban a kezdeti diverzifikálódással párhuzamosan megkezdődött egy új ideológiai küzdelem a XX. századi Magyarország történetének újraértelmezéséért. Ebben nagyon fontos szerepet kapott az államszocializmus egész történetének kriminalizálása, kirekesztése a magyar történelmi „hagyományból” (a „másik” negatív sztereotipizálása, hogy visszautaljunk az előző fejezetre). Erre a célra tökéletesen megfelelt a totalitárius „elméleti” hagyomány, szókincs és eszköztár. A fasizmus-kommunizmus azonosítása már odáig megy, hogy az egyik rendszerben elkövetett szörnyűségekkel „mentegetik”, vagy pedig egyenesen igazolják a másik bűneit. Így lehet Ságvár Endrét felelőssé tenni a Rákosi-rendszer áldozataiért (mintha legalábbis a Rákosi-rendszer nem üldözte volna a baloldali „elhajlókat” sokszor kegyetlenebbül, mint jobboldali ellenfeleit). A kommunizmus kriminalizálása és a

Szovjetunió démonizálása pedig igen gyakran összekapcsolódik a fasizmus mentegetésével, mintha az utóbbi lett volna a „kisebbik rossz”...

Az *Eszmélet* olvasói előtt jól ismert a Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében megjelent, *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* c. terjedelmes dokumentumkötet által kiváltott heves történészvita, amely „természetesen” túlnőtt a szakmai kereteken. A kötet „védelmezői” elsősorban azokra a törekvésekre reagálnak, amelyek megkísérik a Horthy-korszakot tisztára mosni – mintha legalábbis nem Horthy alatt került volna sor a teljes vidéki zsidóság deportálására! Ahogy Krausz Tamás egy interjúban fogalmaz: „Ez a kötet, tulajdonképpen akaratan kívül, tehát objektíve azt bizonyítja be, hogy a Horthy-rendszer végső soron sok százezer különböző nemzetiségű, különböző országokhoz tartozó ember, állampolgár haláláért közvetlenül politikai és történelmi felelősséggel tartozik. Népiirtásnak a résztvevője ez a rendszer – két értelemben is: a magyarországi holokauszt és a szovjet területen elkövetett népiirtás. Ezért keletkezett a vita, mert ez nem illeszkedik ebbe a 2010 utáni tekintélyuralmi rendszer hivatalos legitimációs ideológiájába.”⁵⁴ Tovább mehetünk: a vita igazi tétje annak az antifasizta szövetségnek az utólagos „felmondása”, amelyet a Nyugat kötött a Szovjetunióval, és amely végül legyőzte a fasizmust az egész világon – és itt mondjuk meg, az európai fronton kiemelt szerepe volt a Vörös Hadsereg teljesítményének.

Ma már persze nincsenek „evidenciák” – és itt hozzátehetjük, általában is igaz a részkérdésekben való elmerülés, pl. a nácik „preventív háborújának” tézise, amelyet legfeljebb csak Goebbels vett komolyan (már ha hitt a saját propagandájában). Miközben Magyarországon azzal próbálták a könyvet hitelteleníteni, hogy úgymond, „manipuláltak” a források. Christian Hartmann, a téma egyik vezető német kutatója a *Népszabadságnak* ekképpen nyilatkozott: „Szerintem hitelt érdemlőek a dokumentumok. A magyar katonák sok olyan eseményben vettek részt, amelyek során népiirtás történt. [...] Úgy gondolom, a kegyetlenkedések egyik legfőbb mozgatórugója a katonák körében uralkodó féktelen antiszemitizmus volt.”⁵⁵

Említsük meg ehhez kapcsolódóan Fóris Ákos kutatásait, aki német és magyar források tükrében jutott arra a következtetésre, hogy a horthysta elit tisztában volt vele, milyen háború is zajlik valójában a Szovjetunióban: az egyik jelentős több száz „otthagyt” babakocsiról tesz említést...⁵⁶ Tegyük hozzá: nincs bizonyíték arra, hogy akár egyetlen

magyar katonát is elítéltek volna a civilekkel való kegyetlenkedésért (beleértve a csoportos nemi erőszakot). Miközben ma nagyon is „divat” egyoldalúan megemlékezni a Vörös Hadsereg bűneiről, nem kellene figyelmen kívül hagyni azt a tényt: az egyszerű katonáknak volt miért bosszút állniuk a magyarokon – még ha természetesen a bosszú semmiképpen nem helyeselhető emberi motiváció.

Ezek a kutatások azonban mindenképpen szemben állnak azokkal a mainstream jobboldali törekvésekkel, amelyek „utólag” kívánják megszépíteni a Horthy-korszakot, hiszen ebben az időszakban vélik megtalálni a magyar jobboldal szellemi-kulturális gyökereit. Ennél szomorúbb, hogy olyan történészek is támogatják – akár akaratukon kívül – ezt a mainstream történetírást, akik pedig bizonyos szempontból szemben állnak a jobboldali vagy sokszor szélsőjobboldali politikai erőkkal – mint pl. Ungváry Krisztián. Ungváry olyannyira nem bír elszakadni a totalitárius szemlélettől, hogy miközben elfogadja a népi tényét, mindent megtesz, hogy démonizálja a Vörös Hadsereget és az egyszerű szovjet katonákat, akik úgymond, egy totalitárius államot képviseltek. Civilizációs-rasszista érveket is felhasznál annak bizonyítására, hogy a náci ideológia nélkül a németek „kultúrát” hordoztak volna – mintha legalábbis elképzelhető lett volna a keleti háború a náci ideológia nélkül! Az orosz kulturális elmaradottság emlegetése pedig szintén nem túl szerencsés Kelet-Európában – leszámítva etnonacionalista gyökereit, a nyugati térképen Kelet-Európa sem úgy jelenik meg, mint a civilizáció fellegvára – mondhatni, egy nyugati etnonacionalista éppen úgy lenézi hazánkat és persze az egész régiót, mint egykor a megszálló magyar katonák a sztálini Oroszországot, nem is szólva itt a „magyar kultúrfölény” évszázadokat átfogó hagyományáról.⁵⁷

Akik még hisznek abban, hogy a történelemben vannak evidenciák, azok persze szomorúan figyelik a történeti narratíva összefüggéseikből kiemelt részkérdésekre való szétesését, amelyekből azonban gyakran „kilóg a lóláb” – vagyis a „kommunizmus”, a Szovjetunió démonizálásának szándéka, az antifasizmus kitörlése a kollektív emlékezetből.⁵⁸ Holott itt érdemes idézni ismét Mark Pittawayt: „[h]a a paramilitarizmus az egyik olyan eleme volt a két világháború közötti Magyarország hivatalos politikájának, amely később hozzájárult a fasiszmus terjedéséhez, akkor ugyanide sorolhatjuk az antiliberalizmust és a nemzeti-keresztény eszmerendszer hegemoniáját az ország politikai kultúrájában [...]. Ezek a tényezők olyan politikai diskurzusokat teremtettek, amelyek a magyar nemzet örök és egészséges jellegét, a

»keresztény« vonások primátusát hangsúlyozták, valamint annak szükségességét, hogy a magyar vezetők kötelessége »megvédeni« a magyarokat az »idegen« ellenségtől. Ezek a diskurzusok tovább erősítették a »fajról« és »fajvédelemről« való *völkisch* gondolkodást, amelyek a '20-as évek magyar kontextusában olyan politikai mozgalmakat generáltak, amelyek a magyarok turáni eredetét hangsúlyozták, radikálisan szélsőjobboldali retorikával.⁵⁹ Pittaway – Krauszhoz hasonlóan – kiemeli a kontinuitást a '20-as és '30-as évek ideológiája között, és valóban: ha a holokauszt természetesen nem is volt „determinált”, a két világháború közötti politikai kultúra deklarált antiszemitizmusa nélkül nem válhatott volna olyan politikává, amelyet a hivatalos Magyarország jelentős erői támogattak.⁶⁰

Pittaway életművéből kibontakoztak bizonyos evidenciák, amelyek a 20. századi magyar történelmet alakították. Gyenge liberális burzsoázia, nagy agrárszegénység és egy autoriter rezsim, amely a keresztény-nemzeti eszme és a revizionizmus talaján áll – ezek voltak a két világháború közötti korszak fő jellemzői. Az antifaszizmus és a szocializmus megoldást ígértek a sanyargató szegénységnek, a társadalmi kirekesztésnek, az alsóbb osztályok gazdasági-kulturális nyomorának és a feudalizmusból örökölt magyar kasztrendszer igazságtalanságainak közös problémáira. Precedens nélküli társadalmi mobilitás zajlott le az egész régióban, amely nemcsak az urbanizációt és az extenzív iparosítást jelentette, amely során parasztok százezrei lettek munkások, hanem sok paraszt- és munkágyerek maga is „feljebb” lépett a társadalmi ranglétrán, és felemelkedett az értelmiség és a nómenklatúra soraiba. Az 1956-os forradalom után a munkások valódi lehetőséget kaptak arra, hogy beolvadjanak a szocialista középosztályba – még akkor is, ha ez valójában „csak” kispolgárosodást jelentett.

Noha korlátozottak voltak a társadalmi-gazdasági eredmények, a rendszerváltással azok jó része is elveszett. Az államszocializmusból való kiábrándulás egyúttal a baloldali alternatívák elutasítását is jelentette; a szakszervezeti mozgalom gyengesége miatt pedig nem alakulhatott ki erős társadalmi ellenállás a neoliberalizmussal és a privatizációval szemben. A „kisember” haragja és frusztrációja – a baloldali válaszok hiányában – pedig a jobboldali populizmus erősödését táplálta. Noha kérdés marad, hogy meddig „tart” a folyamatos jobbrtolódás, megismételhetjük Pittaway szomorú prognózisát: biztos, hogy a szélsőjobboldalnak (még) van politikai jövője Magyarországon.

Ahogy látjuk, a magyar és a szlovák történelem és historiográfia 1939 után számos hasonló jeget mutat. A háború alatt a helyi elitek és a lakosság egyes csoportjai aktívan vagy passzívan részt vettek az antiszemita politikában, a zsidók kirekesztésében és üldözésében, végül pedig a deportálásokban, amelyeket nem lehetett volna végrehajtani a magyar és szlovák hatóságok „hatékony” közreműködése nélkül. Ha összevetjük az antiszemita propagandát, hasonló képet kapunk – a zsidók tulajdonságaitól való megfosztása „bele volt kódolva” a jobboldali erők politikai programjába. Ezt részben a hasonló társadalmi szerkezettel magyarázhatjuk: a nemzeti burzsoázia mindkét országban hagyományosan gyenge volt, továbbá a polgári társadalmat és a kapitalista fejlődést sokan mindkét országban „idegennek” és „zsidónak” tartották.

A második világháború után a kommunista modernizáció azzal a reménnyel indult, hogy kiküszöböli a félféudális múlt és a kapitalista fejlődés egyenlőtlenségeit. A korszak megítélése ma heves viták tárgyát képezi. Rámutattunk a neototalitárius paradigma tudománytalanságára, amely azonban „mainstream” ideológiává avanszált a rendszerváltás utáni Kelet-Európában. Miközben az antifasiszta harc központi eleme volt a kommunista propagandának, a holokausztot tulajdonképpen „hivatalosan” elhallgatták; a zsidó áldozatok úgy jelentek meg mint a fasizmus áldozatai. A rendszerváltás után a diszciplína jelentős kutatási ágga alakult, és mindkét országban számos színvonalas publikáció, forrásközlés stb. született a témában. Nagy oral history projektek is készültek, amelyek dokumentálták a holokauszt tragikus folyamatát. Holokausztmúzeumok alakultak, és a kutatási eredmények beépültek az iskolai és az egyetemi oktatásba.

A pozitív eredmények mellett természetesen szót ejtettünk azokról a folyamatokról, amelyek éppen hogy a tudományos eredmények evidenciáját és a békés egymás mellett élést veszélyeztetik. Mindkét országban megerősödtek a szélsőjobboldali pártok, és bekerült a „mainstreambe” az etnonacionalista, kirekesztő gondolkodás, a „másik” kirekesztése, megfélemezése, a „mi” és „ők” elkülönülése – nemritkán állami szinten.

Bemutattunk néhány olyan vitát, amelyek nemcsak a történeti evidenciákról szólnak, hanem megszabják a holokausztról való gondolkodás kereteit. Hozzá kell tennünk, hogy sokszor azért kell tagadni a nyilvánvaló evidenciákat, mert sokan úgy érzik, hogy akkor

szembe kell nézniük nagyapáik vagy dédapáik felelősségével, sokszor bűneivel. Így „kell” azzal mentetgetni a szlovák és magyar háborús bűnösöket, hogy a „kommunizmus” alatt még többet szenvedtek az emberek – mintha legalábbis a történelem arról szólna, hogy ki és mikor szenvedett többet... Az érzelmek (bizonytalan) története helyett forduljunk inkább az oknyomozó történetírás és az evidenciák felé: *nem* az a kérdés, hogy ki szenvedett többet, kinek a tragédiája „számít” többet, hanem az, hogy megállapítsuk: milyen tényezők vezettek el a zsidó közösségek következetes és szisztematikus kirekesztéséhez, üldözéséhez, majd kirablásához, végül pedig a deportálásokhoz és a „végső megoldáshoz”, illetve miért nyújtottak mindehhez „logisztikai” segítséget a helyi hatóságok – mint ahogyan a zsidóktól elvett vagyon sem elsősorban a náci Németországot gazdagította... A szembenézés semmiképpen *nem* a kollektív bűnösség „elismerését” jelenti, hanem egy közös, kevésbé kirekesztő politika megformálásának a lehetőségét – ebben, reméljük, vannak még evidenciák.

Tanulmányunk végén persze feltehetjük a kérdést, miért is „fontos” a kriminalizált vagy szimplán megtagadott antifasiszta szövetség megőrzése – legalább a baloldali emlékezetben. Itt szomorúan említhetjük meg azokat a próbálkozásokat, amelyek éppen hogy kiiktatni igyekeznek a zsidó antifasiszta hagyományt – mintha a Szovjetunió majdnem olyan bűnös rendszer lett volna a zsidók számára, mint a náci Németország! Sajnálatos módon ezt a koncepciót tükrözi a sokat vitatott Sorsok Háza, amelyben nem szerepel az Auschwitzot felszabadító Vörös Hadsereg... Hogy ehhez egyes történészek miért adják a nevüket, az maradjon az ő személyes sorsuk- vagy sorstalanságuk. Azonban a tény, hogy ezen kiállítás hivatott tükrözni a mai magyar emlékezetpolitikát és a mainstream irányvonalat, már önmagában is mutatja, hogy az abszurd (vagy mondjuk ki nyíltan: történelemhamisítás) milyen határáig mehet el fékevesztett anti-kommunizmusában és a baloldal szisztematikus kirekesztésében a hivatalos diskurzusokból.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a „Grant VEGA MŠVVaŠ SR č. 1/0254/17 Stratégie prežitia holokaustu a mestské elity” c. projekt keretében készült.
- ² Lásd ehhez: Bartha 2017.
- ³ „Ma már nincsenek evidenciák”: Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással 2016: 11–12.

- ⁴ Krausz Tamás munkássága azért kap kiemelt figyelmet a tanulmányban, mert azt a marginalizált, marxista gyökerű álláspontot képviseli, amelyet a mainstream narratíva nemcsak kiszorított, hanem egyenesen kriminalizált. Lásd: Gémesi 2013.
- ⁵ Ehhez lásd: György 2017.
- ⁶ Lásd ennek dokumentálását: Krausz – Varga 2013. A könyv komoly történésvitát indított el, amelyben elsősorban a hadtörténészek próbálták mentegetni a „mundér” – és a magyar megszálló csapatok – becsületét, akik pedig a valóságban *egyszerre* voltak bűnösök és áldozatok. A vitáról lásd: Gémesi 2013.
- ⁷ A preventív háború téziséhez lásd: Krausz 2011; Krausz 2014; Bartha 2011.
- ⁸ Ebben egyébként az osztrák historiográfia is sokáig jeleskedett, lásd: pl. Pittaway 2005.
- ⁹ Az ún. Krausz–Ungváry-vita több fórumon is zajlott, pl. az *Eszmélet* és a *Századok* c. folyóiratok hasábjain.
- ¹⁰ A magyar szakirodalomból lásd: Feischmidt 2014.
- ¹¹ A totalitarizmus kritikájához néhány fontos tanulmány: Fitzpatrick 2007, Lynne 2002, Fitzpatrick – Geyer 2009, Krausz 2001, Bartha 2003; 2013. Ormos Mária és Krausz Tamás egy korábbi, közös munkájukban járják körül azt a kérdést, hogy mi motiválta a két diktátor – Sztálin és Hitler – politikáját, és a módszeres összehasonlítás révén mutatják ki a *fundamentális különbségeket* a két rendszer között (Ormos – Krausz 1999).
- ¹² Gleason 1995
- ¹³ Idézi Gleason 1995: 37.
- ¹⁴ Idézi Gleason 1995: 38.; kiemelés – B. E.
- ¹⁵ Lásd: pl. Ford 1935.
- ¹⁶ John Dewey amerikai filozófus, a New School of Social Research egyik alapítója. Elítélte a sztálinizmust, főleg a sztálini tisztogatások miatt.
- ¹⁷ Kiemelés – B. E.
- ¹⁸ Idézi Gleason 1995: 47.; kiemelés – B. E.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Idézi Gleason 1995: 47.; kiemelés az eredetiben. A nyugati baloldal vitáiról a Szovjetunióról és az államkapitalista tézisről részletesen lásd: Linden 2007.
- ²¹ Trotsky 1937
- ²² Idézi Gleason 1995: 47.; kiemelés az eredetiben.
- ²³ A két rendszer összehasonlításáról lásd: Krausz 2001.
- ²⁴ Arendt 1992
- ²⁵ Young-Bruehl 1982: 200–201. Hét évvel később Arendt ezt írta: „A könyv nem a totalitarizmus gyökereivel foglalkozik, ahogy a cím szerencsétlen módon állítja, hanem történeti áttekintést ad azokról az elemekről, amelyek totalitarizmussá kristályosodtak. Ezt a történeti részt követi a totalitárius mozgalmak elemi szerkezetének és a totalitárius uralom formájának és módszereinek elemzése.” („A Reply”. *Review of Politics*, January 1953, 78.) A kiadó által javasolt cím, amelyet Arendt csak vonakodva fogadott el, mindig is probléma maradt számára, éppen azért, mert ezen félreértés forrása lehetett. Arendt eredetileg a következő címeken gondolkodott: „A szégyen elemei: antiszemitizmus-imperializmus-rasszizmus”, „A pokol három tartóoszlopa”, „A totalitarizmus története”. Lásd: Young-Bruehl 1982: 200.
- ²⁶ Arendt 1948: 747.

- ²⁷ Az analógia kritikájáról lásd: Krausz 2001.
- ²⁸ Ehhez lásd: Gabbas 2017.
- ²⁹ Arendt 1948: 747.
- ³⁰ Bartha 2001
- ³¹ Rittersporn 1984
- ³² Getty 1985
- ³³ Uo. 198.
- ³⁴ Thurston 1996
- ³⁵ Uo. 163.
- ³⁶ Goldman 2011
- ³⁷ Krausz 2004; 2006
- ³⁸ Paulovičová 2013
- ³⁹ Az 1990-es évek szlovák holokausztkutatásaihoz lásd: Nižňanský 2004.
- ⁴⁰ Komoly oral history kutatások és interjúelemzések készültek Szlovákiában. Az első nagy kutatás a Yale Egyetemen közös projekt (*Fates of Those Who Survived the Holocaust*) keretében folyt (Vrzgulová 2002), amelyet számos további esettanulmány követett. A mai munkák közül lásd: Vrzgulová 2017 és Pekár 2018.
- ⁴¹ A tankönyvek és más oktatási anyagok mellett a holokauszt témáját több didaktikus anyagban is feldolgozták a különböző intézetek (pl. Milan Šimečka Alapítvány, Open Society Alapítvány, A Zsidó Kultúra Múzeuma, Sereď Holokauszt Múzeum, különböző regionális didaktikai központok stb.).
- ⁴² http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/dejepis_nsv_2014.pdf
- ⁴³ Kamenec 2008: 111–117.
- ⁴⁴ A modern szlovák nemzeti mítoszok egyik fontos kritikáját látjuk az ún. 1909-es Generáció művészeti alkotásaiban (különösen Cyprian Majerník és Ján Želibský munkáiban). Ezek a művészek iróniával közelítettek a szlovák falu és a szlovák parasztság heroizáló és monumentális ábrázolásához, amelyet láthatunk pl. Martin Benka, Ján Hála és Štefan Polkoráb festményein. Nem véletlen, hogy az 1909-es Generáció tagjai a második világháború terrorjára is felhívták a figyelmet az alkotásaikban. Nem pusztán a kivégzéseket és a deportálásokat, az üldözötteket dokumentálták, hanem művészeti felfogásukban impliciten összekapcsolódott a szlovák falu szentimentális bemutatása a két világháború közötti szlovákiai autonóm törekvésekkel és végül a fasizálódással. Migašová 2013: 140–166.
- ⁴⁵ A szlovák történészek válasza M. S. Ďurica *Szlovákia és a szlovákok története* c. könyvére; megjelent: a *Práca* c. napilap 1997. április 19-i számában. Angolul lásd: <http://www.angelfire.com/hi/xcampaign/praca.html>
- ⁴⁶ <https://domov.sme.sk/c/4812406/do-upn-chce-popierac-holokaustu.html>
- ⁴⁷ <https://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2000/duben-3/kauza-tisova-tabula/>
- ⁴⁸ <http://www.epi.sk/zz/2007-531>
- ⁴⁹ Paulovičová 2013: 559.
- ⁵⁰ Standard Eurobarometer 84. Autumn 2015. Public Opinion in the European Union. Közzétette a European Commission 2015 decemberében.
- ⁵¹ <https://dennikn.sk/1132293/mizik-ma-vysvetlovat-na-sude-extremisticky-status-radsej-mlci/>
- ⁵² Pittaway 2011: 6.

- ⁵³ Újraközli Fábry (szerk.) 2014: 275.
- ⁵⁴ „Itt népi társról van szó!” Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással 2013: 33.
- ⁵⁵ *Népszabadság*, 2014. január 12. Heimer György interjúja.
- ⁵⁶ Fóris 2017
- ⁵⁷ Ungváry 2015. Lásd hozzá: Krausz 2016 kritikáját. Ungváry könyvének a címe „stílusosan” ugyanaz, mint a sokat vitatott köteté, mintha ő kívánna megírni az „igaz” történetet.
- ⁵⁸ Ennek cáfolatához a mai szakirodalomból lásd: Roberts 2006.
- ⁵⁹ Újraközli Fábry 2014: 261.
- ⁶⁰ Arról, hogy a magyar politikai közbeszédbe mennyire bele volt kódolva az antiszemitizmus és a zsidó tulajdon kisajátítása lásd: Aly – Gerlach 2005.

Irodalom

- Aly, Götz – Gerlach, Christian 2005: *Az utolsó fejezet – a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest, Noran.
- Arendt, Hannah 1948: *The Concentration Camps*. In: *Partisan Review* (July 1948)
- Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Kiadó.
- Bartha Eszter 2001: Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász historiográfiában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonica, 62–83.
- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 15–39.
- Bartha Eszter 2011: A „preventív” háború és a totalitarizmus összefüggései. Néhány megjegyzés a vitához az angolszász szakirodalom alapján. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Budapest, Russica Pannonicana, 113–124.
- Bartha Eszter 2013a: Történetírás és ideológia: Vita a totalitarizmusról. In: *Múltunk* (2013/3), 6–38.
- Bartha Eszter 2013b: „Itt népi társról van szó!” Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással, *Kritika*, 2013/11–12, 33–35.
- Bartha Eszter 2016: „Ma már nincsenek evidenciák...”: Hatalom és emlékezetpolitika – van-e alternatíva? Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással. In: *Kritika* (2016/11–12), 10–13.
- Bartha Eszter 2017: Szembenézés – 1945. Török Ferenc filmje. In: *Eszmélet* (2017. ősz, 115. sz.), 194–200.
- Fabry, Adam (szerk.) 2014: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present. Selected Essays by Mark Pittaway*. Leiden and Boston, Brill.
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó 2014: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L’Harmattan – MTA Társadalomtudományi Központ.
- Fitzpatrick, Sheila 2007: Revisionism in Soviet History. In: *History and Theory* (2007/4), 77–91.
- Fitzpatrick, Sheila – Michael Geyer (szerk.) 2009: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. New York: Cambridge University Press.

- Ford, Guy Stanton (szerk.) 1935: *Dictatorship in the Modern World*. Minneapolis, University of Minneapolis Press.
- Fóris Ákos: 2017 „A zsidók agyonlövése a megszállt területeken köztudomású”: Hírek a megszállt keleti területeken elkövetett tömeggyilkosságokról a magyar polgári szerveknél. In: *Eszmélet* (2017. ősz, 115. sz.), 201–211.
- Gabbas, Marco 2017: Kollektivizálás, éhínség és emlékezetpolitika. In: *Eszmélet* (2017. tél, 116. sz.), 167–184.
- Gémesi Ferenc (szerk.) 2013: *A magyar megszállás – vajúdjó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Budapest, Szovjet Füzetek XX, Russica Pannonicana.
- György László 2017: Észrevételek a Horthy-rendszer historiográfiájáról. In: *Eszmélet* (2017. nyár, 114. sz.), 155–169.
- Getty, J. Arch 1985: *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933–1938*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gleason, Abbott 1995: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Goldman, Wendy Z. 2011: *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kamenec, Ivan 2008: Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. In: *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Krausz Tamás 2001: A Gulag aktualitása. In: uő. (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszertörténete*. Budapest, Pannonica Kiadó, 13–26.
- Krausz Tamás 2004, 2006: *Antiszemitizmus-holokaust-államszocializmus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. Angolul lásd: *The Soviet and Hungarian Holocausts: A Comparative Essay*. Boulder, Colo.: Social Science Monographs, 2006.
- Krausz Tamás 2011: Viták a német–szovjet meg nem támadási egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért?. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Budapest, Russica Pannonicana, 9–22.
- Krausz Tamás 2014: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? In: *Századok* (2014/1), 201–227.
- Krausz Tamás 2016: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A magyar megszálló csapatok népi tevékenysége Ungváry értelmezésében. In: *Eszmélet* (2016. tavasz, 109. sz.), 151–173.
- Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.) 2013: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan.
- Linden van der, Marcel 2007: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates since 1917*. Leiden, Brill.
- Lynne, Viola 2002: The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union. In: *The Russian Review* (2002/1), 25–34.
- Mígašová, Jana 2013: Ironická naivnosť medzivojnových obrazov Generácie 1909. In: *Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku V. Prešov*, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 140–166.
- Nížňanský, Eduard 2004: Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste. In: *Historický časopis* (2004/2), 317–330.
- Ormos Mária – Krausz Tamás 1999: *Sztálin–Hitler*. Budapest, Pannonica Kiadó.

- Paulovičová, Nina 2013: The 'Unmasterable Past'? The Reception of the Holocaust in Postcommunist Slovakia. In Joanna Michlic, John-Paul Himka (szerk.), *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 549–590.
- Pekár, Martin 2018: *Príbeh Juraja Szánta. Rozhovor o záchrancoch a obeť*. Košice, UPJŠ.
- Pittaway, Mark 2005: A múlt lezárása a háború utáni Ausztriában. Emlékezet, nemzetiszocializmus és 1945 értelmezése Észak-Burgenlandban. In: *Eszmélet* (2005. tavasz, 65. sz.), 97–110.
- Pittaway, Mark 2011: A magyar munkásság és a rendszerváltás. In: *Múltunk* (2011/1), 4–18.
- Roberts, Geoffrey 2006: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939–1953*. New Haven and London, Yale University Press.
- Rittersporn, Gábor Tamás 1984: Rethinking Stalinism. In: *Russian History* (1984/4), 343–361.
- Thurston, Robert 1996: *Life and Terror in Stalin's Russia 1934–1941*. New Heaven and London, Yale University Press.
- Trotsky, Leon 1937: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* New York, Doubleday, Doran & Co., Pathfinder Press.
- Ungváry Krisztián 2015: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény-elbeszélés-utóélet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Vrzgulová, Monika (szerk.) 2002: *We saw the Holocaust*. Bratislava, The Holocaust Documentation Centre.
- Vrzgulová, Monika 2017: *Nevyrozprávané susedské histórie*. Bratislava, Veda.
- Young-Bruehl, Elisabeth 1982: *Hannah Arendt: For Love of the World*. New Haven, Yale University Press.

N. F. Belonozsko harkovi lakos naplójából

Átdolgozta V. Ligyin [1941–1942]

1941. december 15-én több mint tízezer zsidót zsúfoltak össze a harkovi traktorgyár területén; januárban mindnyájukat megölték Roganyja mellett. Csak az menekült meg, akinek sikerült elszöknie vagy idegen családoknál rejtőzködött. Egy harkovi lakos, N. F. Belonozsko rövid feljegyzéseket készített akkoriban. A tragikus erejű dokumentumot minden részletében megőriztük. „Itt sóhajok, sírás és csikorogva / száz jaj hangzott a csillagtalan éjen...” Ezek a Dante „Poklá”-ból idézett szavak [Babits Mihály fordításában] mottóul szolgálhatnak a fájdalomban született feljegyzésekhez.

*

[...] A város utcáin dühödt szél tombol. Akasztottak tetemeit hintáztatja, a házak faláról letépi a piszkos rendeletek foszlányait... „Partizánok támogatásáért – halálbüntetés, vöröskatonák rejtegetéséért – halálbüntetés...” Halál és halál. Halál mindenütt.

Ezekben az iszonyatos napokban indulunk lerombolt házunkból új lakásunkba a Szumszkaja utcába, keresztül a néptelen városon. Rengeteg ember lakik már benne, de én ezt még nem tudom. A lakásokban mindenki rémülten ül. Németek járják végig a szobákat, és elvisznek mindent, ami a kezükbe akad. A mi lakásunkban már együtt volt minden lakó, sokan, és mind nő. Ott ül egy nagyon szép lány, Riva a nagy fekete szemével, az arca fénytelen, haja elegánsan a fejére fésülve, a hangja kellemes, bűgő. Mellette egy apró, dundi két és fél éves kisfiú, ő Surik. Rivának két húga is van, a még kislány Szofa és Margareta, aki idősebb, lehet vagy tizenkét éves, az arca szigorú, és ugyanolyan nagy szeme van, mint a nővérének. Az anyjuk meghalt. A bátyjukról beszélnek, aki a Vörös Hadseregben harcol. Moszkvában végezte az Akadémiát. Merre járhat most? Megszéppenve figyelnek minden

zajra. Legfőbb értékeiket már elrabolták a németek, mi lesz ezután? A szobában lakik még a Gerselman család. Anya és két lánya. Az anya gyönyörű zongoraművésznő, a konzervatóriumban dolgozott. Esténként mécses mellett olvas, a lányok varrnak. A két lánynak, Surának és Szonjának felsőfokú végzettsége van. Szonja Lvovból érkezett, ahol egy könyvtár vezetője volt. Én a mamával élek. A férjem katonai tanfolyamot végez Szaratovban. Nem sikerült elutaznunk, hiába vártuk, hogy eljön értem [...] Az idei tél nagyon rosszul indult. Kályhája senkinek sem volt. Tüzelője sem. Én már dolgozom egy étkezdében. Ma fagyott répából készült borscs van kenyér nélkül, meg van még a kazein, valami fehér, gusztustalan ragacs, olyan, mint a gyanta. Mire való – eddig nem sikerült megtudnom. Állítólag még a repülőgépgyártásnál használják. Egész nap az étkezdében fagyoskodom, kiabálás: nem elég a kazein. Az emberek ott esnek össze az ajtó előtt. Én egyelőre élek: megehetek néhány adag kazeint, és valamennyit még haza is vihetek, otthon azonban napról napra rosszabb. A konyhában még parázslik a tűzhely, a lakók a bútorokat hasogatják fel tűzifának. A lakók a tűzhely körül kuporognak.

Ljuba és Vera gyufaskatulyákat készít. Száz skatulya egy pohár búzakorpa. A mécses alig pislákol. A Morduhajev lányok a tűzhely mellett ülnek, a földön. Hallgatnak. Az este sehogy sem akar véget érni. Nágya, a munkásnő másnap fogja minden holmiját, és elmegy a „váltóhelyre”. Csak öt nap múlva tér vissza viharverten. A németek elszedték mindenét, csak egy zacskó borsója maradt. Nágya vég nélkül arról mesél, hogy a faluban borscsot evett kenyérrel. Erre tessék, az összes fiatal vele akar menni. Odakint dermesztő a hideg, nincs mit felvenniük. Riva egy öreg sárcipőt húz meztelen lábára. Elmentek. Csendben. Elfoglalom a legjobb helyet a tűzhely mellett.

Az utcán újabb rendeletek jelentek meg – huszonnégy órán belül minden zsidó köteles elhagyni a várost. Szörnyűséges menet hömpölyög az utcákon. Négy órakor érkeztem haza futva. A lakásban riadalom, sírás. A gondnok kijelentette, hogy Morduhajevéknek azonnal tisztulniuk kell a lakásból, mert zsidók. A lányok épphogy megérkeztek vidékről, semmit sem hoztak, mindenüket elvették, Surik pedig lepényt követel. Mit tegyünk? Margaritával együtt szaladok a Szumszkaja 100-ba, a parancsnokságra, ahol elmondom, hogy sok éve ismerem Morduhajevéket, és tudom, hogy örmények (valamelyest beszélek németül, mert nemrég végeztem a főiskolát). Sikerült. Maradhatnak, amíg van, aki kezeskedik értük. Maradnak, de már nincs erejük semmihez. Senki nem ad nekik munkát, mondván,

hogy zsidók, azt kiabálják utánuk, hogy „júda”, nincs miből megélniük. A nagy szobában, ahol laknak, az északra néző ablakok miatt hidegebb van, mint odakinn.

A mi szobánkban elsőként Sura és Szonja mamája esett ágynak. Szonja egy délre eső településre járt el, hogy tejet szerezzen neki. Lassan fogy belőle az élet. Aztán ott az első koporsó a lakásunkban, a fehéreneműs szekrény.

Esténként mindenki a lábát vizsgálja aggódva, ujjal tapogatják, nem puffedt-e fel: Szonja és Sura lába erősen duzzadt, Murdajevék lányának viszont szabályosan sorvad. Olyanok valamennyien, mint a viasz. Nem fészülködnek, nem mosakodnak, krumplihéből kotyvasztanak valamit, nincs már mit eladniuk. A szobában mindent ellepnek a tetvek. Szofa és Nyura ágynak dőlt. Surik is csak fekszik. Már nem is sír, sőt a levest sem akarja megenni, amit az ebédlőből hozok. A lakásban megvan a második halott, Nyura, és egy hétre rá már Riva sem volt velünk. Margarita koldulni jár, támoanyag a gyengeségtől, a szeme beszűkül, borzongás nélkül nem tudok a szemébe nézni. Elesik, feltápáskodik, és megint elesik. Neki kell etetnie Surikot és Szofát. Ő az idősebb, már tizenkét éves. Szofa és Surik hangosan kiabál a szobából, enni kérnek tőle. A szobában bűz és piszok, bemenni is rossz. Még mindig dolgozom az étkezdeben. Pokoli hideg van, a leves belefagy a tányérokba. Tűrök – élni muszáj.

Újabb halottunk van. Szonja a kórházban halt meg. Kirepedezett mindkét lába. Fertőzést kapott, és meghalt vérmérgezésben. Tömegsírba temették. Nincs már senki, akivel esténként a múltra emlékezem, hogy milyen volt az élet a németek előtt. Nincs kivel álmodozni. Margarita is megbetegedett.

Tegnap Surik lepényt kért. „A mama adott” – mondta és elmosolyodott, estére meghalt. Margarita a sarkára állt, és azt mondta, hogy Surikot a rokonai mellé kell temetni. Iszonyatos rongyokban jár. Egyre nagyobb a hideg. Sura nincs velünk, elment Ljubotyinba. Nagyá szintén vidékre ment, és nem jött vissza. Biztosan meghalt. Szofa és Margarita betegen fekszik, hoztam nekik levest, de nem akartak enni belőle. Teát kérnek. Szörnyen festenek. Merő csont, bőr, és nagy fekete szemek. Reggel benéztem hozzájuk a szobába. Meghaltak. Mindketten halottak. Szofa az ágyban, Margarita a földön. Hogy temessem el őket? Elmentem a polgármesterhez – azt mondja: „Zsidókat nem temetünk”. Már tíz napja, hogy itt fekszenek. Jó, hogy hideg van, de még így is érezni a hullaszagot. Még tizenkét napig fekszenek ott. Végül elvitték őket. Ki kell takarítani a szobában. Jött

Petrovna asszony, éppen emeli fel a derékaljat, amikor éles, szívszag-gató sikolyt hallok. A derékalj alatt, amelyiken Margarita aludt, ott fekszik Surik. Akkor halt-e meg, vagy ő tette oda szándékosan, hogy véget vessen szenvedéseinek? Ki mondja meg? Már másfél hónapja feküdt ott. Mikor lesz ennek vége? Mikor?

*

N. F. Belonozsko a háború előtt végezte el a főiskolát, férje a fronton harcolt. További sorsára a *Zsidó Antifasiszta Bizottság* forrásai között nincs utalás.

A dokumentum megjelent: Krausz Tamás (szerk.): *Az ismeretlen Fekete Könyv, Szentanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról, 1941–1944.* Budapest, Pannonica Kiadó, 2005, 83–85. Az újraköz-lését előkészítette: Bartha Eszter.

Raisza Dudnyik partizánlány elbeszélése

Feljegyezte M. Zseleznova [1944]

A napokban egy fiatal partizánlány, Raisza Dudnyik állított be a Zsidó Antifasiszta Bizottsághoz, aki annak idején Umanyból menekült el. A következőket mesélte nekünk.

Amikor a németek bevonultak Umanyba – ez 1941. augusztus 1-jén történt –, apám, Lejb Dudnyik azt javasolta nekem és kishúgomnak, hogy meneküljünk el a városból. De mi ellenkeztünk vele, mert nem akartuk egyedül hagyni szüleinket.

A németek szeptember 23-án rendezték az első pogromot Umanyban. Aznap virradatkor elmentem egy szomszédos faluba. Amikor visszatértem, senkit sem találtam otthon. A lakás fel volt dűlva. Elrohantam a városi börtönhöz. A rácsok mögül „Sma Jiszroel” kiáltások, nők zokogása, gyereksírás hallatszott...

Váratlanul kitérültek a börtön kapui. A németek zsidó férfiakat tereltek az utcára. Mindegyikük kezében ásó volt. Megláttam köztük az apámat, és odaszaladtam hozzá...

– Isten veled, Raja! – mondta az apám. – Anyu és Haja ott van a börtönben. Minket kivégzésre visznek.

A németek félrelöktek, és minden férfit elhajtottak a temető felé...

A nőket és a gyerekeket – vagy háromezer embert – levitték a börtön forrásáig felfűtött pincéjébe, rájuk zárták az ajtókat és szorosan betömtek minden nyílást. Sokan megfulladtak.

A halottak rettenetes bűzt árasztottak. A németek azonban csak akkor nyitották ki az ajtókat, amikor a bűz már az egész épületben terjengeni kezdett. E néhány nap alatt nem tángítottam a kerítéstől. Láttam, ahogy a börtönből egymás után húznak ki a holttestekkel megrakott szekerek. Ők voltak azok a nők és gyerekek, akik megfulladtak. A németek a legkisebb feszélyezettség nélkül, fényes nappal szállították ezeket a hevenyészve egymásra hányt hullákat. Három unokahúgomat fedeztem fel köztük a göndör hajukról...

Amikor a börtönpincében talán már csak háromszáz ember maradt, a németek anyaszült meztelenül kizavarták őket az utcára.

Az eszüket vesztett emberek között, akik már semmit sem láttak, semmit sem hallottak, pillantottam meg az anyámat, a húgomat, Szonja nénikémet és egyetlen megmaradt kisfiát.

Két nap múlva létrejött a gettó Rakovkában. Minden éjjel részeg banditák törtek be csöpp lakásainkba. A lányokat megerőszakolták. Az öregeket megverték, az utolsó rongyunkat is elvitték.

Október 7-én aggasztó hírek kaptak lábra a gettóban. Azt mesélték, hogy Umanyba új büntetőosztag érkezett. Ezt akartuk ellenőrizni, amikor a húgommal együtt elindultunk Szofigjevka-ba az orosz barátainkhoz. Larzsevszkij könyvelő melegen fogadott bennünket, és azt ajánlotta, hogy töltsük ott az éjszakát.

Reggel súlyos aggodalom fogott el az anyám iránt. Kiléptem az utcára, amikor azt láttam, hogy ott áll az egyik szomszédasszony és keservesen zokog:

– Jaj, kislányom, bújj el! A zsidókat elvitték a gettóból, hogy megöljék őket!

Elhatároztam, hogy kishúgomat Larzsevszkijéknél hagyom, akik megígérték, hogy vigyáznak rá, és egymagam indultam el, hogy megkeressem anyámat.

Útban a gettó felé feltartóztatott egy policáj és rám parancsolt:

– Mielőtt meghalsz, eredj a rendőrségre padlót mosni!

Két másik zsidó lányt találtam még ott. Egész álló nap takarítottuk az épületet, este viszont mindhármunknak sikerült úgy elrejtőznünk, hogy senki sem vette észre.

Azon a napon a németek 10 000 zsidót gyilkoltak meg. Köztük volt az édesanyám is.

A rendőrségtől elszökvén, Nyikolaj Vasziljevics Rudkevicshez fordultam segítségért, aki adott nekem egy ukrán igazolványt, Lukija Korotyenko névre. Ezzel az igazolvánnyal indultam el azután, amerre a szemem látott.

Több mint kétezer kilométert mentem. Bejártam a korovgrádi, a kremencsugszkaikai, a poltavai és a dnyepropetrovszki területet. De zsidókat sehol sem találtam. Végigjártam a falvakat. Dolgoztam veteményeskertben, dajkáltam csecsemőket, mostam. A jó emberek ellátak élelemmel. Sokan tudták, hogy zsidó vagyok, de életüket kockáztatva, hajlékot adtak, és megosztották velem utolsó falat kenyерüket. Kerestem a partizánokat, és sokszor láttam az általuk felrobbantott átkelőhelyeket, a tönkretett sínpárokat, polgármesterek felgyújtott

házait. Elvergődtem Belorussziáig. Útközben találkoztam egy 17 éves belorusz lánnyal, Marija Csikkel, aki Donbasszból menekült. Hazafelé igyekezett a kosztjukovicsszki kerületbe. Ez a kerület volt a partizánharcok központja. A németek fékevesztett tombolásukban 19 falut égettek fel itt, de így sem találták meg a népi bosszúállókat. Marija apja, Szilvesztr Csik mutatta meg nekem az utat a partizánokhoz.

Az osztag parancsnoka, Vaszilij Kosztjukov úgy fogadott, mint a rokonát. Két és fél év után most éreztem magam először teljes jogú embernek.

Ennél az osztagnál találkoztam egy öreg zsidó asszonnyal, Fanya Gibhinnel, aki az első napoktól fogva velük volt. Ő lett a második anyám. A németek megölték a lányát és a férjét. A csodával határos módon menekült meg. Fanya tizenhat éves fiával, Boruhhal együtt ment el a partizánokhoz. Az osztagban volt még néhány zsidó. Itt ismerkedtem meg Haim Leznyerrel, egy öreg suszterrel, és az ápolónő Bászja Pivcsenkóval.

Égőn vágytam a harcra. A parancsnok a diverziós csoportba osztott be, és felszerelt zsákmányolt fegyverekkel. Harcos életemben azután volt minden. Legtöbbször a Bezety folyón átkelő németekre csaptunk le. Lekaszabolunk minden hitleristát, elvezetjük a lovaikat és rövid pihenő után már új feladatokra indulunk. A mi osztagunk tartotta ellenőrzése alatt az Unyecsa–Kricsev vasútvonalat. A pályatest mellett megtámadtuk az őrséget, megsemmisítettük az összes németet, azután már zavartalanul robbantottuk a síneket.

1943 őszén a front közeledni kezdett hozzánk. 1943. szeptember 22-én érkeztek meg osztagunkhoz a Vörös Hadsereg első felderítői. Este a faluban nagy ünnepség volt.

A partizánok többsége a Vörös Hadsereg reguláris egységeihez csatlakozott, és ment tovább nyugatra. Az osztag parancsnokának nyomatókos kérésére a nők és a gyerekek a hátszágba mentek pihenni.

Raisza Dudnyik most Umanyba készül, abban a reményben, hogy megtalálja hűgát, Haját.

A dokumentum megjelent: Krausz Tamás (szerk.): *Az ismeretlen Fekete Könyv, Szemtanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról, 1941–1944.* Budapest, Pannonica Kiadó, 2005, 176–178.

A palesztinai arabok a cionizmus főárama gondolkodásában

David Ben-Gurion és Chaim Weizmann
a palesztinai zsidó–arab együttélése, 1917–1947

Az Israel Zangwill nyomán elhíresült szlogen, miszerint Palesztinát, „egy nép nélküli földet” („a land without a people”) a zsidóknak, „egy föld nélküli népnek” („for a people without a land”) kellene átengedni: közismert cionista toposz.¹ Noha e vélekedésről már jóval Izrael Állam létrehozása előtt kiderült, hogy teljességgel alaptalan, mégis sokáig tartotta – s részben mind a mai napig tartja – magát a vulgárcionista gondolkodásban. A jelen tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy bár e toposznak számottevő befolyása volt a cionizmus egyes támogatóinak Palesztina zsidó benépesítésével kapcsolatos hozzáállására, ami a cionista mozgalom és azon belül a jisuv (a két világháború közötti palesztinai zsidó közösség) elitjét illeti, főbb képviselői a kezdetektől – legkésőbb az oszmán fennhatóság megszűnésétől – komoly figyelmet fordítottak a palesztinai arabok jelenléte és a zsidó–arab együttélés kérdéseire.

Az államalapítás előtti három évtizedben a cionista eliten belül különböző elgondolások léteztek a palesztinai arabok aktuális és eljövendő hely(zet)éről; a jisuv főbb politikai irányzatai az „arabkérdésben” elfoglalt pozíciójuk alapján (is) határozottan elkülönöződtek egymástól. Az egyik póluson a héber humanisták csoportja helyezkedett el, akik kétnemzetiségű (binacionális) államban gondolkodtak. A másikon a radikális zsidó nacionalisták vagy szeparatisták – a későbbi revizionisták – álltak. A főáramot, azaz a nagy többséget ugyanakkor a politikai vagy etatista cionisták sokszínű irányzata képviselte. A cikkben a mainstream palesztinai cionizmus két vezéralakja – főteoretikusa és politikusa (majd államalapítója) –, a szociáldemokrata David Ben-Gurion és a liberális Chaim Weizmann nézeteit tekintjük át, vagyis

azt, hogyan változott-formálódott a palesztinai arabokkal kapcsolatos attitűd a jisuv közvéleményének többségében, az 1917 és 1942 közötti negyedszázadban.

A cionizmus és a palesztinai arabok

A cionizmus – amely zsidó nacionalista és/vagy emancipációs politikai mozgalomként határozható meg – történetének kezdeti szakaszában többféle törésvonal mentén bomlott irányzatokra. Az egyik fontos rendezőelv – aminek később elhatározó gyakorlati-politikai következményei voltak a cionista eszme megvalósulásának módjára – az őshonos palesztinai (túlnyomórészt arab) lakossággal kapcsolatos attitűd volt. A jisuv időszakában, e tekintetben, három fő irányvonal különíthető el. Az egyik a jeruzsálemi értelmiségiekből – jelesen a *Héber Egyetem* alapítóiból – a húszas évek közepén kifermálódott baloldali, héber humanista irányzat, amely a „kulturális cionista” Ahad Ha’am szellemi örökségét fölállalva és folytatva, az arabok és zsidók egyenjogúságán alapuló, binacionális államiságban gondolkodott. A politikai szcéná másik oldalán elhelyezkedő szeparatista/revizionista cionisták csoportjának vezető teoretikusa Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkij, intézményi képvisellete pedig a *Revizionista Párt* volt. Zsabotyinszkij a palesztinai arab–zsidó viszonyról vallott nézeteit 1923-ban publikált írásaiban fogalmazta meg. *Kir habarzel*, azaz *vasfal-* vagy *vaskerítés-*formulájának és narratívájának kiindulópontja: az arabok és a zsidók között *nem jöhet létre önkéntes megállapodás* Palesztinában.² Zsabotyinszkij nem tagadta a palesztinai arabok „nemzetképességét” (meghaladva e tekintetben a Balfour-nyilatkozatot, amely a palesztinai „nem zsidó” lakosságnak csupán polgári és vallási jogait ismerte el, szemben a zsidók „nemzeti otthon” létesítésére formált igényének elismerésével), ám úgy vélte, naiv minden olyan elképzelés, amely szerint bármely arab vezetés önként elfogad(hat)ná zsidó többség kialakulását Palesztinában. Szerinte, mivel a konfliktus feloldhatatlan, az egyetlen megoldás a két nép szeparációja, radikális elkülönülése/elkülönítése, egy (szimbolikus) *vaskerítés* létesítésével.

3) Mármost a kétnemzetiségű állam ideá(1)jának és a vaskerítés ideológiájának pólusai között alakult ki a jisuv etatista – azaz az önálló (nemzet)államiság megteremtésének prioritását valló (s ennek érdekében kellően pragmatikus, taktikai engedményekre is kész) táborának szellemi mozgásteré.

A főáramú cionista vezetés diskurzusát tehát e kérdésben a vázolt két markáns, ellentétes elképzelés határolta. Előre kell bocsátanunk: az etatista oldal nézetei, ellentétben az egyértelmű elvek mentén megformálódott szeparatista-revizionista, illetve binacionalista ideákkal, sokkal kevésbé voltak konzisztensnek. E politikai közösség egyes tagjai – a húszas évek elején és a harmincas évek derekán – jelentősen másként gondoltak a palesztinai (és a Palesztinán kívüli) arabok és zsidók kapcsolatáról. Mindazonáltal, a mainstream irányzatnak azok a pillérei, amelyek később – így az első arab–izraeli háború során, majd azt követően – a palesztinai arab kisebbséget érintő, többségi cionista közgondolkodás alapját adták, ebben az időszakban rögzültek. Ahhoz, hogy körbejárjuk, hogy a Balfour-nyilatkozat (1917) és a Biltmore-program (1942) közé eső negyedszázadban milyen karakteres elképzelések láttak napvilágot a jisuv területén élő arab lakosság helyzetéről, az alábbiakban David Ben-Gurion és Chaim Weizmann arabkérdésben tett megnyilatkozásait vesszük alapul: a palesztinai mandátum jövőjének kérdése s vele a cionizmus és a palesztinai arab nacionalizmus viszonya, nézetünk szerint, ebben az időszakban dőlt el.

A mainstream cionizmus és az arabkérdés

Michael Brecher kanadai politikatudós a politikai cionizmuson belüli legmarkánsabb elképzeléseket az arabkérdéssel kapcsolatban – az államiságot megelőző időszakban – három meghatározó személyiség köré csoportosítja. Eszerint, beszélhetünk „ben-gurionizmusról”, „weizmannizmusról” és a Moshe Sharett által képviselt – Chaim Weizmann „általános cionista” szellemiségéből fakadó, de később attól elkülönült – irányzatról („sharettizmus”).³ Ha a politikai cionizmus ideológiailag sokszínű táborának elképzeléseit a palesztinai arabok jelenlétéről, a zsidók és arabok lehetséges kapcsolatáról – Brechert követve – vizsgáljuk, David Ben-Gurionnak, a jisuv politikai vezetőjének, és Chaim Weizmannnak, Izrael későbbi miniszterelnökének, a palesztinai zsidó közösség „főtárgyalójának”, majd az állam első elnökének nézetei mély betekintést nyújtanak a kérdésbe.

E nézetek kritikai vizsgálata azért is fontos, mert a cionizmus történetét feldolgozó munkák kevés figyelmet szentelnek a cionista mozgalom és a palesztinai arabok korabeli kapcsolatának. Számos történeti elemzés az említett toposzból indul ki, miszerint a cionizmus *ignorálta*

az *arabkérdést*. E vélelem azonban, tehát hogy a jisuv establishmentje az államalapítást megelőzőn ne számolt volna a palesztinai arabok jelenlétével, nem állja meg a helyét. A kérdéstről élénk belső viták folytak, amelyek nyomán kiformalódtak a cionista elgondolásnak azok az alapmotívumai, amelyek hosszú távra meghatározták az arabkérdésben kiformalódott „konszenzust”. E motívumok a következők: 1) a cionista politikai célok elérése érdekében a jisuvnak kellő gazdasági és katonai potenciált kell kiépítenie; 2) arab szövetség helyett ki kell alakítani (meg kell őrizni) a cionista projektum nagyhatalmi támogatottságát; 3) el kell utasítani bármilyen, az arab nemzetet belüli vagy attól elkülönülő, önálló palesztinai arab nemzeti elkülönülés létjogosultságát; 4) képviselni és hangsúlyozni kell a cionizmus civilizációs küldetését a régióban; 5) elkülönült/elkülönített (szegregált) gazdasági, kulturális és szociális fejlődésre kell törekedni, s azt az új (a diaszpórán kívüli) zsidó élet reneszánszának alapjává kell tenni.⁴

A vizsgált időszakban négy olyan eseménysort emelhetünk ki, amelyek az „arabkérdésről” alkotott többségi cionista álláspontra különleges hatást gyakoroltak. Az első az 1920–1921-es erőszakhullám, amely – összekapcsolódva a Churchill-féle *Fehér Könyv*⁵ miatt érzett fenyegetettséggel – Ben-Gurion(ék) helyzetértékelését meghatározta. Ezt az 1929-es al-Buraq-felkelés,⁶ illetve kisebb mértékben a zsidók és britek elleni 1930-as arab támadássorozat követte. A harmadik – s alighanem legfontosabb – alakító tényező az 1936–1939-es arab (vagy inkább már *palesztinnak* nevezhető) felkelés volt, amely az 1936-os általános sztrájkjal kezdődött, s egészen az 1942-es Biltmore-programig tartott. Végül a negyedik szakaszt a Biltmore-programot követő időszak eseményei jelentették, amelyek a brit mandátum megszüntetéséig, a területfelosztásig, majd a polgárháborúig és az első arab–izraeli háborúig elhúzódtak.

Ben-Gurion és az arab szomszédság politikája

Ben-Gurion nézetein keresztül rekonstruálhatók a cionista többség hozzáállásának változásai az arabokhoz – mindazok a politikai és morális dilemmák, amelyek a későbbi álláspont kialakulását meghatározták. Ben Gurion, akinek számottevő elméleti munkássága is volt, az őshonos lakossággal kapcsolatos kérdésekben ellentmondásos személyiség volt. Mégis, ha gondolkodásából egyfajta vezérgondolatot szeretnénk kiemelni, első helyen a *mamlachtiutról*,⁷ vagyis

az államiságról formált sajátos nézeteiről kell szólnunk.⁸ E gondolkodásban ambivalencia érhető tetten. Egyrészt jelen volt benne (főképpen a húszas évek első felében) a társadalmi egyenlőségre törekvő, szocialista attitűd, amely a zsidók és arabok közötti ellentét feloldását *osztályalapon* képzelte el. Másrészt azonban ezt fölülírták a zsidó nemzetállam létrehozásának gyakorlati feltételeivel kapcsolatos, nemzeti-politikai megfontolások. Ben Gurion más-más értelmezési keretben gondolkodott a jisuv különböző korszakaiban, sőt, jobbára ugyanazon időszakon belül is eltérő törekvéseket fogalmazott meg: egyszerre szólt zsidó exkluzivitásról és az egyenjogúság kívánalmáról.⁹

Kezdetben olyan elképzeléseket képviselt, hogy a jisuvnak – mint morálisan progresszív mozgalomnak – az arab munkásságot segítenie kell öntudatra ébredni. Abból indult ki, hogy a cionizmussal szembeni arab ellenérzéseket főként a keresztény – s kisebb mértékben a muszlim – vallási vezetők, valamint a helyi méltóságok gerjesztik. Ha a cionizmus az arab munkásokat fölszabadítja az őket sanyargató „feudális” uralkodó osztály uralma alól, a cionista törekvésekkel szembeni averziójuk megszüntethető. „Nincs közös programunk az arab vezető réteggel, ám van az arab munkásokkal” – hangoztatta Ben Gurion több alkalommal is.¹⁰

Az Al-Buraq-felkelés hatása

Ben-Gurion 1927-ben, a Hisztadrut harmadik konferenciáján, egy olyan föderatív struktúra lehetőségét vázolta fel, amelyben az egyes települések, autonóm gazdasági keretekben, vallás és kultúra szerint különülnének el egymástól. A települések főként a közfeladatok ellátásában működnének együtt. A kooperációt közöttük a Hisztadrut segítené, autonóm arab és zsidó munkásszervezetek segítségével.¹¹ Ez a terv, amely a binacionalisták nézeteire hajazott, az 1929-es arab felkelést követően azonban egyre inkább lekerült a napirendről. Ben-Gurion arra a belátásra jutott, hogy az arabok ellenállása politikai természetű és alapvetően nemzeti elveken nyugszik.¹² „Minden kétséget kizárón politikai mozgalommal nézünk szembe, amit nem szabad alábecsülnünk ...” – jelentette ki.¹³

Ben-Gurion a *mamlachtiut* elméletén belül többször írt a *héber munkáról* mint a zsidó állam szellemi és erkölcsi talapzatának biztosítékáról. Eszerint, egy olyan zsidó államot, ahol zsidók alkotják a munkásosztályt, csakis az arab munkaerő kizárásával lehet létrehozni.

Ennek hiányában zsidó gyarmati berendezkedés jönné létre, amely ellentétes a cionizmus eredendő céljaival.¹⁴ Ben Gurion az 1929-es felkelést követően, a héber–arab elkülönítés mellett – Palesztinára mint földterületre vonatkozóan – azt a distinkciót is megfogalmazta, amely azután végig jelen maradt a főáramú cionista tábor gondolkodásában:

„Jeruzsálem nem ugyanazt jelenti az araboknak, mint a zsidóknak. Az araboknak sok nagyszerű országuk van [...], a zsidók számára viszont [...] Palesztina az egyetlen [...]. A nemzeti és vallási közösségeknek Palesztinában teljes belső autonómiát kell kapniuk kulturális, gazdasági és szociális téren is, ám szuverenitás csakis a zsidóknak jár. [...] Az araboknak számos országuk van, a zsidók viszont elveszítették a sajátjukat. Ezért nyilvánvalóan úgy igazságos, hogy az arabok Palesztinát engedjék át a zsidóknak.”¹⁵

Ben-Gurionnak a felkelést követően már a korlátlan zsidó bevándorlás vált központi gondolatává. „Mindkettlen többséggé szeretnénk válni” – ismerte fel a helyzetet.¹⁶ Olyan átmeneti tervet fogalmazott meg, amelyben autonóm arab és zsidó kantonok jönnének létre és működneek mindaddig, ameddig a területre történő korlátlan zsidó bevándorlás révén el nem érik, hogy Palesztina lakosságának legalább fele zsidó legyen. Ha ez megvalósul, csakis akkor lehet beszélni paritáson nyugvó, arabokból és zsidókból álló törvényhozásról. A brit felügyeletet végső soron ez a zsidó és arab kantonokból álló, föderatív berendezkedés váltaná fel.¹⁷ Hogy e terv mennyire tudható be csupán egyfajta, a célt szentesítő politikai stratégia eszközének, nehéz utólag megállapítani. Mindenesetre ekkortól már, úgy látszik, a jisuv establishmentje számára egyértelmű volt, hogy az erősödő palesztin ellenállás akadály lehet a korlátlan bevándorlásnak.

1936 és a transzfergondolat megerősödése

A következő mérföldkönek az 1936–1939 közötti konfliktus időszaka tekinthető. Az 1936-os arab felkelést követően háttérbe szorultak azok a cionista hangok, amelyek kitarítottak volna egy, az arabok és zsidók közötti békés, fizikai szeparáció nélküli együttélés terve mellett.¹⁸ Ez az időszak a revizionista cionizmus újbóli megerősödésének időszaka. És noha Ben-Gurionék nyilvánosan továbbra is a békés együttélés lehetőségét hangoztatták, ez ekkortól inkább a nyilvánosság számára fenntartott álláspont volt a helyi zsidó lakosság és a britek megnyugtására. A Zsidó Ügynökség különböző fórumain ekkortól, az

exkluzivista hangok felerősödésével, lehetséges megoldási javaslat gyanánt több transzferelképzelés is felmerült.¹⁹ Ben-Gurion 1936 novemberében ezzel kapcsolatban így fogalmazott:

„[...] ha elfogadhatónak tűnt, hogy egy arabot Galileából Júdeába költöztetünk, miért tűnik lehetetlennek Hebron környékéről Transzjordániába költöztetése, ami még közelebb is van? [...] Hatalmas területek állnak rendelkezésre, míg Palesztina túlnépesedett. Jelenleg azon vagyunk, hogy Palesztinában létre hozzuk a zsidó települések koncentrált területeit, és ezt a problémát a földjüket eladó arabok Transzjordániába való kitelepítésével meg tudnánk oldani.”²⁰

Benny Morris szerint, a cionista vezetésben olyannyira meghatározó gondolat lett a transzfer, hogy 1936-ban a Palesztinába látogató Peel-bizottságot – zárt ajtók mögött – ennek megvalósíthatóságáról szerették volna meggyőzni.²¹

1936 tavaszát követően tehát kirajzolódni látszott az a stratégiai sorrend, amelyben első helyre a „megfelelő” demográfiai arányok megvalósítása került.²² Ben-Gurion, miután világossá vált számára, hogy a Peel-bizottság jelentése tartalmaz a transzferre vonatkozó elképzeléseket, a következőképpen fogalmazott: „[...] az arabok elköltöztetése a leendő zsidó állam területéről olyasmit adna nekünk, ami [korábban] soha sem adatott meg számunkra [...]]; olyan lehetőség, amilyenben legmerészebb álmainkban sem bízhattunk...”²³ A cionista vezetés úgy vélte: az új helyzethez majd az arabok is alkalmazkodni fognak. Ben-Gurionék részéről az a korábbi felfogás, amely szerint a cionizmus az arabok jólétét is szolgálni hivatott mozgalom, háttérbe szorult, miként az a gondolat is, hogy az arabokkal lehet közvetlenül, tárgyalásos úton rendezni a konfliktust. Ettől függetlenül, Ben-Gurion pragmatikusságát az is mutatja, hogy 1936-ban még találkozott arab vezetőkkel, sőt, tervei között szerepelt egy találkozó megszervezése Hadzs Amin al-Husszeini jeruzsálemi főmuftival is.²⁴

Ben-Gurion számára ekkortól azonban egyre világosabbá vált, hogy létezik egy, a pánarab nacionalizmus mozgalmához kötődő, de partikuláris palesztin nemzeti mozgalom, amely a cionizmussal és a britekkel szemben fogalmazza meg önrendelkezési törekvéseit. Ezt belátva, egyre inkább a transzfer elképzelések mellett állt ki, noha nyilvánosan ezt nem vállalta fel. 1938-ban ezzel kapcsolatban így beszélt:

„Két központi ügy van: a szuverenitás és az arabok számának csökkentése a zsidó államban, és nekünk mindkettő mellett ki kell tartanunk anélkül, hogy a »kötelező transzfer« formulát használ-

nánk. Több olyan formula is létezik, amely ezt talán helyettesíti [...] mondjuk, az állampolgárság és az állami fejlesztési politika területei [...] mondjuk, adunk maximum 20 dunamnyi földterületet, vízzel, traktorokkal és gépekkel. [...] Egy ilyen programot kell bemutatnunk, és azoknak, akik ezzel sem tudnak boldogulni, el kell hagyniuk az országot ...”²⁵

Összegezve, kijelenthető, hogy bár Ben-Gurion 1942-re felismerte, hogy a palesztinai arabok körében egy önrendelkezésért küzdő, nemzeti mozgalom kialakulása kezdődött meg, ennek a cionizmussal megegyező legitimitációját nem fogadta el, és kerülte e felismerés explicit kommunikációját.

„Ez a palesztinok aktív ellenállása, azzal szemben, amire szülőföldjük zsidók általi kisajátításaként tekintenek – ezért harcolnak. A terroristák mögött pedig egy mozgalom áll. [...] Még ha külhoni politikai vitáink során kisebbítjük is az arabok ellenünk folytatott ellenállását, egymás között nem szabad ignorálnunk az igazságot.”²⁶

A jisuv vezetője kifelé nem ismerte el, hogy két egyenrangú nemzeti közösség van jelen Palesztinában. Megkülönböztette a területre történelmi jogán igényt tartó zsidó népet és az ott élő arab közösséget, akiknek ott élőként Palesztina – mint zsidó nemzeti otthon – csupán lakóhelyüket jelentheti.

Chaim Weizmann: a diplomáciától a transzferig

Chaim Weizmann, akit szokás mérsékelt és „szintetikus” cionista jelzővel is illetni, a Herzl által megálmodott politikai cionizmust kívánta összehangolni a Ben-Gurionék által képviselt gyakorlati cionizmussal. Az ő gondolkodásának középpontjába is a cionista célok cselekvéselvű, azaz tömeges bevándorlás révén történő megvalósítása került.²⁷ Weizmann a britekkel kiépített diplomáciai szövetség legfőbb híve volt, akinek fő célja *ab ovo* egy zsidó nemzeti otthon létrehozása volt.

Ideológiájából több olyan releváns elem emelhető ki, amelyből kirajzolódik az arabkérdésről alkotott hozzáállása: 1) értelmezésében a zsidó nemzet a brit nemzetközösség integráns része, s e kapcsolat megőrzése a brit birodalom elemi érdeke; 2) csakis nagyhatalmi, brit segítséggel érhető el olyan megállapodás a cionizmus és a kibontakozó arab nemzeti mozgalom között, amely révén a zsidó telepes politika kivitelezhető; 3) a cionizmus küldetése, hogy hídszerepet töltsön be az arab világ és a Nyugat között; 4) a palesztinok kis létszámú,

s ennél fogva, elhanyagolható frakciója a nagy arab nemzetnek; S) az ellentét megszüntethető, amint az arab tömegek is megértik a cionizmus gazdasági előnyeit, s akik nem értik meg, azok más, kulturálisan azonos szinten álló arab területekre kell vándoroljanak.²⁸

Weizmann hitt abban, hogy a környező arab országok számára a cionizmus megjelenése a régióban számos gazdasági előnnyel járhat.²⁹ A palesztinai arab–zsidó ellentétet – bár érzékelte meglétét, sőt súlyosbodását is – nem kezelte két nemzeti törekvés összecsapásaként. Weizmann a palesztinai arabokkal történő megállapodás kérdését nem különítette el a környező arab világgal való megegyezéstől.³⁰ 1929-et követően hevesen ellenezte a binacionalisták elgondolásait, mivel szerinte az olyan törvényeket eredményezne Palesztinában, amely a zsidó bevándorlást ellehetetlenítené.³¹ És bár a harmincas években, azért, hogy a zsidó otthon megteremtéséhez szükséges tömeges bevándorláshoz brit támogatást szerezzen, hajlandóságot mutatott paritásos arab–zsidó törvényhozás bevezetésére, az ország jövőbeli karakterének meghatározásában azonban az arab lakosságot nem tekintette partnernek.³² Az a fajta hozzáállása, amelyben nem létezett önálló érdekképviseléssel bíró önálló palesztin nemzeti entitás, arra készítette, hogy kiindulópontnak a közte és Fejszál hasemita vezető között 1919-ben megkötött szerződést tartsa. Még 1942-ben is úgy gondolta, hogy a Szaúd-dinasztiával megköthető hasonló megállapodás megoldást kínálna a palesztinai arabokkal való konfliktus feloldásához.

„Kezdetől fogva arra törekedtünk, hogy békés egyezsége jussunk arab szomszédainkkal. Azt remélem, hogy Ibn Szaúd, akárcsak Fejszál emír, akivel viszonyunk jó volt, meg fogja érteni törekvéseinket és a zsidó Palesztina előnyeit, nemcsak saját nemzetünkre, hanem a szomszédos országokban élő több millió arabra nézvést is.”³³

A transzfergondolat Weizmannál

A transzfergondolat megemlítése Weizmann esetében sem kerülhető el. 1929 és 1937 között a cionista vezetők, közöttük Weizmann, részéről több kitelepítési javaslat is született.³⁴ A cionista főtárgyaló az 1929-es felkelést követően a brit döntéshozókkal folytatott megbeszéléseken egyre aktívabban próbált érvelni az arab lakosság Transzjordániába történő kitelepítése mellett. 1930 novemberében erről a következőképp írt:

„[...] senki sem tagadhatja, hogy Transzjordánia Palesztina törvényes része [...] nemzeti, nyelvi és kulturális értelemben az ott lakókat lehetetlen megkülönböztetni Nyugat-Palesztina arabjaitól [...] ugyanolyan könnyedén valósulhat meg a földnélküli arabok esetében a Transzjordániába történő migráció, mint ha éppen Nyugat-Palesztina egyik részéből a másikba vándorolnának.”³⁵

Akárcsak Ben-Gurion esetében, a transzfer Weizmannnál sem volt morálisan elvetendő gondolat. Ezzel kapcsolatban Nur Masalha kiemeli, hogy a színpalak mögött a briteket arról próbálta meggyőzni, főképp a Passfield-féle Fehér Könyvet követően, hogy ennek a megoldásnak csak az anyagi kompenzációt érintő kérdései okozhatnak problémát. A Peel-bizottság palesztinai látogatását megelőzően számos alkalommal utazott Londonba, hogy különböző csatornákon keresztül próbálja meggyőzni a brit vezetést a transzfer megvalósíthatóságáról.³⁶

Az arab szövetség

Weizmann arabkérdésben elfoglalt nézetei nagyban befolyásolták a politikai cionista oldalon kialakult álláspontot. A kezdeti években a magát Ahad Ha'am ideológiai követőjének aposztrofált moderát vezető a harmincas évekre a transzfergondolat támogatója és kidolgozója lett.³⁷ Ha általánosságban arabok és zsidók kapcsolatáról szólt, sokszor akár romanticizálva hangoztatta arabok és zsidók békés együttélésének, „rokoni kapcsolatainak” fontosságát. Ebből azonban nem következik az, hogy megértést tanúsított volna a palesztinai arabok önrendelkezésével kapcsolatban. Az önálló palesztin nemzeti mozgalom létezését nem ismerte el, így a cionizmussal szembeni ellenállásukat sem fogadta el jogos válaszreakcióként. „Az arabok előbb próbálnak meg futni, mint ahogy járni megtanulnának. Körrükben meddő és pusztító nacionalizmus jelenik csak meg” – írta kritikusan.³⁸

Weizmann világmépében egy, a környező arab szomszédokkal kibékült zsidó entitás képe lebegett. Az abban élő nem zsidó lakosság jövője kapcsán egyszerre volt jelen nála az a gondolat, hogy a zsidó nemzetállammal az ott élő arab lakosság a gazdasági fejlődés nyomán majd megbékél, miközben alkotott tervet a transzferre vonatkozóan is. Gondolkodásában tetten érhető az a sok tekintetben kolonialista attitűddel determinált nézőpont, amely nem fogadta el a szentföldi

arab lakosság Palesztinához fűződő nemzeti érzésének bárminemű egyenrangúságát a zsidó nemzeti mozgalommal. Weizmann nem tartotta az arabokat a terület integráns részének, s nem tervezett velük hosszú távon, sem a mandátum alatt, sem azt követően. Örökségében a zsidó–arab kapcsolatokat érintő meglátásnak hosszabban tartó hatása volt, mint sok egyébként.³⁹

Tömeges bevándorlás és transzfer

Ben-Gurion és Weizmann a kezdetektől ugyanazért a vízióért, egy független zsidó nemzeti otthon létrehozásáért küzdött. A zsidó szuverenitás megvalósítását mindketten a zsidó többség mihamarabbi elérésével, a demográfiai viszonyok megváltoztatásával gondolták megvalósíthatónak. Ennek keretei legkésőbb 1942-re realizálódni is látszottak, azzal, hogy a Biltmore-program⁴⁰ a tömeges bevándorlás révén zsidó államiság létrehozását tűzte ki célul. A Ben-Gurion és Weizmann álláspontja közötti ellentétek leginkább a program elfogadását követően voltak megfigyelhetők. Míg Ben-Gurion abban bízott, hogy az európai események hatására rendkívüli gyorsan képesek lesznek kétféle zsidót Palesztinába hozni, addig Weizmann ezt kétséges és túlzó elképzelésnek gondolta. Ben-Gurion „harcos cionizmusával” szemben Weizmann továbbra is a brit szövetség primátusát hirdette, s megmaradt a megfontolt „diplomáciai cionizmus” irányvonalánál.⁴¹

A cionista mainstream a harmincas évektől kezdve, a zsidó többség elérését, a tömeges bevándorlás mellett, az arab lakosság kitelepítésével látta megvalósíthatónak. A két karakteres vezető közötti különbség nem az utóbbi moralitásának elismerésében vagy kívánatosságában ragadható meg. Ben-Gurion – pragmatikus vezetőként – ekkora már jól látta, hogy az arab kivándorlás önkéntes alapon nem kivitelezhető, és így a jisuv által végrehajtott kikényszerített (fegyveres) kitelepítéssel is számolt. Weizmann azonban abban bízott, hogy még ha sor is kerül erőszakos kitelepítésekre, az brit-nagyhatalmi segítséggel valósulhat meg, ezzel csökkentve a leendő zsidó állam morális felelősségét a kérdésben.

Összességében, a politikai cionizmus két meghatározó ideológiai tábora 1943-ra olyan rövid távon létrehozható nemzetállamot képzelt el, ahol a népesség zöme zsidó, esetlegesen elenyésző számú nem zsidó lakossal. Ezzel lényegében megszábták a palesztinai arab közösséggel kapcsolatos későbbi diskurzus fő csapásirányát.

A Ben-Gurion és Weizmann által meghatározott főáramú cionista agenda kapcsán mindenképp szót kell ejteni a nyilvános retorika és a megvalósítani kívánt célok között feszülő ellentétéről. Az etatista oldalon nyilvánosan nem vállalták fel az eskalálódó palesztinai arab nemzeti felkelés tényét, így pedig nyilvánvalóan a helyzet rendezését szolgáló egyértelmű víziót sem. Az általuk megfogalmazott „arabkérdés” a nyilvános térben az arab világgal fenntartott kapcsolatokban és az arab nacionalizmus összefüggésében merült fel. Retorikájukban az arabkérdés kiemelt szerepet kapott, a palesztinai arabok problémája azonban nem.⁴²

A jisuvnak sem saját belső, zsidó közvéleménye, sem a nemzetközi megítélés miatt *nem érte meg* annak nyilvános elismerése, hogy a mandátum területén egyre súlyosbodó konfliktus bontakozik ki a helyi arabok és zsidók között. Ez végül – Ian S. Lustick megfogalmazásában – egy olyan „kettős diskurzust” teremtett, amelyben a külvilág előtt felvállalt elképzelések és a belső fórumokon elmondott célok között növekvő szakadék keletkezett.⁴³ Anita Shapira ezt a jelenséget a „védelmi ethosz” terminussal illeti, amely szerint az „arabkérdés” be nem ismerése a cionista vezetésnek ama félelemből fakadt, hogy az céljaik (zsidó otthon, majd állam létrehozása) akadályát képezheti, és emiatt nem vállalták fel a problémát a maga jelentőségében.⁴⁴

Kitekintés

A Weizmann és Ben-Gurion által is lefektetett cionista irányvonal alappillérei immár több évtizedes távlatból is relevánsak. Sőt, az elmúlt esztendők izraeli politikai döntéseinek kontextusában talán még jelentősebbek, mint amilyenek korábban tűnhetek. Weizmann arabokkal kapcsolatos elképzelései, mint említettük, tartalmazták a térség nem palesztinai arab közösségeivel kötött külön megállapodások politikájának elsőbbségét. Benjamin Netanjahu jelenlegi izraeli kormányfő 2015 óta folytatott regionális politikájában lényegében a weizmanni gondolat sejlik fel. Az izraeli védelemipari export és az iráni síita fenyegetés felnagytitása révén a kormány hajthatatlanul törekszik szövetségkötésre a szunnita arab középhatalmakkal (Egyesült Arab Emírátságok, Szaúd-Arábia, Bahrein, Omán), hangoztatva, hogy Izraelnek nem arab szomszédjaival, hanem a térségbeli „terroristák-

kal” van konfliktusa. Mindez nem sokban különbözik a Weizmann által megfogalmazottaktól: az arab szövetségesek által nyert legitimitáció révén vált eliminálhatóvá az amúgy is partikulárisnak minősített/minősülő palesztinai arab-kérdés.

Ugyanígy máig velünk él, sőt, talán épp most csúcsosodik ki Ben-Gurion vázolt distinkciója, amelynek értelmében a zsidók és az arabok nem rendelkeznek ugyanazokkal a jogokkal a Szentföldön. Ben-Gurion egyik központi gondolata az volt, hogy a zsidóság történelmi jogánál fogva, exkluzív módon formálhat igényt Izrael Földjére, míg az ott élő arab *egyének* számára a földterület csupán *lakóhely* (ami ebből fakadón meg is változtatható).⁴⁵ Többek között ennek a Ben-Gurion által is hangoztatott megkülönböztetés teljesült be – szembemelve a *Függetlenségi Nyilatkozat* eddigi látszólag inkluzív szövegével – a 2018. július 19-én elfogadott *Izrael, a zsidó nép nemzetállama* elnevezésű alaptörvénnyel. Az elmúlt évek Netanjahukormányainak fő célja volt a törvény átvitele a Knesszeten, amely sok évtized kettősbeszédét követően immár világosan fogalmaz:

„(a) *Izrael Földje* a zsidó nép történelmi otthona, amelyen Izrael Állama létrejött. (b) Izrael Állama a zsidó nép nemzetállama, amelyben az érvényre juttatja az önrendelkezéshez fűződő nemzeti, kulturális, vallási és történelmi jogait. (c) A nemzeti önrendelkezés jogának gyakorlása Izrael Államban egyedül a zsidó népet illeti meg.”⁴⁶

Így nyer értelmet ma Ben-Gurion és Weizmann víziója, amelynek lényege: míg a zsidó népnek megkérdőjelezhetetlen *történelmi jogai* vannak a földhöz, az ország nem zsidó lakosainak csupán a lakóhellyel kapcsolatban lehetnek legitim, *egyéni* (gazdasági, kulturális, oktatási, egészségügyi, stb.) igényeik. A pragmatikus politikai cionisták arabpolitikája, *mutatis mutandis* – a sorozatos izraeli jobboldali politikai fordulatok és a vallásos cionista megerősödés ellenére –, a mai napig érvényesül.

Jegyzetek

¹ Israel Zangwill: The Return to Palestine, *New Liberal Review*, December 1901, 615. Az inkriminált mondat eredetileg Alexander Keith-nek, a Skót Egyház (*Church of Scotland*) misszionáriusának 1843-ben kiadott útibeszámolójában (*The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac, and with Jacob*) szerepelt: „[the Jews are] a people without a country; even as their own land [...] in a great measure a country without a people” (Edinburgh, William Whyte and Co., 1843, 43).

- ² Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkij: A palesztinai arab–zsidó együttélésekről, in: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006, 186–194., valamint The Zionist Foundations, in: Avi Shlaim: *The Iron Wall, Israel and the Arab World*. New York, W. W. Norton & Company, 2001. 11–13.
- ³ Simha Flapan: *Zionism and the Palestinians*. New York, Barnes & Noble Books, 1979, 10.
- ⁴ Simha Flapan: i. m., 11–12.
- ⁵ Lásd: Lugosi Győző (szerk.): i. m. 96–99.
- ⁶ 1929-ben olyan információk terjedtek el a palesztinok körében, hogy a jisuv magához kívánja vonni a Templom-hegyet. Emiatt 1929 augusztusában, Jeruzsálemben és Hebronban felkelés tört ki a palesztinok körében, amely tovább terjedt Safad és Tibériás városokra is. Az események során összesen 133 zsidó és 116 palesztin vesztette életét. Ez vízváltóként hatott, hiszen ennek következtében hozták létre a *Haganah* tagjaiból az *Irgun Bet* szervezetet, amelynek tagjai ettől kezdve végig azon voltak, hogy a Hagana – felfüggesztve korábbi defenzív stratégiáját – agresszívbabban viszonyuljon az arab lakossághoz. Lásd: The Troubles of 1929, In: Benny Morris: *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict 1881–2001*. New York, Vintage Books, 2001, 111–120.
- ⁷ A *mamlachtit* Ben-Gurion felfogásában nemzeti öntudat és felelősség, amely a legmegfelelőbb nemzetek tagjait jellemzi. A zsidóság esetében ezen öntudatra ébredés azonban nem magától értetődő, hiszen egy ország nélküli népről van szó. A zsidóság a száműzetés éveiben olyan magatartásmintákat sajátított el, amelyek egy szuverén, állammal rendelkező nép tagjaihoz nem méltók, és amelyeket a megvalósult zsidó államiságban le kell vetközniük, hogy öntudatos polgárok lehessenek. Az államközpontúság ideája egy sokrétű és nagyon fontos keret Ben-Gurion gondolkodásában. Egy olyan paradigma, amely sok tekintetben (zsidó munkásosztály létrehozása, az arab munkaerő kirekesztése vétele stb.) meghatározta hozzáállását. Lásd: Shlomo Avineri: *A modern cionizmus kialakulása: a zsidó állam szellemi gyökerei*. Budapest, Századvég Kiadó, 1994, 250–253.
- ⁸ Dmitry Shumsky: *Beyond the Nation-State: The Zionist Political Imagination from Pinsker to Ben-Gurion*. New Have-London, Yale University Press, 2018, 172–220.
- ⁹ Shabtai Teveth: *Ben-Gurion and the Palestinian Arabs, From Peace to War*. London, Oxford University Press, 1985, 198–201.
- ¹⁰ Shabtai Teveth: i. m., 40–42.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Israel Kolatt: The Labour Movement and the Arab Question, in: Shmuel Almog: *Zionism and the Arabs: Essays*. Jerusalem, Zalman Shazar Center, 1983, 16–22.
- ¹³ Shabtai Teveth: i. m., 82.
- ¹⁴ Shlomo Avineri: i. m., 233–237. és Shabtai Teveth: i. m., 140.
- ¹⁵ Shabtai Teveth: i. m., 28–32.
- ¹⁶ Yosef Gorny: *Zionism and the Arabs 1882-1948: A Study of Ideology*. New York, Clarendon Press, 1987, 208–210.
- ¹⁷ Uo., 199–213.
- ¹⁸ The Arabs Rebel, in: Benny Morris: i. m. 139–140.
- ¹⁹ Lásd bővebben: Nur Masalha: *Expulsion of the Palestinians: the Concept of „Transfer” in Zionist Political Thought*. Beirut, Institute for Palestine Studies, 2012.

- ²⁰ Uo. 141–142.
- ²¹ Uo. 142–144.
- ²² Shabtai Teveth: i. m. 153–168.
- ²³ Uo. 180–182.
- ²⁴ Shabtai Teveth: i. m. 129–138.
- ²⁵ Simha Flapan: i. m. 262–264.
- ²⁶ Uo. 146.
- ²⁷ „The Zionist Foundation”, in: Avi Shlaim: *The Iron Wall, Israel and the Arab World*, pp. 6–8.
- ²⁸ Avi Shlaim: *The Iron Wall, Israel and the Arab World*. New York, W. W. Norton & Company, 2001, 5–10.
- ²⁹ Uo. 27–57.
- ³⁰ Uo. 88.
- ³¹ Uo. 57–79.
- ³² Uo. 113–118.
- ³³ Chaim Weizmann: Palestine’s Role in the Solution to the Jewish Question, *Foreign Affairs*, January 1942, 20/2, 324–338.
- ³⁴ The Weizmann Transfer Scheme of 1930, lásd: Nur Masalha: i. m. 34–35.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Simha Flapan: i. m. 70–79.
- ³⁸ Uo. 26–27.
- ³⁹ Uo. 95–96.
- ⁴⁰ Az 1942 májusában, New Yorkban tartott rendkívüli cionista konferencia egy zsidó államközösség létrehozását sürgette Palesztinában, továbbá azt, hogy az 1939-es brit Fehér Könyv korlátozásait felfüggesztve, a bevándorlás felügyeletét a Zsidó Ügynökség lássa el.
- ⁴¹ Simha Flapan: i. m. 24.
- ⁴² Lásd a kérdésben született irányadó munkáit: David Ben-Gurion: *We and Our Neighbours*. Jaffa, 1931., valamint *My Talks with Arab Leaders*. Jerusalem, Israel Program for Scientific Translations, 1974.
- ⁴³ I. S. Lustick – M. Berkman – S. Huneidi: Zionist Theories of Peace in the Pre-State Era, in: Nadim N Rouhana (ed.): *Israel and its Palestinian Citizens: Ethnic Privileges in the Jewish State*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018, 46–48.
- ⁴⁴ Anita Shapira: *Land and Power: The Zionist Result to Force, 1881–1948*. New York, Oxford University Press, 1992, 83–126 .
- ⁴⁵ Lásd bővebben: I. S. Lustick – M. Berkman – S. Huneidi: Zionist Theories of Peace in the Pre-State Era, In: Nadim N Rouhana (ed.): *Israel and its Palestinian Citizens: Ethnic Privileges in the Jewish State*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018, 65.
- ⁴⁶ Basic Law: Israel – The Nation State of the Jewish People in: *Knesset* (<https://knesset.gov.il/laws/special/eng/BasicLawNationState.pdf>).

- Almog, Shmuel: *Zionism and the Arabs: Essays*. Jerusalem, Zalman Shazar Center, 1983.
- Arabs: Citizens in Jewish State, in: *Forum On the Jewish People, Zionism & Israel: A Quarterly*. 1977/1 (26).
- Avineri, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása: a zsidó állam szellemi gyökerei*. Budapest, Századvég Kiadó, 1994.
- Bashir, Bashir – Goldberg, Amos: *The Holocaust and the Nakba: A New Grammar of Trauma and History*. New York, Columbia University Press, 2017.
- Ben-Gurion, David: *We and Our Neighbours*. Jaffa, 1931.
- Ben-Gurion, David: *My Talks with Arab Leaders*. Jerusalem, Israel Program for Scientific Translations, 1974.
- Brecher, Michael: *Dynamics of the Arab-Israel Conflict: Past and Present Intellectual Odyssey II*. Palgrave Macmillan, 2017.
- Caplan, Neil: *The Yishuv and the Arab Question, 1917-1925*. N.p., 1974.
- Flapan, Simha: *Zionism and the Palestinians*. New York, Barnes & Noble Books, 1979.
- Gorny, Yosef: *Zionism and the Arabs 1882-1948: A Study of Ideology*. New York, Clarendon Press, 1987.
- Greenstein, Ran: *Zionism and its Discontents: A Century of Radical Dissent in Israel/Palestine*. London, Pluto Press, 2014.
- Grossman, David: *Sleeping on Wire: Conversations with Palestinians in Israel*. London, Vintage, 2018.
- Keith, Alexander: *The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac, and with Jacob*. Edinburgh, William Whyte and Co., 1843.
- Khalidi, Walid (ed): *From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948*. Beirut, Institute for Palestine Studies, 1971.
- Kimche, Jon: *The Second Arab Awakening*. London, Thames & Hudson, 1970.
- Kimche, Jon: *Palestine or Israel: The Untold Story Why We've Failed, 1917-1923, 1967-1973*. London, Secker and Warburg, 1973.
- Lugosi, Győző: *Dokumentumok a Közeli-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006.
- Masalha, Nur: *Expulsion of the Palestinians: the Concept of „Transfer” in Zionist Political Thought*. Beirut, Institute for Palestine Studies, 2012.
- Morris, Benny: *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Morris, Benny: *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict 1881-2001*. New York, Vintage Books, 2001.
- Nassar, Maha: *Brothers Apart: Palestinian Citizens of Israel and the Arab World*. Stanford, Stanford University Press, 2017.
- Peleg, Ilan – Waxman, Don: *Israel's Palestinians: The Conflict Within*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- Rouhana, Nadim N (ed): *Israel and its Palestinian Citizens: Ethnic Privileges in the Jewish State*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.
- Schocken, Amos: *Iran Is a Threat but Occupation Is Also Israel's Enemy*
<https://www.haaretz.com/israel-news/iran-is-a-threat-but-occupation-is-also-israel-s-enemy-listen-to-haaretz-publisher-1.7373050>

- Shapira, Anita: *Land and Power: The Zionist Result to Force, 1881–1948*. New York, Oxford University Press, 1992.
- Shlaim, Avi: *The Iron Wall, Israel and the Arab World*. New York, W. W. Norton & Company, 2001.
- Shumsky, Dmitry: *Beyond the Nation-State: The Zionist Political Imagination from Pinsker to Ben-Gurion*. New Have-London, Yale University Press, 2018.
- Tevet, Shabtai: *Ben-Gurion and the Palestinian Arabs, From Peace to War*. London, Oxford University Press, 1985.
- Weizmann, Chaim: Palestine's Role in the Solution to the Jewish Question, *Foreign Affairs*, January 1942, 20/2, 324–338.
- Zangwill, Israel: The Return to Palestine, *New Liberal Review*, December 1901.

FORDULAT 26
TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

**2008–2018: VÁLSÁG ÉS HEGEMÓNIA
MAGYARORSZÁGON**

Eber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerócs Tamás és Jelinek Csaba
2008–2018: VÁLSÁG ÉS HEGEMÓNIA MAGYARORSZÁGON

Eber Márk Áron
OSZTÁLYSZERKEZET MAGYARORSZÁGON GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁBÓL

Csányi Gergely
GENDERREZSIM ÉS „NÖPOLITIKA” MAGYARORSZÁGON 2008–2018
Történeti politikai gazdaságtani elemzés

Czifrusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmann T. Tibor
A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁG A HOSSZÚ LEJTMENETBEN

Gerócs Tamás és Pinksz András
MAGYARORSZÁG AZ EURÓPAI MUNKAMEGOSZTÁSBAN
A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban

Gagyi Ágnes, Jelinek Csaba, Pósfai Zsuzsanna és Vigvári András
LAKHATÁSI HELYZET A VÁLSÁG UTÁN
Financizációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái

Barna Emília, Madár Mária, Nagy Kristóf és Szarvas Márton
DINAMIKUS HATALOM
Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után

A vaskerítés

1923. november

Egy cikket általában legjobb a legfontosabb kérdéssel kezdeni, ám most szükségesnek látok egy bevezetést, sőt egy személyes bemutatkozást írásom elején.

Azt tartják rólam, hogy az arabok ellensége vagyok, ki akarom űzni őket Palesztinából, és így tovább. Ez nem igaz.

Az arabok iránt ugyanazt érzem, mint más nemzetek iránt – udvarias semlegességet. Politikailag két alapelv határozza meg hozzáállásomat. Először is, teljesen lehetetlennek tartom az arabok kiűzését Palesztinából. Palesztinában mindig is két nemzet lesz – ami számomra teljesen elfogadható, amennyiben a zsidók többségbe kerülnek. Másodszor, én ahhoz a csoporthoz tartozom, amely egykor megszövegezte a *Helsingforsi Programot*,¹ amely nemzeti jogokat követel az egy országon belül élő minden nemzetiségnek. A program elkészítésekor nem csupán a zsidókra gondoltunk, hanem a világ összes nemzetére, és kiindulópontunk a jogegyenlőség eszméje volt.

Kész vagyok megesküdni a magam és utódaim nevében, hogy soha nem fordulunk szembe az egyenlő jogok alapelvével, és soha senkit nem kívánunk elüldözni. Számomra ez egy valóban békepartí krédónak tűnik.

Ám az már más kérdés, hogy mindig lehetséges-e egy békés célt békés eszközökkel megvalósítani. E kérdés megválaszolásában nem az a döntő, hogy milyenek a mi elképzeléseink az arabokkal szemben, hanem az, hogy az arabok hogyan viszonyulnak hozzánk.

És most, e bevezető után vágjunk bele a témába.

Az önkéntes kiegyezés nem lehetséges

Nem jöhet létre önkéntes kiegyezés közöttünk és a palesztinai arabok között. Ezt meggyőződésből írom, nem azért, hogy a mérsékelt cionistákat bántsam vele. Nem hiszem, hogy megbántódnának. A vakon születetteket leszámítva már ők is régóta tudják, hogy teljességgel lehetetlen a palesztinai arabok beleegyezését elnyerni ahhoz, hogy „Palesztinát” arab országból zsidó többségű országgá változtassuk.

Olvasóimnak van egy általános képe a más országokban lezajlott kolonizáció történetéről. Azt javaslom, gondolják át ezeket a példákat, és vizsgálják meg, ismernek-e egyetlen olyan esetet is, amikor a kolonizáció az őslakosság egyetértésével ment végbe. Ilyenre nincs precedens.

Az őslakosok, függetlenül attól, hogy civilizáltak voltak-e, mindig makacsul szembeálltak a kolonizálókkal, akár civilizáltak, akár vadak voltak a jövevények.

Ebben még az sem számított, hogy a jövevények tisztességesen viselkedtek, vagy sem. Cortez és Pizzaro csapatai, vagy éppen (ahogyan erre néhányan előszeretettel emlékeztetnek minket) ősünk, Joshua Ben Nun² követői brigantiként viselkedtek; ám a Zarándok Atyák, Észak-Amerika első valódi pionírjai a lehető legerkölcösebb emberek voltak, akik senkinek, legkevésbé az indiánoknak nem akartak rosszat, és hittek abban, hogy a prériken bőven jut hely mind a sápadtarcúaknak, mind pedig a rézbőrűeknek. Ám az őslakosok egyforma heveséggel harcoltak a jó és a rossz kolonizálók ellen.

Minden őslakos közösség, akár civilizált, akár nem, földjeit nemzeti otthonának tartja, olyan területnek, ahol ő az egyetlen úr, és ehhez mindörökre ragaszkodik; nemcsak hogy új urakra nincs szüksége, de az új partnereket is elutasítja.

Az arabok nem bolondok

Ez ugyanígy igaz az arabokra is. Békecsinálóink azzal hitegettek minket, hogy az arabok vagy bolondok, és akkor elkendőzhetjük előlük valódi céljainkat, vagy pedig korruptak, és hajlandóak kulturális és gazdasági előnyökért cserébe lemondani számunkra Palesztina feletti előjogaikról. Én elutasítom, hogy így tekintsünk a palesztinai arabokra. Kulturálisan ötszáz évvel vannak lemaradva tőlünk, sem kitartásuk, sem eltökéltségük nem mérhető a miénkhez; de éppoly

jó pszichológusok, mint mi, és elméjüket – hozzánk hasonlóan – évszázadokon át csavaros szócstatákban edzették. Beszélhetünk akármit szándékaink ártatlanságáról, puhíthatjuk őket mézesmázos szavakkal, de ők éppúgy tudják, mit akarunk, mint ahogyan mi is tisztában vagyunk vele, hogy ők mit akarnak. Éppoly féltékenységgel szeretik Palesztinát, mint ahogy az aztékok ragaszkodtak az ősi Mexikóhoz, vagy a sziúk hullámzó prérijeikhez.

Azt hinni viszont, ahogy az arabbarátok képzelik, hogy a zsidó betelepülőktől nyerhető morális és anyagi előnyökért cserébe az arabok majd belenyugszanak a cionizmus megvalósulásába, meglehetősen gyerekes lenne, és az arabok egyfajta lenézésén alapul. E nézetek hirdetői semmibe veszik az arab népet, korrupt, adható-vehető csöcseléknek látják, amely képes lenne feladni hazáját egy jó vasúti hálózatért cserébe.

Minden őslakos ellenáll a betelepülőknél

A fenti elképzeléseket semmi sem igazolja. Lehet, hogy némelyik arab megvesztegethető. Ám ez nem jelenti azt, hogy az egész palesztinai arab nép hajlandó lesz áruba bocsátani lángoló, féltve őrzött hazaszeretetét, amit egyébként még a pápuák sem voltak hajlandóak elkótyavetyélni. A világ minden őslakos nemzete küzd a kolonizáció ellen, egészen addig, amíg a legcsekélyebb reményt is látja a leküzdésére.

Ezt teszik a palesztinai arabok is, és teszik is mindaddig, amíg a legcsekélyebb esélyt is látják annak megakadályozására, hogy „Palesztinából” „Izrael országa” legyen.

Az arabok felfogóképessége

Néhányan közülünk azt akarják elhíttetni velünk, hogy az egész probléma csupán egy félreértésből következik – az arabok nem értenek minket, és ez ellenkezésük egyetlen oka. Amennyiben világossá tesszük számukra, hogy milyen szerények valójában a követeléseink, azonnal felénk fordulnak, és baráti jobbjukat nyújtják nekünk.

E nézet teljes értelmetlensége újra és újra bebizonyosodott. Csak egy esetet hoznék fel a számtalan hasonló közül. Néhány éve, a néhai Mr. Szokolov³ rendszeres palesztinai látogatásainak egyikén egy előadást szentelt a „félreértés” kérdésének. Világosan és meg-

győzően bizonygatta, hogy az arabok tévednek, amennyiben azt hiszik, hogy mi el akarjuk venni birtokaikat, ki akarjuk űzni őket az országból, vagy el akarjuk nyomni őket. Hiszen még azt sem kértük, hogy a népszövetségi mandátum égisze alatt egy zsidó kormányzat álljon fel.

Akkor az egyik arab lap, az El Carmel⁴ vezércikkben reagált, amelynek lényege a következő:

A cionisták nagy hűhót csaptak a semmi körül. Szó sincs félreértésről. Igaz mindaz, amit Mr. Szokolov a cionizmusról mondott, ám ezt az arabok nélküle is tudták. Ma a cionisták természetesen nem akarják elűzni az arabokat az országból, nem kívánják elnyomni őket, még egy zsidó kormányzatot sem forszíroznak. Világos, hogy a egyetlen dologra összepontosítanak – hogy az arabok ne akadályozzák bevándorlásukat. A cionisták biztosítanak bennünket arról, hogy még a bevándorlás mértékét is szigorúan az ország gazdasági szükségleteihez szabják. Az araboknak efelől semmi kétsége sem volt: másként nem is lenne bevándorlás.

Nem „félreértés”

Ez az arab szerkesztő egyetértett azzal, hogy Palesztinának komoly befogadóképessége van, vagyis még rengeteg zsidó elfér anélkül, hogy egyetlen arabnak mennie kellene. Egy dolog van, amit a cionisták akarnak, és éppen ez az, amit az arabok nem kívánnak: ez az az út, amelyen a zsidók fokozatosan többségre jutnak, amiből automatikusan következik a zsidó kormányzat, és a jövőbeni arab kisebbség a zsidók jóindulatától fog függeni. Márpedig e kisebbségi sors, ahogy azt a zsidók mindig hangoztatták, egyáltalán nem kellemes. Vagyis szó sincs „félreértésről”.

A cionisták egyetlen dolgot akarnak: zsidó bevándorlást. És a zsidó bevándorlás az, amit az arabok nem akarnak.

Az arab szerkesztő állásfoglalása annyira logikus, világos és vitathatatlan, hogy mindenkinek betéve kellene tudnia, és ez lehetne minden jövőbeni vitánk alapja az arabkérdésről. Teljesen lényegtelen, hogy Herzl vagy Sir Herbert Samuel⁵ frazeológiáját használjuk-e kolonizációs céljaink kifejtésére.

A kolonizáció önmagában hordozza saját kifejtését, az egyetlen lehetséges kifejtést, amely változatlan és világos, mint a Nap minden hétköznapi zsidó és minden hétköznapi arab számára.

A kolonizációnak csupán egy célja van, és ez a cél elfogadhatatlan a palesztinai arabok számára. Ez a természet rendje, amely ebben az esetben nem változtatható meg.

A vaskerítés

Nem tudunk semmiféle elfogadható kompenzációt felajánlani a palesztinai arabok számára Palesztináért cserébe. Éppen ezért nincs lehetőség semmiféle önkéntes megegyezésre. Szóval, mindazoknak, akik egy ilyen megegyezést tartanak a cionizmus *sine qua non*jána, a „non” a válasz, és jobban teszik, ha feladják cionizmusukat.

A cionista kolonizáció vagy véget ér, vagy pedig, tekintet nélkül az őslakosokra, tovább folyik. Ez viszont azt jelenti, hogy csak egy olyan hatalom védelme alatt folytatódhat, amely független az őslakosoktól – egy vaskerítés mögött, amelyet az őslakosság nem tud áttörni.

Ez a mi arabpolitikánk, nem amilyennek lennie kell, hanem amilyen, akár bevalljuk, akár nem. De mi szükség akkor a Balfour-nyilatkozatra? Vagy a mandátumra? Az a jelentőségük számunkra, hogy egy külső hatalom hajlandó olyan adminisztratív és biztonsági körülményeket teremteni, amelyek megakadályozzák, hogy az őslakosok hátráltassák munkánkat.

És mi mindnyájan, kivétel nélkül, nap mint nap azt követeljük, hogy ez a külső hatalom nyomatékosan és eltökélten tegyen eleget ennek a feladatnak.

Ebben a tekintetben nincs különbség „militaristáink” és „vegetáriusaink” között, kivéve hogy az előbbiek szerint a vaskerítésnek zsidó, az utóbbiak szerint pedig brit katonákból kellene állnia.

Mind azt követeljük, hogy épüljön fel a vaskerítés. Ám közben folyamatosan gyengítjük saját ügyünket, amikor „egyetértésről” beszélünk, azt sugallva a mandátumi kormányzatnak, hogy nem a vaskerítés, hanem a tárgyalások az igazán fontosak. Az efféle üres retorika azonban veszélyes. Éppen ezért nem csupán öröm, de küldetés is diszkreditálni és rámutatni, hogy fantasztá és tisztességtelen.

Cionista morál és igazság

Két rövid megjegyzés.

Először is, ha valaki szerint nézőpontom becstelen, annak azt vála-

szolom, hogy ez nem igaz: a cionizmus vagy erkölcsös és igazságos, vagy erkölcstelen és hamis. Ez egy olyan kérdés, amit tisztáznunk kell, mielőtt cionistákká leszünk. Ám ezt tulajdonképpen már tisztáztuk, és igenlően döntöttünk.

Fenntartjuk, hogy a cionizmus *erkölcsös* és igazságos. És mivel erkölcsös és igazságos, igazságot kell tennie, függetlenül attól, hogy József, Simon, Iván vagy Ahmed egyetért ezzel, vagy sem.

Más erkölcs nincs.

Végleges egyetértés

Másrészt mindez nem jelenti azt, hogy semmiféle megegyezés nem lehetséges a palesztinai arabokkal. Csupán az önkéntes megegyezés lehetetlen. Amíg az arabok a legkisebb esélyt látják rá, hogy megszabadulhatnak tőlünk, addig ezt a reményünket nem adják fel semmiféle szavakért vagy mézesmadzagért cserébe, hiszen ők sem csöcselék, hanem valódi nép. És csupán akkor adják fel reményüket, ha nem tudnak áttörni a vaskerítésen. Addig nem fognak megszabadulni szélsőséges vezetőiktől, akik a „Soha!” jelszót írták zászlajukra. Akkor majd a mérsékeltőbb csoportok kezébe kerül a vezetés, akiknek lesz felénk olyan javaslatuk, amelyben kölcsönös engedmények árán megegyezhetünk. Akkor majd őszintén megvitathatjuk az olyan gyakorlati kérdéseket, mint az arabok kiszorítása, az arab állampolgárok egyenlő jogállása, vagy az arab nemzeti integritás.

És ha erre sor kerül, akkor meg vagyok győződve róla, hogy mi, zsidók készek leszünk kellő garanciákat nyújtani számukra, és a két nép békében, jó szomszédokként élhet.

Ám egy efféle egyetértéshez csakis a vaskerítés révén juthatunk el, vagyis egy olyan erős palesztinai hatalommal, amely nem enged semmiféle arab nyomásnak. Más szóval, a jövőbeni egyetértés záloga az, ha a jelenben nem hajszoljuk az egyetértést.

Szerkesztői jegyzetek

- ¹ Az oroszországi cionisták 1906. december 4–10. között Helsinkiben (svéd nevén Helsingforsban) megrendezett tanácskozásán elfogadott politikai program. Lásd: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/helsingfors-program>.
- ² Józsué, az ókori zsidók vezetője, az Egyiptomból való kivonulás során Mózes fő segítője, akinek halála után az ő vezetésével kelt át a zsidó nép a Jordánon és vetette meg lábát a kánaániták földjén.

- ³ Nahum Szokolov (1859–1936): író, újságíró, politikus, a politikai cionizmus egyik megalapítója, 1931 és 1935 közt a *Cionista Világszövetség* elnöke.
- ⁴ El Karmil / Al-Karmil: 1908-ban alapított, Haifában megjelenő, arab nyelvű, anticionista kétheti lap. Megjelenését 1940-ben a brit hatóságok betiltották.
- ⁵ Herbert Louis Samuel (1870–1963): brit liberális politikus, miniszter, a brit cionizmus egyik vezéralakja, az első palesztinai brit főbiztos 1920 és 1925 között

(Fordította: Konok Péter)

Átvétel a *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez c. szöveggyűjteményből* (szerk. Lugosi Győző), Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006, 183–187.

A cikk első megjelenésének nyelve: orosz, helye: Paccber (Párizs), 4. sz., 1923. november. A fordítás alapjául szolgáló angol nyelvű változat megjelent: *The Jewish Herald* (Dél-Afrika), 1937. november 26. http://www.infocenters.co.il/jabo/jabo_multimedia/articlesl/%D7%90%D7%A0%D7%92%D7%9C%D7%99%D7%AA/1923_204.pdf

A palesztinai Ihud (Egység) egyesület írásbeli nyilatkozata az Angol- Amerikai Vizsgálóbizottság részére

Jeruzsálem, 1946. március 5.

I.

AZ IHUD (EGYSÉG) EGYESÜLET

Az Ihud (Egység) egyesület 1942 szeptemberében jött létre. Az Ihud nem politikai párt. Különböző pártokhoz tartozó és független, egyik párthoz sem tartozó egyének csoportosulása. Habár az Ihud tagjainak különböző nézetei vannak részletkérdésekben, egyesíti őket ama szilárd meggyőződés, hogy a palesztin probléma megoldásának csakis egyetlen útja van – a zsidó–arab együttműködés. [...]

Az Ihud állást foglal a zsidók és az arabok egysége mellett egy kétnemzetiségű Palesztinában, amely a két népnek az állami szuverenitásból való paritásos részesedésén alapulna; ennek a kétnemzetiségű államnak a szomszéd országokkal való egyesülése mellett. Ez az egységes állam regionális államszövetség lenne, az ENSZ felügyelete alatt.¹

ZSIDÓ–ARAB EGYÜTTMŰKÖDÉS

A zsidó–arab együttműködés soha nem volt alapvető célja a nagypolitikának. Történtek persze elszórt, s olykor komolyabb kezdeményezések is ebben az irányban. Ezek története nagyon is tanulságos. De valahányszor e kísérletek nehézségekbe ütköztek – ami pedig szükségképpen várható volt – az érintettek túl hamar feladták őket. Az eredmény pedig az lett, hogy a népszövetségi mandátum 24 éve után nagyobb a politikai feszültség az országban, mint valaha. Korántsem

biztosítva „az önkormányzati intézmények kifejlődését”, mint azt a Mandátum 2. cikkelye előírta, korántsem „előmozdítva a teljeskörű önkormányzat intézményeinek létrehozását”, ahogyan azt a Churchill–Samuel Politikai Statútum² 1922-ben megígérte, Palesztinát egy garmati adminisztráció kormányozta, törvényhozó testület és akár a zsidók, akár az arabok részvétele nélkül a fontosabb kormányzati pozíciókban. A felelősség ezért az összes érintettet terheli – a zsidókat, az arabokat és az angolokat egyaránt.

A zsidó–arab együttműködés létrehozása nem könnyű feladat, s különösen nehéz a politikai szférában, amellyel mi foglalkozni akarunk. Éppen itt van a helyzet kulcsa. A személyes kapcsolatok a zsidók és az arabok között – egészében – véve még mindig korrektnek mondhatók. Nincs mély faji ellentét e között a két sémi rokonnép között. Nincs szó mély vallási ellentétről sem. A városokban zsidók és arabok között van bizonyos mértékű gazdasági együttműködés, habár kevesebb, mint régen, és sokkal több lehetne, ha adottak lennének hozzá a rendezett politikai feltételek. A mezőgazdasági területeken a zsidó és arab falvak között nagymértékű együttműködés áll fenn. Érdemes megjegyeznünk, hogy még a jelenlegi politikai feszültségek mellett is, amikor a vezetők a két oldalon már alig állnak szóba egymással, s folytatódik a bojkott-propaganda, a vidéki zsidók és arabok barátságosan érintkeznek egymással, és együtt tudnak működni. Nem akarnak háborúba keveredni egymással. De mindezen a területeken az együttműködést akadályozza a politikai, „nemzeti” ellentét.

POLITIKAI EGYÜTTMŰKÖDÉS

Tagjaink közül néhányan régóta Palesztinában élnek. Tudjuk, hogy a zsidók és az arabok együttműködtek és most is együttműködhetnek az élet minden területén, a politikát is beleértve. De a politikai együttműködés nem jöhet létre önmagától. Csak egyetlen feltétel van elérésének: a nagypolitikának a zsidó–arab együttműködést kell fő céljává tennie, s ezt a célt erélyesen követni kell, napról napra, évről-évre.

Megkíséreljük felvázolni: mi magunk hogyan képzeljük ezt el. Nagyon is tudatában vagyunk annak, hogy gyakorlati javaslataink mennyire tökéletlenek. Egy dolog számunkra abszolúte világos: a kiút a zsákutcából a zsidó–arab együttműködés.

PALESZTINA NEM ZSIDÓ ÁLLAM ÉS NEM ARAB ÁLLAM, HANEM KÉTNEMZETISÉGŰ ORSZÁG

Mi nem Palesztina mint zsidó ország, vagy Palesztina mint arab ország mellett állunk, hanem a kétnemzetiségű Palesztina mint két nemzet közös országa mellett.

A zsidó munkásmozgalom egyik vezetője 1931-ben adott egy meghatározást a kétnemzetiségű országról, amelyet mi megfelelőnek tartunk:

„Kétnemzetiségű országban a két nemzet egyenlő szabadsággal és függetlenséggel rendelkezik, egyenlő mértékben vehet részt a kormányzatban és egyenlően van képviselve, s egyik nép sem lehet erősebb, mint a másik. A különböző népek közös országává kell tenniük az országot. Ez pedig egészen más, mint egy nacionalista ország.”

Bizonyítékként arra, hogy a többnemzetiségű ország eszméje nem valami mesterségesen kiagyalt gondolat, konstrukció, hanem „a kormányzás kipróbált és megvizsgált módszere”, három újabb könyvhez utaljuk az olvasót, az egyik Professor Janowsky: „Nationalism and Nationalities” c., 1945-ben a Macmillan Kiadó által publikált munkája, a második H. Seton-Watson: „Eastern-Europe between the wars 1918–1941” c. könyve, a harmadik pedig A. Cobban: „National Self-Determination” c. műve (Oxford University Press, 1945).

PALESZTINA NEM CSAK ARAB FÖLD ÉS NEM CSAK ZSIDÓ FÖLD

Palesztina nem csak arab ország, mint bármilyen más arab ország, és nem csupán zsidó ország.

Hiszen egyrészt Palesztina szent földje a három monoteista világvallásnak, amelyek közül kettő – a zsidóság és a kereszténység – innen is ered, a harmadik pedig, az iszlám, úgy tekint Jeruzsálemra, mint amely Mekka és Medina után a legszentebb város.

A Peel-bizottság³ idézi Lord Milnert,⁴ aki magát „az arabbarát politika erős támogatójának” deklarálta, olyasvalakinek, aki hisz „az arab országok függetlenségében... Arab Föderációt javaslok”. [Milner] 1923-ban így nyilatkozott:

„Palesztina nem tekinthető ugyanolyan országnak, mint a többi arab ország. Nem ignorálhatjuk az egész történelmet és minden hagyományt a palesztinai kérdésben... Nem engedhetjük meg,

hogy Palesztina jövőjét teljesen az ország jelenlegi arab többségének időleges hangulatai és érzései döntsék el...”.

Egyetértünk a Királyi Bizottság ama további megállapításával, hogy „Lord Milner az arab uralom ellenében felhozott érvei éppúgy megállnak a zsidó uralommal szemben is”.

ARAB LIGA: REGIONÁLIS SZÖVETSÉG

Miként Lord Milner, mi is hiszünk az arab országok jogában függetlenségükhöz, és segíteni akarjuk őket abban, hogy ezt a lehető leghamarabb kivívják; úgy látjuk: az Arab Liga megalakítása ebben előrelépést jelent. Azt várjuk, reméljük, hogy – legalább néhány – közel-keleti ország föderációt vagy regionális államszövetséget fog alakítani. Az Arab Liga alapszerződése (9. cikkely) előírja ezt.⁵ Azt akarjuk, hogy a kétnemzetiségű Palesztina tagja legyen ennek a regionális államszövetségnek. Reméljük, hogy az Arab Államok Ligája nyitottan fog viszonyulni a Palesztina-kérdéshez, s elismeri a kétnemzetiségű Palesztina szükségességét, ha nem ma, akkor a közeljövőben – belátva, hogy ez az egyetlen lehetséges módja Palesztina függetlenné válásának –, s érdekében áll maguknak az arab országoknak is. Palesztinát ki kell emelni abból a bezárt, korlátozott létből, amelyre kicsiny volta ítélne. Palesztina nemzetközi, vallásközi fogalom, amely mélységesen fontos a zsidók, a keresztények és a muszlimok millióinak az egész világon.

A ZSIDÓK TÖRTÉNELMI JOGAI PALESZTINÁBAN

Egy további oka annak, hogy Palesztina nem tekinthető egyszerűen ugyanolyan arab országnak, mint a többi arab ország, a zsidó nép és a judaizmus megváltoztathatatlan történelmi kötődése ehhez az országhoz. Ez a kapcsolat a történelem során sohasem szűnt meg a héber Biblia, a próféták, a törvényhozók és a zsoldosok napjai óta. A zsidó vallás hajlamánál fogva univerzális jellegű, de történelmileg elválaszthatatlanul össze van kötve a zsidó néppel és Izrael országával, törekvései csak ebben a kapcsolódásban teljesezhetnek ki. Magának Palesztinának – mint modern értelemben vett földrajzi-politikai entitásnak – az eszméje is a zsidók tevékenységének eredménye. Ezenfelül a palesztinai mandátum formájában, felkarolva a palesztinai zsidó nemzeti otthon eszméjét, a világ 52 népe elismerte ezt. A Churchill–Samuel féle Statútum 1922-ben deklarálta, hogy a pa-

lesztinai kérdés rendezésének lényegi alapelve az, hogy a zsidó nép „tudja, hogy törvényes jogánál fogva, és nem csak szenvedései elől menekülve él Palesztinában.”

Szervezetünk egyik tagja, Martin Buber professzor, aki egyike volt a Cionista Világszervezet alapítóinak, kész tanúsítani önök előtt Palesztina alapvető jelentőségét a judaizmus és a zsidó nép számára.

A zsidók korábbi nemzedékei, származásuk és képzettségük alapján, megmutatták, mennyire szeretik ezt a szent földet. Palesztina most 600 000 zsidó otthona. Iskoláik, farmjaik, zsinagógáik vannak itt. Bevezették a tudomány eredményeit a mezőgazdaságba és az iparba, s ezáltal nagyban emelték az egész nép életszínvonalát. Új víz- és energiaforrásokat találtak itt. Haladó társadalmi elképzeléseket hoztak magukkal, s minden módon kivették részüket a háborús erőfeszítésekben.

AZ ARABOK TERMÉSZETES JOGAI PALESZTINÁBAN

A másik oldalon, az araboknak is vannak természetes jogaik Palesztinában. Ők alkotják az ország lakosainak nagy többségét. Évszázadok óta itt élnek és évről-évre learatják a földet. Palesztinában mindenütt látjuk az arab kultúra örökségét. Szent helyeik és apáik sírjai itt vannak sok nemzedék óta, és mély érzések kapcsolják őket az ország arab örökségéhez.

BECSÜLETES KOMPROMISSZUM

Mi a zsidók történeti és az arabok természetes jogait minden körülmények között egyformán érvényesnek tartjuk, s az államférfíui bölcsesség dolga, hogy megtalálja ennek a két szembenálló igénynek a megfelelő alkalmazását egymáshoz. Egyik nép sem kaphatja meg Palesztinában mindazt, amit akar, s mindkét népnek engedményeket kell tennie. A becsületes és ésszerű kompromisszum útját kell keresnünk.

BEVÁNDORLÁS VERSUS ÖNKORMÁNYZAT

A Királyi Bizottság Jelentésében ez áll: „amire az arabok a leginkább vágnak, az a függetlenség. Amitől a legjobban félnek, az a zsidó uralom.” „Amire a zsidók a leginkább vágnak, az a bevándorlás. Amitől a legjobban félnek, az az arab uralom.” A követendő politika legfőbb célja az kell legyen, hogy megszüntesse ezt a félelmet mindkét olda-

lon. Módszereket javasolunk ennek elérésére. Ami a zsidókat illeti, az általuk kívánt korlátlan bevándorlás helyett számottevő, de korlátozott bevándorlási lehetőségeket javasolunk. Ami az arabokat illeti, az általuk kívánt független szuverén arab állam helyett a lehető legteljesebb önkormányzatot javasoljuk – kétnemzetiségű állam keretében.

A POLITIKAI PROBLÉMA

A politikai probléma három fő eleme: a bevándorlás, a föld és az önkormányzat. Elsőként a bevándorlásra és a föld kérdésére térünk ki, majd ezt követően az önkormányzatra.

Három időszakot különítünk el:

Elsőször is, a jelenlegi időszakot, mindaddig, amíg a mandátum érvényben marad.

Másodszor: az ENSZ-gyámság időszakát.

Harmadszor, amikor a kétnemzetiségű Palesztina már nem lesz gyámsági terület, hanem egy szélesebb regionális szövetségen belüli, autonóm egység.

II.

BEVÁNDORLÁS: ELSŐ IDŐSZAK

100 000 bevándorlót most

Mindenkit mélyen megérint annak a sok ezer hontalan zsidó személynek a sorsa, akik jelenleg otthon nélkül szenvednek, nem tudnak vagy nem is akarnak hazatérni, és sóvárognak arra, hogy hazatérjenek igazi hazájukba, Palesztinába, ahol fivérek és nővérek tárt karokkal fogadnák őket. Parancsoló morális szükségyszerűségnek tekintjük, hogy a hatóságok késlekedés nélkül tegyék lehetővé – az együttérzés diktálta, időleges, ad hoc megoldásként – azt, amit Truman elnök ajánlott: 100 000 zsidó menekült bevándorlását. Amennyire ez megvalósítható, ezt a százezres kvótát osszák fel: 25 000 gyermekre, 25 000 szülőre, rokonra és idősebb személyre, valamint 50 000 fiatalra. Ez kreatív erőket hoz majd az országba, s egyszersmind a könyörületeség nagyszabású történelmi gesztusa lenne.

Ennek a bevándorlásnak és a bevándorlók létfeltételei palesztinai megteremtésének a finanszírozását meg lehetne osztani a Jewish

Agency, az American Joint Distribution Committee, a Hadassah Women's Organisation of America és más zsidó testületek, plusz az UNRRA és/vagy az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa között.

A hontalanná lett zsidó személyek száma persze nagyobb ennél a 100 000-nél, és feltételezzük, hogy Palesztinán kívül más országok is megnyitják határait számukra.

Arab szembenállás

100 000 személy bevándorlását az arabok szószólói bizonyára ellenezni fogják. Nem gondoljuk azonban, hogy ennek a szembenállásnak szélsőséges formát kellene öltenie. Véleményünket a következőkre alapozzuk:

1. 100 000 további zsidó Palesztinában nem jelent számszerű veszélyt az arabok számára. 1936-ban az arab népesség évente 24 000 fővel nőtt [...] Várható, hogy az arab népességnövekedés jelenlegi üteme évente 30 000 fő körül lesz. Megállapítható, hogy 1939 és 1944 között a teljes arab népesség körülbelül 150 000-rel nőtt, a zsidó népesség pedig körülbelül 83 000-rel. Így ebben az öt évben az arab népesség növekedése körülbelül 67 ezer fővel haladta meg a zsidó népességét. Ha tehát 100 000 zsidó érkezne most, akkor a zsidó népesség tényleges növekedése az arab népességhez képest nem lenne több mintegy 33 000 főnél. Ez nem különösebben ijesztő mennyiség.

2. Ha 100 000 zsidó érkezne, akkor a teljes zsidó népesség nagyjából 700 000 fő lenne. Ez kevesebb, mint az a szám, amelyben egyes zsidó és arab vezetők tíz évvel ezelőtt, 1936-ban megállapodtak. Ezek a megbeszélések az arab felkelés után zajlottak, a megegyezésre való törekvés részeként. Az ideiglenes megállapodás abban állt, hogy 10 év alatt a zsidó népesség, amely akkor 400 000 körül volt, 800 000-re növekedhet. Ha ez a megállapodás hatályba lépett volna, akkor jelenleg 800 000 zsidó élne Palesztinában 600 000 helyett. A megállapodás azonban, nagyon sajnálatos módon, elfogadhatatlan volt bizonyos körök számára. De ha 1936-ban 800 000 zsidó gondolata nem riasztotta el az arab vezetőket, akkor nehéz elhinni, most 700 000-nek meg kellene rémítenie őket.

3. Miközben 1936-ban az arab vezérek fellázíthatták az arabokat, most ez már nem lenne olyan könnyű. Az egyszerű araboknak elégük van a küzdelemből. Már nem lenne olyan könnyű vallási kérdést koholni a zsidó–arab konfliktusból, mint 1929-ben. A fellah

és az arab munkás sok mindent megtanult azóta, s nem olyan naiv már politikailag. Azonfelül napjainkban felnövőben van az az arab fiatalság, amely, jóllehet nacionalista érzelmű, ugyanakkor nyitott a haladó eszmékre. Egy egyszerű aritmetikai művelet elég lesz ahhoz, hogy lehűtse a lázongó indulatokat: vonjuk ki az 1 200 000 arabból a 700 000 zsidót, az eredmény félmillió arab többség lesz. Ez elég nagy szám ahhoz, hogy még a legtudatlanabbak se izgassák magukat ezen a lehetőségen, s még kevésbé lesznek hajlandók az életüket kockáztatni emiatt.

4. Egyes araboknak az az érvelése, hogy egyetlen további zsidó bevándorlását sem szabad megengedni, mert minden egyes zsidó egy lépéssel közelebb hozza a zsidó államot, elméletben vonzó lehet az arabok számára. De valójában ez nem egyéb szónoki fogásnál, amely a zsidó állammal szembeni mélységes ellenérzésüket fejezi ki. Ahhoz, hogy zsidó állam jöjjön létre Palesztinában, többségbe kellene kerülniük a zsidóknak. További 100 000 ember nem elég a zsidó többség létrejöttéhez.

BEVÁNDORLÁS: MÁSODIK IDŐSZAK

Észben kell tartanunk, hogy a Churchill–Samuel Politikai Statútum 1922-ben kinyilvánította, hogy a zsidó nemzeti otthon megvalósításához Palesztinában az „szükséges, hogy a zsidó közösség Palesztinában a bevándorlás révén növelni tudja a létszámát.”

Számszerű paritás

A bevándorlási politika hosszú távú irányelveként mi azt javasoljuk, hogy a kétnemzetiségű Palesztinában a zsidó lakosság kapjon esélyt arra, hogy bevándorlás révén a palesztinai népesség felét alkossa. Ez azt jelenti, hogy a zsidóknak lehetőségük nyílik arra, hogy a jelenlegi népességszámból kiindulva, megkétszerezzék létszámukat Palesztinában, hiszen jelenleg körülbelül 600 000 zsidó és körülbelül 1 200 000 arab él itt. Ez utóbbi valójában többet jelentene ennél, mert az arabok természetes népességnövekedése magasabb, mint a zsidó lakosságé (2,7 szemben az 1,3-mal), tehát meg volna a lehetősége annak, hogy miután elérték a paritást, a zsidók minden évben további népességnövekedéssel (a bevándorlás révén) „zárkózzanak fel” a nagyobb természetes népszaporulattal bíró arab lakossághoz.

Hogy mennyi ideig tartana – kedvező körülmények között – a zsidók számára, hogy bevándorlás és természetes szaporulat révén elérjék az arabokkal való paritást, megbecsülhető a Királyi Bizottság Jelentésében [...] leírt demográfiai trendek alapján. Habár ezek a számítások 1936-ban készültek, úgy tűnik, hogy az arab népesség és a zsidó népesség aránya stabil maradt. Ezért a Royal Commission adatait nagyjából irányadóknak tekinthetjük az 1946-os évre is. Ezekből az adatokból kiindulva, mostantól számítva tizenegy évig (tehát 1957-ig) tartana, hogy a zsidók – évi 60 000-es bevándorlási ütemmel számolva – elérnék a paritást az arabokkal, évi 50 000 bevándorló mellett 1960-ig, 40 000 mellett 1964-ig, és 30 000 mellett 1970-ig. Ha valamilyen 30 000 alatti zsidó bevándorlási rátával számolunk, akkor a zsidó népesség sohasem zárkozhat fel az arabokhoz.

GAZDASÁGI BEFOGADÓKÉPESSÉG

Továbbra is támogatjuk azt az 1922-es Politikai Statútumban lefektetett alapelvet, hogy a bevándorlás mértékének „nem szabad túllépnie az országnak a bevándorlók érkezésekor meglévő gazdasági befogadóképességét”.

Figyelembe véve azonban, hogy milyen alapvető jelentősége van ennek az alapelvnek, úgy véljük, hogy változásnak kell végbe mennie abban, ahogy a politika irányítói meghatározzák ennek a befogadóképességnek a mértékét. Ez a kívánatos változás három fő elemből állna.

Bevándorlási Bizottság

Először is, egy speciális testületet, Bevándorlási Bizottságot kellene felállítani, amely meghatározná az ország gazdasági befogadóképességét. Ez a testület a mandatárius hatóság (vagy az ENSZ által megbízott adminisztratív hatóság), a Zsidó Ügynökség és az Arab Liga képviselőiből állana.

Zsidó gazdasági eredmények

Másodszor: számításba kell vennünk nemcsak a gazdasági, pénzügyi, mezőgazdasági és más szakértők nézeteit, hanem azokat a számokban nem mérhető tényezőket is, amelyek lehetővé tették, hogy a zsidók

megnöveljék az ország gazdasági befogadóképességét, messze túl azon, amit a szakértők lehetségesnek véltek. Amikor Sir Herbert Samuel 1920–25-ben főmegbízott volt, akkor az volt az elfogadott nézet, hogy Palesztina a mezőgazdasággal mint gazdasági főágazattal nem tarthat el többet 3 000 000 embernél. 805 000 lakos élt itt 1924-ben, akik közül 628 000-en voltak a muszlimok. De ma Lord Samuel, a Lordok Házában a minap elmondott beszédében, amelynek általános tendenciájával egyetértünk, említést tett annak lehetőségéről, hogy egy nemzedéken belül 4,5 millióra növekedhet az ország népessége. Az a meggyőződésünk, hogy Palesztina a valaha lehetségesnek gondoltnál sokkal nagyobb népességet képes gazdaságilag befogadni, ami elsődlegesen annak tulajdonítható, hogy a zsidók – lelkesedésükkel, tudományukkal és áldozatkészségükkel – már megmutatták, milyen lehetőségek rejlenek az országépítésben. Ezeket az eredményeket aligha érhetne volna el bármelyik másik nép, egyszerűen azért, mert nem ismerünk más népet, amelyben annyi lelkesedés és szeretet s ugyanolyan elhatározás lenne arra, hogy kibontakoztassa a Palesztinában rejlő lehetőségeket, kibontakoztassa azért, hogy befogadjon fivéreiket és nővéreiket, saját hontalan népét. Ezenfelül, úgy gondoljuk, hogy a zsidók nem érheték volna el mindezt sehol máshol. Ezek olyan tényezők, amelyekkel számolnunk kell, amikor meghatározzuk az ország gazdasági befogadóképességét.

Fejlesztési terv

Harmadszor: módszeres erőfeszítéseknek kell történniük, és nem csak a zsidók részéről, hogy kibontakoztassuk az ország gazdasági lehetőségeit. Sok szó esett a közéletben egy, az egész ország és összes lakosai javát szolgáló Fejlesztési Tervről. Hogy ez valósággá válhasson, javasoljuk egy Országfejlesztési Bizottság felállítását, amely mint az előzőkben említett testület (a Bevándorlási Bizottság), a mandatárius hatóság (vagy a Megbízottak Tanácsa) és a Zsidó Ügynökség, valamint az Arab Liga küldötteiből állana.

A Fejlesztési Tervet egy alacsony kamatra felvett kölcsönből lehetne finanszírozni. Feltéve, hogy politikailag béke van nálunk, a kölcsönvonzó gondolat lehetne a kölcsönző országokban, különösen az Egyesült Államokban kihasználatlanul heverő hatalmas felhalmozott tőkék tulajdonosai számára.

Ennek a két – a zsidóság és az arabok képviselőit egyaránt magába foglaló –, alapvető problémákkal foglalkozó testületnek – a bevándor-

lási és a fejlesztési bizottságnak – a terve példázza, mit is értünk azon, amikor azt mondjuk: a politika célja a zsidó–arab együttműködés kell, hogy legyen.

HA ELÉRTÜK A PARITÁST

A továbbiakban, ha és amennyiben eljutottunk a paritásig, a két népnek az akkor létező törvényhozásban felül kell vizsgálnia a bevándorlás kérdését, és hogy bátorítsák-e (a természetes szaporulatban a két nép közötti különbséget ellensúlyozó bevándorláson túl) a további zsidó bevándorlást, ha ebben a zsidók és az arabok meg tudnak egyezni. Ez azt jelentené, hogy az a kérdés: bevándorolhatnak-e a zsidók Palesztinába azután is, hogy a két nép nagyjából egyforma létszámban él majd ott, attól függ: megtalálja-e a két nép a béke és a megértés útját.

BEVÁNDORLÁS: HARMADIK IDŐSZAK

A továbbiakban azt javasoljuk, hogy ha és amikor létrejön a két-nemzetiségű Palesztina egysége a szomszéd országokkal, a nagyobb létszámú zsidó bevándorlás kérdését újra kellene tárgyalni, mind a palesztinai törvényhozásban, mind pedig ennek a majdani államszövetségnek a Szövetségi Tanácsában. Ha az arabok átfogóbb politikai háttérre támaszkodhatnak a többi arab országgal való államszövetség létrejötte révén, akkor a palesztinai araboknak nem kell többé félniük attól, hogy a zsidók „maguk alá gyűrik” őket. Az a kérdés, hogy melyik nép van többségben és melyik kisebbségben Palesztinában, elveszítene jelenlegi életét, s a palesztinai arabok megengedhetnék maguknak, hogy nagyobb liberalizmussal nézzék a zsidó bevándorlás kérdését. Mi több, arra az időre gyakorlati politikai kérdéssé válhat zsidó telepések beengedése az államszövetség más országaiba is, anélkül persze, hogy kiterjesztenék a zsidó nemzeti otthon határait. Arab államférfiak hasonló nézeteket juttattak kifejezésre nem egy alkalommal. A zsidók bizonyosan nagy szolgálatot tehetnének az araboknak azzal, ha segítenék az államszövetség elmaradott részeinek fejlődését.

FÖLD

Ez alapvető kérdés mind a zsidók, mind az arabok számára. A zsidók számára a termőföldhöz való visszatérés lényegbevágó ahhoz, hogy

ez az elvárosiasodott nép visszakapja a normális, egészséges életmódot. A földnek közvetlen jelentősége van abban a vonatkozásban is, hogy új telepeket lehessen alapítani, amelyek befogadhatnák az új bevándorlókat. Az arabok számára azért fontos a föld, hogy biztosítva legyen alapvető gazdasági ágazatuk – a mezőgazdaság – működése. Bármilyen nézőpontból is vizsgáljuk a kérdést, azt gondoljuk, hogy egy progresszív jellegű földreform lényegbevágó. Minden szempontból indokolt lenne, hogy a zsidók és az arabok együttműködjenek ennek érdekében.

Feltételezzük, hogy ha választ találunk a bevándorlás kérdésére, elkerülhetetlenül sor kerül a földkérdés megoldására is. Ez nagymértékben összefügg azzal a Fejlesztési Tervvel, amelyről imént szóltunk.

Tagjaink egyike, Mr. M. Smilansky, aki több mint ötven éve él ebben az országban, és hosszú ideig a Farmerszövetség feje volt, kész tanúskodni önök előtt a földprobléma kérdésében.

Miután megvitattuk a bevándorlás kérdését, amely a legközelebb fekszik a zsidók szívéhez, most elérkeztünk az önkormányzat kérdéséhez, amely a legfontosabb az arabok számára. Ez az a két fő tényező, amelyet egymással szemben mérlegelni kell.

III.

KÉT BEJELENTÉS

Hogy előkészítsük ehhez a talajt, véleményünk szerint szükséges két egyidejű bejelentést tenni az országos politika céljait illetően. Az egyik a másik nélkül nem elégséges.

Az egyik bejelentés ez lenne: Nem lesz zsidó állam, nem lesz arab állam, kétnemzetiségű Palesztina lesz, közös ország két egyenrangú néppel, a lehető legnagyobb mértékű önkormányzattal.

A második pedig: 100 000 hontalan zsidó személyt azonnal, késlekedés nélkül beengednek az országba, és a politika célja a két nép számszerű, valamint politikai egyenlősége lesz.

AZ ARABOK ÁLLÍTÁSA

Az arabok azt mondják, hogy „a zsidó nemzeti otthon létezése, bármekkora is legyen a mérete, elzárja az utat az elől, hogy Palesztina arabjai elérjék ugyanazt a nemzeti státust, mint amelyet Ázsia összes

többi arabjai elértek vagy hamarosan elérnek.” [...] Ez így is van. S azt kérdezik az arabok: vajon ők nem éppolyan alkalmasak-e az önkormányzatra, mint más országok arabjai. Ugyanúgy alkalmasak.

ARAB ENGEDMÉNYEK

Am Palesztina egész története azt mutatja, hogy ez az ország nem egyetlen nemzetnek biztosított állami függetlenségre teremtett. Ez elkerülhetetlen tény, amelyet senki sem hagyhat figyelmen kívül. Habár az araboknak nem lehet egységes, nemzeti, független Arab Palesztinájuk, élvezhetik a függetlenséget egy két-nemzetiségű Palesztinában, zsidó polgártársaikkal együtt. Ez lehetővé fogja tenni nekik a nemzeti függetlenség maximumát. Amit a kétnemzetiségű állam elvesz tőlük, az a szuverén, független állam Palesztinában. Vannak más arab államok, amelyek szuverén, független államisággal rendelkeznek. De mi azt állítjuk, hogy a kicsiny Palesztina szuverén, független államisága, legyen ez zsidó államiság vagy arab államiság, megkérdőjelezhető érték ebben a háború utáni világban, ahol még a nagy államok is fel kell adjanak valamennyit saját szuverenitásukból, és a nemzetek fölötti egységet kell keressék, hogy a világ ne pusztuljon el újabb és újabb nemzetközi konfliktusokban. Azt állítjuk, hogy a Szentföldön a kétnemzetiségű Palesztina eszménye legalább olyan inspiráló, mint egy arab szuverenitású vagy egy zsidó szuverenitású Palesztináé.

ZSIDÓ ENGEDMÉNYEK

Másfelől a binacionális Palesztina eszméje megfosztaná a zsidókat is egyetlen esélyüktől az önálló zsidó államra. De ez a kétnemzetiségű Palesztina lenne az egyetlen állam a világon, ahol egyike lennének az államalkotó nemzeteknek, a másikkal egyenlő nemzet a politikai közösségen belül, nem pedig kisebbség, mint bárhol másutt. Ha nincs zsidó állam, az megnehezítené a zsidó népnek, hogy közvetlenül hozzáférjen mindahhoz, amit az ENSZ biztosít az egyes nemzeteknek.

Hogy kárpótolják őket ezért, valamilyen jogi formát kell találni, amely elismert helyet ad a zsidó népnek az Egyesült Nemzetek Szervezetében.

Mindazonáltal az engedmények, amelyeket a zsidóknak tenniük kellene ezekben a kérdésekben, messzebbre menők lennének, mint azok, amelyeket a palesztinai araboknak kellene tenniük. De a kemény

tény, amellyel mindkét félnek szembe kell néznie a jelen helyzetben, az, hogy ez nem zsidó ország, nem is arab ország, ez a Szentföld, [amely] kétnemzetiségű ország, és ezeknek a tényeknek a fényében kell megközelítenünk a problémákat.

A KÉTNEMZETISÉGŰ PALESZTINA ELŐNYEI

Mielőtt hozzálátnánk a kétnemzetiségű Palesztinára vonatkozó javaslataink felvázolásához, szeretnénk rámutatni: milyen előnyei vannak a paritásra alapozott, kétnemzetiségű államnak egy olyan országban, amelyben két nemzetiség él.

A kisebbségjogi garanciák kudarca

1. A Versailles-i Békeszerződés által a kisebbségek jogaira nyújtott garanciák kudarca bizonyítja, hogy egy kétnemzetiségű államban a kisebbség jogainak egyetlen biztosítéka az, ha egyenrangú státusa van a többségi népcsoporttal. Nincs kilátás a nemzetek közötti békére olyan országban, ahol van egy uralkodó helyzetben lévő nép és egy alárendelt nép. Az egyetlen politikai nemzeten alapuló nemzetállam megfelelő politikai forma olyan országban, ahol csak egyetlen jogilag elismert nemzet van, mint például az Egyesült Államokban. De az olyan országokban, ahol egynél több elismert nemzet van, márpedig számos ilyen van Európában és Ázsiában, mindig keserű indulatok keletkeznek a kisebbségben, mivel a közszolgálati állások, a katonaság, a gazdasági kulcspozíciók, a külügyek a többségi nemzet uralkodó osztályának kezében vannak. Soknemzetiségű országban a paritásos elosztás az egyedüli igazságos viszony a népek között.

Svájc

2. A multinacionális állam hatékony módszer arra, hogy teljes védelmet biztosítsunk a nemzeti nyelveknek, kultúráknak és minden nemzetiség intézményeinek. Hogy lehetséges a teljes kulturális autonómiát biztosítani együtt a multinacionális politikai államnak való teljes lojalitással, azt több mint száz év óta bizonyítja Svájc története. A svájciakat megosztja a nyelv, a vallás és a kultúra; és a nyelvi és vallási csoportok nem is esnek egybe a különböző kantonokban. Mégis mindezek a különbözőségek nem akadályozzák az ország politikai egységét. Ez a demokrácia egy új formája, amely éppoly

fontos a többnemzetiségű országoknak, amilyen fontos a demokrácia megszokott formája az etnikailag egységeseknek. A svájci példa a lehető legrelevánsabb Palesztina számára, habár természetesen sok különbség van a két ország helyzete között.

Más soknemzetiségű országok

A Szovjetunió újabb példája a multinacionális államnak. Az új jugoszláv állam is kísérlet a soknemzetiségű föderalizmusra. Seton-Watson professzor felvázolt egy, a két nemzetiség elvén alapuló megoldást az évszázadok óta megoldatlan erdélyi kérdésre. A román uralmat, a magyar uralmat és a kettéosztást egyaránt kipróbálták már Erdélyben – egyik sem vált be.

A kétnemzetiségű állam magasrendűbb eszmény

3. A multinacionális állam többféle értelemben is magasabb rendű, korszerűbb és reményteljesebb gondolat, mint a szuverén, egységes nemzetállam. A régi út: az, hogy valamely különböző nemzetiségekből álló országban van egy többségi és egy kisebbségi nemzet, reakciós megoldás. A haladó felfogás a többnemzetiségű állam a népek közötti paritás alapján. A béke felé vezető utat a mai és a holnap világlában is a föderáció, a szövetség jelenti. Felosztani a világot kicsiny, szuverén nemzeti egységekre, nem hozta meg azt a sikert, amelyet a nemzeti önrendelkezés szószólói reméltek tőle az első világháború végén. [...] Azok a nemzetek, amelyeket a végzet vagy a történelem ugyanabba az országba sodort, évszázadokon át harcoltak egymással az uralomért. A többség mindig megpróbálta etnikailag homogénné tenni az államot, azáltal, hogy elnyomta a kisebbségi nemzeteket. A nemzetiségek paritásán alapuló, szövetségi, többnemzetiségű állam a legreményteljesebb út a felé, hogy az egyes nemzetek megőrizzék nemzeti identitásukat, ám mégis összeolvadjanak egy átfogóbb politikai keretben. Ennek az eredménye az lesz, hogy elkülönült nemzetiségek léteznek, egyetlen állampolgársággal. Egy ilyen állam nemes cél, és a soknemzetiségű országok ifjúságát meg lehet tanítani, hogy lelkesedésüket és energiáikat ennek az ideálnak szenteljék. Ez a modern kor kihívása a többnemzetiségű államot alkotó népek intelligenciájával és erkölcsi minőségével szemben.

ÖNKORMÁNYZAT

Ezzel a kérdéssel – miként a bevándorlással – úgy foglalkozunk, hogy a megoldást szakaszokra bontjuk.

ELSŐ IDŐSZAK: ÖNKORMÁNYZAT A MANDÁTUM ALATT

A mandátum átmeneti időszaka alatt, azaz addig az időpontig, amíg Palesztina ENSZ gyámsági területté nem válik, ⁶ a mandatárius hatalomnak (Nagy-Britanniának) lépéseket kell tennie, hogy az eddigiénél nagyobb mértékű önkormányzatot intézményesítsen. Ennek a célnak az elérése érdekében két ideiglenes, *ad hoc* javaslatot kívánunk tenni:

(a) Zsidók és arabok egyenlő számban való kinevezése a kormányzat végrehajtó tanácsába, illetve a titkárságba, mint az egyes kormányhivatalok vezetőit, s mint megfelelő kerületi biztosokat.

(b) Azonos számú zsidóból és arabból álló konzultatív testület kinevezése. A főmegbízott elnökként működhetne, s ő hozhatna ez elé a testület elé olyan ügyeket, amelyekről a nagyközönséget tájékoztatni kívánja, s amelyekről azt kívánja, hogy a tanács véleményét nyilvánítson. A konzultatív testületnek nem lenne törvényhozó vagy végrehajtó funkciója.

MÁSODIK IDŐSZAK: GYÁMSÁGI RENDSZER

(a) Amellett vagyunk, hogy Palesztinát az angol hatóságok engedjék át az ENSZ gyámsága alá.

REGIONÁLIS GYÁMSÁG

(b) Támogatjuk egy Regionális Gyámsági Tanács felállítását Palesztina számára, amely a kormányzó hatóságok, a Zsidó Ügynökség és az Arab Liga képviselőiből állna. A kormányzó hatóság az egyik keresztény nagyhatalom lenne, [vagyis] nyilvánvalóan Nagy-Britannia mint a keresztény világ képviselője. A keresztény világ mélységes érdekeltségét a Szentföldön nem szabad lebecsülni. A Zsidó Ügynökség képviseli a zsidó világot a Palesztinát érintő kérdésekben. Az Arab Liga látja el a különböző arab országok képviseletét, amelyek legnagyobb részt muszlimok, s mindegyiküket érinti Palesztina sorsa.

(c) Azt javasoljuk, hogy a fentebb említett Bevándorlási Bizottság és a Fejlesztési Bizottság elsődlegesen a Regionális Megbízotti Testületnek legyenek felelősek.

ALKOTMÁNY

(a) A kétnemzetiségű Palesztina alkotmányos alaptörvénye első vázlatának kidolgozását egy speciális testületre kellene bízni, amelyben egyebek között a Zsidó Ügynökség és az Arab Liga lennének képviselve, és amely elsődlegesen a Regionális Gyámsági Tanácsnak lenne felelős. Ez az Alkotmánytervezet-bizottság irányelveket kapna az ENSZ-től; a fő irányvonal az arab–zsidó együttműködés szükségessége lenne, minden területen egy, a két nép megegyező arányán alapuló, kétnemzetiségű Palesztinában. Az alkotmánytervezeti bizottságnak biztosítania kellene a kompetens szakértők segítségét, különösen a sikeresen működő, többnemzetiségű államok részéről.

(b) Az ily módon kidolgozott alkotmánytervezetet bemutatnák egy Alkotmányozó Gyűlésnek, amelyben a zsidók és az arabok egyenlő arányban lennének képviselve, abban a reményben, hogy tisztázó tárgyalások, nyílt vita, engedmények nyújtása és nyérése révén létrejön egy mindkét fél által elfogadott alkotmány. Abban az esetben, ha nem jön létre ilyen elfogadott alkotmányterv, az alkotmány kérdése döntés céljából az ENSZ gyámsági tanácsa elé lenne utalva, s mind a Zsidó Ügynökséget, mind az Arab Ligát meghívnák, hogy vegyenek részt a Gyámsági Tanács előtt lefolytatandó vitában.

(c) Az Alkotmány – egyebek mellett – magába foglal majd egy „Jognyilatkozatot”, amely szavatolja a vallási, oktatási, gazdasági és a nemzetiségi jogok gyakorlására vonatkozó szabadságjogot Palesztina minden lakosának mint egyéneknek, valamint a nemzeti közösségeknek és a vallási szervezeteknek is.

KORMÁNYSZERVEK

A. Szövetségi végrehajtó szerv

Államfő

(a) Az államfőt az ENSZ nevezné ki, ha lehetséges, a palesztinai törvényhozás jelöltjei közül. Hivatali terminusa négy év lenne, s újraválasztható lenne.

(b) Funkciói ezek lennének:

1. Elnökölni a törvényhozásban.
2. Leadni a döntő szavazatot, ha két álláspont között „döntetlen” alakul ki.
3. A Törvényhozás egyetértésével kinevezni a Központi Kormányzat minisztériumainak vezetőit (*Szövetségi Kormányzat*)
4. Elnökölni a Szövetségi Végrehajtó Tanácsban, amely bizonyos meghatározott minisztériumok fejeiből állna (*Szövetségi Végrehajtó Tanács*).

B. Szövetségi Törvényhozás

(a) A Törvényhozást demokratikusan kell megválasztani.

(b) Az ország felosztandó bizonyos számú körzetre (kantonokra vagy megyékre).

Ezeknek a körzeteknek egy része főleg arab, mások főleg zsidó lakosságú lesz, egyesek pedig keverték. Bizonyos körzetekben, mint Názáret és Betlehem, a keresztény arabok a népesség jelentős részét alkotják. A törvényhozó testület egyenlő számú zsidóból és arabból állna.

Előnyben részesítenénk, hogy a képviselők földrajzi körzetek, nem pedig (zsidó és arab) községek szerint kerüljenek megválasztásra. A regionális patriotizmus erősen kifejlett Palesztina egyes részein. A községek alapján való képviselőválasztás nehézségei nyilvánvalók például Indiában. A körzetek szerinti választásoknak megvan az az előnyük, hogy: 1. nagyobb jelentőséget kapnak a helyi testületek, ami általánosságban kívánatos; 2. a zsidók és az arabok kevert körzetekben laknak, ami lehetővé teszi, hogy mindkét közösség tagjaira szavazhassanak. Általánosságban feltételezzük, hogy „a létfontosságú kérdésekben a zsidók és az arabok egy része együtt fog szavazni” (Royal Commission). Ez azt jelenti, hogy a nemzeti külön érdekek nem határoznának meg minden helyzetet. A gazdasági érdekek, a társadalombiztosítás, az életszínvonal, a mezőgazdaság, az ipar, a munka, a kereskedelem [...] és más tényezők „összehoznák” a zsidók és az arabok egy részét.

(c) A Törvényhozásnak egy Szövetségi Törvényhozó Testület normális funkciói jutnának, beleértve a költségvetés jóváhagyását.

(d) Amennyiben valamely kérdésben döntetlen helyzet alakulna ki, az államfő szavazata döntene.

C. *Helyi körzetek (kantonok, megyék), beleértve az önkormányzatokat*

Ezek széleskörű autonómiával rendelkeznének [a svájci közjogi minta alapján].

[...]

D. *Nemzeti közösségek*

(a) A binacionális Palesztinában két adóztatási joggal rendelkező Nemzeti Közösség és azok képvisellete létezne: a Zsidó Nemzeti Tanács és az Arab Nemzeti Tanács. [Működésük] gyakorlati területe a kulturális szféra lenne.

(b) Másfelől a Nemzeti Tanácsoknak lenne egy Közös Bizottságuk, azzal a céllal, hogy megfelelő utakat és eszközöket találjanak arra, hogy mindkét népet megismertessék a másik kultúrájával.

(c) A közszolgálatban álló személyeknek, egészen a legalsó szintekig, mindkét nyelvet ismerniük kellene. Ezt, mint az utolsó húsz esztendő tapasztalatai mutatják, nem túl nehéz elérni.

E. *A központi vallási testületek*

A Központi Vallási Testületeknek elismert jogszolgáltatási funkciói lennének a személyi státusz, a házasságkötés és a vallás kérdéseiben [...]

A fentiekben nem törekedtünk többre, mint bizonyos vonatkozásokban vázlatos elképzelést nyújtani a jövő Palesztina politikai struktúrájáról.

V.

AZ AUTONÓM, KÉT NEMZETISÉGŰ PALESZTINA UNIÓJA A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKKAL

Erre fentebb már utaltunk. Az uniót egyaránt megkövetelik a történelmi, földrajzi, gazdasági és politikai megfontolások.

A jelen nyilatkozat keretein túlmenően eme szövetség lehetséges politikai szerkezetének megvitatása.

HA AZ EGYIK VAGY A MÁSIK FÉL VISSZAUTASITANÁ A TERVET

Felmerül a kérdés: mi lenne az álláspontunk, ha az egyik vagy a másik nép elutasítaná az együttműködést az általunk javasolt terv kivitelezésében.

Válaszunk az, hogy mindkét nép végül is együtt fog működni a másikkal, egyszerűen nincs más út számukra – *amennyiben a politika a maga fő céljává teszi a zsidó–arab együttműködést egy kétnemzetiségű Palesztinában.*

JAVASLATOK A TÖRVÉNYHOZÓ TESTÜLET ÖSSZEÁLLÍTÁSÁRA

A Törvényhozó Tanács összeállítására az angol kormányzat által tett javaslatok története nagyon tanulságos ebben a vonatkozásban.

Az 1922–23-as ajánlatot a zsidók elfogadták, az arabok jelentős csoportjai viszont elvetették. Ezért a mandatárius hatóság felfüggesztette a javaslat megvalósítását.

Az 1930-as ajánlatot a következő nyilatkozat kísérte a brit kormány részéről:

„Őfelsége kormánya egészen világossá kívánja tenni, hogy miközben mélységesen sajnálná, ha a népesség bármelyik része megpróbálná megakadályozni döntésének megvalósítását, minden lehetséges lépést megtenne azért, hogy megghiúsítsa az ilyen kísérleteket, mert Őfelsége kormánya úgy látja, hogy az ország egész népének érdekében áll, hogy a most javasolt további lépések ne szenvedjenek újabb halasztást.”

Az 1935-ös ajánlást hasonló nyilatkozat kísérte, de nem hajtották végre. A zsidók visszautasították, az arabok pedig félig visszautasították, félig elfogadták, mert meg akarták várni, mit fognak tenni a zsidók.

JERUZSÁLEM ÖNKORMÁNYZATA

Az utolsó évben a mandatárius kormányzat érdekes és konstruktív javaslatot tette arra, hogyan lehetne a három érdekelt fél egyenlő részese-dését biztosítva megalkotni a jeruzsálemi helyi önkormányzat politikai

szervezetét. A zsidók elfogadták, az arabok elutasították az elgondolást. További próbálkozás nélkül a javaslat rögtön holt betűvé vált.

EGYIK NÉP SEM MARADHAT KI

Mi azt valljuk, hogy amennyiben ezeknek a javaslatoknak bármelyikét őszintén és kellő hatékonysággal keresztülvinnék, a kívül maradó oldal végül elfogadná őket. Az élet kényszere túl erős lenne, saját népük ragaszkodása a rendezéshez túlságosan kényszerítő ahhoz, hogy hosszabb ideig igazolja távolmaradásukat a létrejött közös szervektől. A palesztinai rendezés tétje, az egyén és a közösség jóléte túl fontos lenne ahhoz, hogy bármelyik felelős testület sokáig fenntartsa a maga ellenkezését a rendezéssel szemben.

Ha egy Regionális Gyámsági Testület létrejönne, ha a Zsidó Ügynökséget és az Arab Ligát meghívnák, hogy ebben a testületben helyet foglaljon, ha a bevándorlás számait, az ország befogadóképességét és fejlesztési lehetőségeit, valamint a jövődöntő alkotmányt megvitátnánk ebben a testületben, ha létrejönne egy Alkotmányozó Nemzetgyűlés, Önkormányzat, Szövetségi Végrehajtószerv, Törvényhozás, Autonóm Körzetek, Nemzeti Tanácsok és egyéb kormánysszervek, ha ezek megvalósulnának, akkor egyik oldal sem maradhatna távol tőlük sokáig.

HATÁROZOTT POLITIKA

Amire szükség van, az, hogy a zsidó-arab együttműködést tegyék – valóban és ésszerű módon – a politika alapjává, hogy ezt határozottan kijelentsék és határozottan keresztülvigyék. Meggyőződésünk szerint, az eredmény az lenne, hogy a zsidók és az arabok megtalálnák a közös élet, a barátság és az együttműködés útját egymással, nemcsak Palesztinában, hanem mindenütt a világnak ezen a részén.

VII. A PALESZTINAI MEGOLDÁS

Mekkora áldás lenne az emberiség számára, ha a zsidók és a palesztinai arabok együtt törekednének arra, hogy Szentföldjüket egy virágzó, békés Svájjá tegyék a Kelet és a Nyugat közötti ősi átjáró szívében! A palesztinai probléma „palesztinai megoldására” van szükség. Ez felmérhetetlen politikai és szellemi hatással lenne az egész Közel-Ke-

letre és messze azon túlra is. Egy kétnemzetiségű Palesztina az egész világon a béke világítótornya lehetne.

Jeruzsálem, 1946. márc. 5.

J. L. Magnes
elnök

Fordítói és a szerkesztői jegyzetek

- ¹ Az Ihud a cionista *Biltmore-konferencia* (1942) programjára válaszul alakult meg, amely *Zsidó Államközösség* (*Jewish Commonwealth*) létrehozását sürgette Palesztinában, és a cionista mozgalom versengő irányzatai közül a Ben Gurion vezette, offenzív, etatista szárny fölülkerekedésével járt együtt. Az Ihud előzménye az 1925-ben alapított *Brit Shalom* (*Békeszövetség*) volt, amelyet a zsidók és arabok békés palesztinai együttélését hirdető cionisták hoztak létre, akik – Ahad Ha'am nyomán – a zsidó kulturális élet központját kívánták kialakítani Palesztinában, és ezzel összhangban a két nemzeti közösség egyenjogúságán alapuló, *binacionális* (kétnemzetiségű) államot javasoltak létrehozni. Az Ihud alapítói – Judah Leon Magnesen, az 1946-os írásos nyilatkozat megfogalmazóján kívül – Bartin Buber író, vallásfilozófus, Moshe Smilansky író, Emst Simon vallásfilozófus és Henrietta Szold, a cionista nőmozgalom megalapítója voltak.
- ² A brit kormány (Herbert Samuel palesztinai brit főmegbízott és Winston Churchill gyarmatiügyi államtitkár által megfogalmazott) elvi nyilatkozata a követni kívánt palesztinai politikáról. Lásd: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006, 96–99.
- ³ A Peel-bizottságot 1936 novemberében nevezte ki az angol kormány az elmergesedett palesztinai kérdés vizsgálatára. A Peel-bizottság 1937 júliusában közzé tett, terjedelmes jelentésében arra a következtetésre jutott, hogy a mandatárius kormányzás fenntarthatatlan, és az országot fel kell osztani egy – nagyon kicsinyre tervezett – zsidó és egy arab állam között; a Peel-féle tervezetet azonban sem a cionisták, sem az arabok nem fogadták el. A bizottság jelentésének szövegét lásd: Lugosi Győző (szerk.): i. m. 156–178.
- ⁴ Lord Alfred Milner (1854–1925): brit államférfi, az első világháború alatt hadügyi államtitkár, a brit imperializmus lelkes szószólója.
- ⁵ Lásd: Lugosi Gy. (szerk.): 227.
- ⁶ A ENSZ a második világháború után a korábbi népszövetségi mandátumterületek közül sokat átvett gyámsági területként, azzal a céllal, hogy ezeket előkészítse a függetlenségre, a nemzeti önrendelkezésre. Több nemzetközi tényező – köztük az Egyesült Államok is – ezt a megoldást szánta Palesztinának is, ám végül erre nem került sor.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: Martin Buber – Judah L. Magnes – Moses Smilansky: *Palestine. A bi-national state*. Ihud (Union) Association of Palestine, New York, August 1946. 5– 28.

Izrael és az Arabok

Három fő vonás határozza meg Izrael külpolitikáját. Az első és a legfontosabb: Izrael kapcsolata az arab világgal; a második: Izrael kapcsolata a nem zsidó világgal; a harmadik: kapcsolata a határain kívül élő zsidó néppel.

A cionista eszme alapvető gyengesége és legnagyobb kudarca: kezdettől fogva vagy félreismerte, vagy alábecsülte, hogy milyen döntő fontosságú az arab világ magatartása egy zsidó állam eszméjét illetően. Éppen itt mutatkozik meg Theodor Herzl rendkívül naiv politikusnak, aki semmit sem tudott a közel-keleti helyzetről; valószínűleg ez tette lehetővé számára, hogy megfogalmazza a zsidó probléma zseniálisan egyszerű megoldását a zsidó állam létrehozása útján: „az ország nélküli népet a nép nélküli országba” kell átszállítani. Az arab problémának semmiféle jelentőséget nem tulajdonított. Számára magától értetődő volt, hogy az arabokat egy demokratikus zsidó állam egyenjogú polgárainak tekintik majd, és semmiféle problémát nem okozhatnak.

Csaknem az összes cionista ideológus többé-kevésbé erre az álláspontra helyezkedett. Csak a cionista vetők második generációjának vezetői – Weizmann, Ben Gurion és Sharett – kezdték a problémát jobban figyelembe venni. Elkerülhetetlen volt ugyanis, hogy az arabok tiltakozásai, valamint a cionista kolóniák és a városi zsidó lakosság ellen indított fizikai támadások rá ne irányítsák a figyelmet arra a problémára, amelyről a legszívesebben tudomást sem vettek volna. A legjobban Weizmann értette meg a problémát, elsősorban elméletileg. Az arab–zsidó konfliktust ugyanis nem a jog és a jogtalanság konfliktusaként fogta fel – a legtöbb cionista vezető nagyon is hajlott erre –, hanem két jog közötti konfliktusnak tartotta; jogosan igényelte a zsidók elsőbbségi jogát Palesztinára vagy annak egy részére, mert népe számára ez élet és halál kérdése volt, míg az arab világ egészének jövőjét – óriási területeivel – nem veszélyeztette az egy százaléknál is kisebb területi veszteség. Ezért látta Weizmann a megoldást egy

klasszikus formulában: minimális jogtalanság az arabokkal szemben. Ezen túlmenően kísérletet tett a probléma gyakorlati megoldására is. 1919. január 3-án megállapodást írt alá Fejszál királlyal, Szíria akkori urával.¹ A megállapodás arab részről elismerte a zsidó betelepülést és a zsidó Palesztinát. A megállapodás azonban teljesen hatástalan maradt, mert a franciák kisvártatva elűzték Fejszált Damaszkuszból, és így már nem nyilatkozhatott az arab világ nevében.

Ben Gurion, Sharett és mások alkalmilag megkísérelték, hogy egyetértésre jussanak az arabokkal. Jómagam is többször megkíséreltem ezt, amikor a Népszövetségben, Genfben képviseltem a zsidó ügynökséget. Ha azonban áttekintjük mindezeket a sikertelen kísérleteket, kitűnik, hogy mindnyájan túl kevés figyelmet szenteltünk a problémának, és a megegyezést célzó fáradozások teljességgel elégtelenek voltak. Úgy tűnt, a cionista mozgalom fő feladata mindenekelőtt az, hogy a zsidó nép többségét vagy egy nagy részét meggyőzze államának jogosultságáról, másodsorban pedig, hogy megszerezze a legfontosabb országok, a nyugat- és közép-európai országok, majd később az Egyesült Államok támogatását. Az arab problémát a cionista mozgalom másodrendűnek tekintette, ami korábban, amikor alig egy-két arab állam létezett – Egyiptom nem tekintete magát kifejezetten arab államnak – érthetőnek tűnt. Senki nem gondolt arra, hogy az arab kérdésnek ugyanakkora vagy nagyobb jelentősége lehet, mint Nagy-Britannia, Franciaország, az Egyesült Államok és más hatalmak támogatásának.

A probléma tragikus alábecsülésének van alapja: elsősorban az, hogy az arabok a második világháborút megelőző években, a nemzetközi politikában, a maival összehasonlítva, nagyon kis szerepet játszottak. Egyiptomon kívül csak nagyon kevés arab állam létezett. Senki nem láthatta előre azt a nagy hatalmat, amelyre az arabok a világ legnagyobb olajtartalékainak birtoklása révén szert tesznek. A második ok az volt, hogy a cionista mozgalom kezdetekor a világ még a gyarmati korszak szakaszában élt, s ennek idején nemcsak az arab országok, hanem számos más ázsiai és afrikai ország fölött is, ilyen vagy amolyan módon a nyugat-európai hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország, később – kisebb mértékben – Németország és Olaszország uralkodtak.

Nagyon nagy, a jövőbe látás tehetségével megáldott államférfinak kellett volna lenni ahhoz, hogy valaki előre lássa azt a gyökeres változást, amely a második világháború után következett be az arabok helyzetében. Egyetlen cionista gondolkodó sem tekintette reálisnak

azt a lehetőséget, hogy komoly háborús konfliktus robbanjon ki az arabok és a zsidó állam között. Alapvető eszméjük – különösen azoknak a vezetőknek, akik a cionizmusban nemcsak modern nacionalizmust, hanem egyidejűleg nagy társadalmi és humanista mozgalmat láttak – az a meggyőződés volt, hogy hogy a zsidók hozzák majd el a zömmel még „primitív állapotban” élő araboknak a modern technikát, kultúrát és civilizációt, és azok tárt karokkal, jótevőkként fogadják majd őket. Egy új fejlődést valósítanak majd meg együtt a Közel-Keleten. Ez a meggyőződés éppen olyan naiv volt, mint amennyire irreális. A cionista mozgalom alábecsülte az arab világ nacionalista érzésének, büszkeségének és annak a vágyának erejét, hogy a gyarmati elnyomás évszázadai után elnyerhesse a függetlenségét. Lebecsülték az arab történelem nagy korszakainak az emlékeit, hiszen az arabok a világ legnagyobb hatalmai közé tartoztak, elfoglalták Európa nagy részét, s egyidejűleg létrehozták a történelem egyik legcsodálatosabb kultúráját és egyik legdinamikusabb vallását.

A cionista mozgalom úgy tekintett az arab problémára, mintha a 19. század kezdetén alakult volna ki. Ha ugyanis a nagyhatalmak akkor támogattak volna egy zsidó államot, az arabok aligha tanúsíthattak volna ellenállást. A cionista mozgalom úgyszólván az utolsó pillanatban lépett a világtörténelem színpadára, éppen abban a pillanatban, amikor a gyarmati kor utolsó fejezete kezdődött, és az arab hatalom még nem fejlődött ki teljesen. Mert az is valószínűtlen, hogy az ENSZ-tagállamok többsége 1976-ban elfogadta volna a zsidó állam létrehozására vonatkozó javaslatot.

Ebben az összefüggésben figyelemre méltó egy második megfontolás is: ugyanaz a nacionalista hullám, amely a cionizmust létrehozta, hívta életre az arab nacionalista mozgalmakat. Mindkét mozgalom azonos időben fejlődött ki. Az előny nagyon is az arabok oldalán volt, mert hatalmas területekkel, számos állammal rendelkeztek, ma pedig birtokukban van az a gazdasági hatalom, amelyet az olaj jelent.

E könyv szerzője azon nem kevés cionista gondolkodók közé tartozik, akik kezdettől fogva hangsúlyozták az arab probléma fontosságát. Miután Nagy-Britannia – amely akkoriban világhatalma csúcspontján állt – 1917-ben nyilvánosságra hozta a Balfour-nyilatkozatot, cikket írtam, amelyben hangsúlyoztam ugyan a Balfour-nyilatkozat jelentőségét, de hozzáfűztem, hogy ha egy napon az arabok írnának alá egy ilyen nyilatkozatot, az még fontosabb esemény lenne. Akkoriban minden oldalról bírálat ért és kigúnyoltak. Nem akarták megérteni, miként hasonlíthatja össze valaki a „primitív” arab bedu-

in törzseket a hatalmas brit birodalommal, vagy hogyan tekintheti a cionizmushoz való viszonyukat fontosabbnak az angolokénál. Néhány évvel a Balfour-nyilatkozat közzététele után barátommal, Jakob Katzkinnal *Szabad Cionista Újság* címen cionista folyóiratot adtam ki és ebben újra és újra hangsúlyoztuk és elemeztük az arab probléma fontosságát. Csak kevés cionista író osztotta véleményünket, és csoportunknak nagyjában és egészében csekély befolyása volt a cionista politikára.

Külpolitikai tevékenységem során a Balfour-nyilatkozat utáni években a Cionista Végrehajtó Bizottság tagjaként, és mindenekelőtt azokban az években, amikor Genfben, a Népszövetségnél képviseltem a Cionista Világszervezetet, mindig tudatában voltam a probléma fontosságának. Be kell azonban vallanom, én sem tettem eleget annak érdekében, hogy rábírjam a cionista mozgalmat: szenteljen több energiát ennek a problémának. Úgy hiszem azonban, hogy még ez esetben sem jártam volna sikerrel. A mozgalom természetes módon oly szenvedélyesen összpontosította minden erejét a nem zsidó közvélemény és a demokratikus országok megnyerésére, egyidejűleg mozgósítva a zsidó népet, hogy teremtsen új realitásokat a cinizmus útján: egyszerűen nem maradt elegendő energiája, hogy kellő figyelmet szenteljen az arab problémának. Egyes csoportok és egyes személyek, így Jehuda [Judah] Magnes, a jeruzsálemi Héber Egyetem akkori elnöke és még néhányan, köztük Martin Buber, a nagy zsidó gondolkodó, ugyanezért a célért dolgoztak, de befolyásuk a cionista vezetőségre túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy döntő változást hozhassanak.

Ha tárgyilagosak akarunk lenni, természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy az arabok magatartása kezdettől fogva nem könnyítette meg ezt a kísérletet. Az arabok talán még a zsidóknál is kevésbé hajlamosak a kompromisszumokra és a megbékélésre. Kezdetől fogva hajthatatlanok voltak, de természetesen mi is meglehetősen engesztelhetetlenséget tanúsítottunk, amikor egész Palesztinát, beleértve Transzjordániát is, a magunk számára követeltük.

Itt nincs módunk arra, hogy egyenként elemezzük az említett kísérleteket, és megvizsgáljuk sikertelenségük okait. Tény az, hogy miután Anglia mandátumának feladása mellett döntött és a probléma az Egyesült Nemzetek Szervezete napirendjére került, az arabok mereven elutasították azt a követelésünket, hogy zsidó állam jöjjön létre Palesztina egy részében. Bízta abban, hogy a sok mohamedán és más állam támogatásával sikerül megakadályozni egy, a cionistákat

támogató határozat elfogadását. Miután a demokratikus és kommunista államok támogatásával elfogadták a Palesztina kettéosztását előírányzó határozatot, meg voltam győződve arról – s ebben kezdetben csak Sharett támogató –, hogy még egy utolsó kísérlet kell tennünk, hátha sikerül megegyezni. Arra ugyan nem bírhattam volna rá őket, hogy Palesztina egy részében elfogadjanak egy zsidó államot, de arra talán igen, hogy erre ne a palesztinai bevonulással és háborúval reagáljanak. Egyiptomi részről, ha nem is hivatalosan, félhivatalosan jelezték nekem, hogy az akkori miniszterelnök, Moshe Sharett és jómagam, a Cionista Végrehajtó Bizottság mérsékeltjei, valamint Nokrasi pasa, az akkori egyiptomi miniszterelnök között esetleg találkozás jöhetne létre. Truman elnök hajlandó volt arra, hogy rendelkezésünkre bocsássa személyes használatú repülőgépét. Titokban kellett volna Máltán vagy Rhodoszon találkozoznunk Nokrasi pasval vagy valamelyik képviselőjével, hogy rávegyük az arabokat: semmi esetre se reagáljanak bevonulással. Ma már senki se mondhatja meg, vajon sikeres lett volna-e ez a kísérlet. A politikában soha nem bizonyítható egy gondolat létjogosultsága, ha nem tettek kísérletet megvalósítására. Sharett és én olyan fontosnak tartottuk ezt a kísérletet, hogy javasoltuk Ben Gurionnak, halassa el néhány héttel az állam kikiáltását. Sharett New Yorkból Palesztinába repült, hogy Ben Guriont ilyen irányba befolyásolja. Nemcsak, hogy nem járt sikerrel, hanem ő maga is megváltoztatta véleményét a palesztinai zsidók óriási lelkesedésének hatására, amely az ENSZ-határozatot követte. Amikor néhány héttel később Izraelbe érkeztem és megkérdeztem Ben Guriont, miért nem akarta kis idővel késleltetni az állam kikiáltását, azt válaszolta, hogy amennyiben akkor magam is Palesztinában és nem több ezer kilométer távolságban lette volna, én is elvesztettem volna hűvös és racionális tartásomat. Én sem tudtam volna egy nappal sem tovább várni, hogy kikiáltsam azt az államot, amelyről évszázadok óta álmodtunk. Nem mondhatom, hogy nem volt igaza, és ez megerősít meggyőződésemben: ha ilyen esetekben ésszerű döntéseket akarunk hozni, célszerű dolog bizonyos földrajzi és szellemi távolságot beiktatni közénk és a probléma közé. Akárhogyan is történt, kikiáltották az államot – az arabok egyesült erővel rátámadtak, és győzött a kis izraeli hadsereg, bár erre senki sem számított. Ez azonban nem döntött el semmit. A Talmud csodálatos megállapítása, hogy az egyik bűn maga után vonja a másikat, erre a helyzetre is vonatkozik; az első háborút három másik követte és mindmáig semmi nem oldódott meg.

Egyesek állítják, és én hajlandó vagyok osztani ezt a véleményt, hogy Izrael 28 éves fennállása alatt több alkalom adódott, amikor meg lehetett volna egyezni, elkerülve az újabb háborúkat. Különböző izraeli diplomaták, akik például részt vettek a felszabadító háborút követő rhodoszi tárgyalásokon, amelyeket Ralph Bunche² vezetett – ezek a tárgyalások vezettek el az első fegyverszünethez – mondták nekem, hogy igazi békét köthetünk volna bizonyos izraeli területi engedmények ellenében. Miután én magam nem voltam jelen Rhodoszon, nem vagyok illetékes ebben a kérdésben véleményt mondani. Az én véleményem szerint, a legutolsó és legkedvezőbb alkalom a hatnapos háború szinte csodával határos győzelme után kínálkozott; ilyen győzelemre senki sem számított, még maguk az izraeli tábornokok sem. Úgy hiszem, akkor lehetőség kínálkozott a békére, ha Izrael nem felejt el Eskol miniszterelnöknek néhány nappal a háború kitörése előtt tett kijelentését, miszerint Izraelnek nincsenek területi igényei, és ha akkor felajánlották volna az araboknak a megszállt területek kiürítését – Jeruzsálem kivételével – a formális béke fejében. Senki sem tudja, hogy mi történt volna, mert nem kísérelték meg.

Izrael politikájának, amelyet miniszterelnöksége idején Ben Gurion fogalmazott meg, határozott meg és irányított, és amelyet többé-kevésbé utódai is folytattak – bár BenGurion intuíciója, realizmus és a emberi nagysága nélkül – az volt a lényege, hogy az arabokat az állandó izraeli erődemonstrációval meggyőzzék: el kell fogadniuk Izrael államot. Ennek a politikának alapelemei – megtorlások, el-lentámadások a fedainok ellen, konok ragaszkodás a meghódított területekhez – éppen ezen a taktikán alapultak: az arabokat annyira meg kell győzni Izrael erejéről, hogy többé-kevésbé engedniük kell.

Ezt a politikát én soha nem támogattam és több alkalommal hevesen bíráltam. Éveken át nyilvánosan és négy szemközt szinte szüntelen párbeszédet folytattam Ben Gurionnal – nem is felejték el néhány, az éjszakába nyúló vitát –, minden eredmény nélkül. Mindig meg voltam győződve arról, hogy az idő az araboknak dolgozik. Ben Gurion ennek az ellenkezőjét vallotta. Felvetődik bennem a kérdés: mi az oka annak, hogy egy ilyen nagy politikai tehetség, akiben ennyire egyesült a látnoki képesség és a realizmus, nem ismert fel egy ilyen magától értetődő tényt? Az arabok húsz-harmincszorta erősebbek Izraelnél és sokkalta nagyobb területekkel rendelkeznek. Ezenkívül olyan idöket élünk, amikor a korábban gyarmatosított államok függetlenekké válnak, és úrrá esz rajtuk a szenvedélyes na-

cionalizmus. Hogyan is remélhető ilyen körülmények között, hogy az idő Izraelnek dolgozik?

Erre a magatartásra a logika nem adhat magyarázatot, csak Izrael népeinek és általában a zsidóknak a lelkülete, az a lelkület, amelynek talán Ben Gurion volt a leghatásosabb képviselője.

Ötvenéves politikai tevékenységem és tapasztalataim alapján kénytelen voltam újra és újra megállapítani, hogy az emberek, a mozgalmak, az államok és a népek motivációját tekintve a pszichológiának elsőbbsége van az ideológiával szemben. Az emberek könnyen találnak módot arra, hogy pszichológiai indítékaikat úgynevezett racionális érvekkel támasszák alá. Különösen vonatkozik ez egy olyan népre, mint a zsidó, amely kétezer év alatt rendkívüli elemző és logikai tehetséget fejlesztett ki a Talmud tanulmányozása és a legkifinomultabb logikai érvelés több generációs gyakorlása révén. A zsidóknak sohasem esik nehezükre, hogy lelki beállítottságukra, amely arra készíti őket, hogy megtegyenek valamit, mást pedig figyelmen kívül hagyjanak, logikus igazolást találjanak.

Az előbbi fejezetben található megjegyzéseim – a zsidó nép szívós kitartásáról, amely lehetővé tette számára, hogy túlélje az üldözés évszázadait; az antiszemitizmus és a Hitler-korszak lidércnyomásos emlékéiről; a tehetetlenségből a hatalomba való hirtelen átmenet hatásáról – lélektani magyarázatot adnak a zsidó külpolitikára általában, és az arabokkal szembeni politikára pedig különösen. Minden új győzelem természetesen erősítette ezt a lélektani alapállást, és úgy tűnt, mintha az idő Izraelnek dolgozna, amikor minden háborúval nagyobbak látszott a győzelem. Ennek a lélektani folyamatnak 1967-ben volt a csúcspontja.³ Jelentős izraeli vezetők gyakran mondták nekem, hogy nincs racionális magyarázat erre a háború első hat órájában aratott villámgyőzelemre. Jámbor zsidók az isten kezét látják ebben a győzelemben, sőt még a nem vallásos izraeli vagy másutt élő zsidókat is misztikus hittel tölti el ez a győzelem. Úgy tűnik, hogy ez a szokatlan és csodával határos győzelem teljes mértékben alátámasztja Ben Gurion elméletének jogosultságát, amely szerint – különösen katonai és kulturális téren – tartósan növekednie kell a szakadéknak az arabok és az izraeliek között, és évről évre fokozódnia kell az izraeli fölénynek.

Sohasem voltam a hatnapos háború híve. A zsidó világ kevés Kasszandrája közé tartoztam, kételkedtem abban, hogy ennek a győzelemnek a következményei tartósan kedvezőek lesznek. Gyakran gondoltam Nietzsche figyelmeztetésére: a népeknek sokkal nehezebb

megemészteni a nagy győzelmet, mint a vereséget. A nagy vereségeknek gyakran pozitív hatásuk van. Önkritikára bírják az embereket, arra készítetik őket, hogy helyzetüket tárgyilagosabban és kritikusabban vizsgálják, és nagyobb áldozatokat hozzanak. Ezzel szemben a győzelmek gyakran oda vezetnek, hogy a győztesek illúziókban ringatóznak – úrrá lesz rajtuk a pökhendiség és agresszivitás, és így gyakran megesik, hogy gyengítik egy nép morálját. Ez történt sajnos Izraelben a hatnapos háború után, de itt nincs helye annak, hogy ezt részletesebben kifejtsem.

Ezeknek az izraeli győzelmeknek eredményeképpen erősödött az arabok gyűlölete, ellenségessége, megalázottságuk érzése és fokozódott elszántságuk, hogy Izraelt sohasem ismerik el és – amennyiben ez lehetséges – elpusztítják. A Jom Kippur-háború⁴ – történelmi szemszögből – a hatnapos háború egyik negatív következménye volt. Izrael – abban a meggyőződésben, hogy a *status quo* nagyon sokáig fennmarad – túlságosan is biztos volt fölényében. Az izraeliek úgy gondolták, az arabok elég reálisak lesznek ahhoz, hogy ne kezdjenek új háborúba és ne kockáztassák meg a vereséget. A hatnapos háborúban aratott győzelem meggyengítette az izraeli élet morális és katonai frontját és sok más területét. Az eredmény az 1973-as háború volt, amely néhány nap alatt alapvetően megváltoztatta a helyzetet.

Izrael a két háború közötti években irreális politikát folytatott. A *status quo* fenntartására törekedett abban a reményben, hogy az arabok és a nagyhatalmak végül is egyaránt elfogadják a fennálló helyzetet. A formula úgy szólt, hogy Izrael csakis közvetlenül hajlandó tárgyalni az arabokkal, közvetítők nélkül. Az 1967. szeptemberi khartumi konferencia⁵ után viszont már világossá vált, hogy az arabok elhatározták, nem tárgyalnak Izraellel. Semmi esetre sem a gyengeség helyzetéből.

Amikor a négy nagyhatalom felajánlotta közvetítését, Izrael elutasította az ajánlatot. Amikor [Gunnar] Jarring⁶ megkezdte közvetítő utazásait Izrael és az arab államok között, Izrael nem tett semmit, hogy elősegítse a sikert. Amikor az amerikai kormány 1970 augusztusában félénk kísérletet tett, hogy a második Rogers-terv⁷ keretében javaslatot tegyen a megegyezésre, Izrael a hivatalos, de tartózkodó egyetértés ellenére semmit nem tett a terv megvalósítása érdekében. Idézhetném számos izraeli vezető nyilatkozatát a Jom Kippur-háború előtti hetekből, hogy bizonyítsam, mennyire biztosak voltak abban, hogy a háború legcsekélyebb kockázata sem áll fenn, és – amennyiben az arabok mégis megkockáztatnák azt – órák alatt legyőznék őket.

Soha nem hittem abban, hogy a *status quo*t fenn lehet tartani. Mindig biztos voltam abban, hogy az arabok mindent megtesznek a *status quo* felszámolása érdekében, és hosszú távon a világ legtöbb állama kedvetlenségből és türelmetlenségből nem lesz hajlandó továbbra is támogatni az izraeli politikát. Ez a helyzet valóban zavarta már a nyugat-európai országokat, és számos afrikai ország, amely kezdetben Izrael-barát volt, az izraeli politikát szabotázs-politikának tekintette, különösen a „bölcsek missziójának” 1971. novemberi kudarcra után.⁸ Még az Izrael iránt barátságos kommunista államoknak a vezetőit is, így Titót és Ceaușescut – ez utóbbi kockázatot vállalt, mint az egyetlen kommunista államférfi, aki 1967 után nem volt hajlandó megszakítani a diplomáciai kapcsolatot Izraellel – évről évre kritikusabbá, csalódottabbá és bosszúsabbá tette Izrael politikája. Gyakran kértek, magyarázzam meg nekik, miként lehet egy olyan intelligens nép, mint az zsidó, ilyen kevéssé realista, miért képtelen megérteni, hogy a *status quo* nem tartható fenn, és az arabok évről évre erősebbek lesznek.

Nem lennék korrekt és tisztességes, ha e helyütt nem említeném meg, hogy az izraeli politikának ebben a bírálatában a felelősség nagy része, ha ugyan nem a legnagyobb része, az Egyesült Államokra hárul. Ez a szuperhatalom – az utóbbi két évben az egyetlen kifejezetten Izrael-barát nagyhatalom – annak ellenére, hogy páratlan lehetőségei voltak az izraeli politika befolyásolására, semmit nem tett ezen a téren, sőt még erősítette is a *status quo* fenntartásával kapcsolatos izraeli illúziókat. Jarring első kudarcra után az Egyesült Államok kezdeményezte a misszió megújítását. Az arabok készek voltak, de az izraeliek megghiúsították a kezdeményezést. Az Egyesült Államok 1969 decemberében tette közzé az első Rogers-tervet, amelyet Nixon is pártfogolt; mikor azonban az izraeliek közvetve és közvetlenül hevesen tiltakoztak a terv ellen, az amerikai elnök nem vállalt közösséget Rogersszel, és ejtették a tervet.

Ez a magyarázata annak, hogy az izraeli vezetők – szinte érthető módon – arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy az Egyesült Államok mindenben támogatja negatív politikájukat és erősíti őket a *status quo* fenntartásában. Ha van csak egy felelőse is a Jom Kippur-háborúnak, az az Egyesült Államok.

Nem céloim most, hogy elemezzem ennek az amerikai politikának a rövid távú céljait, azt a politikát, amely méltatlan egy olyan világhatalomhoz, amilyen az Egyesült Államok. E politikának sok indítéka volt: külpolitikailag annak megakadályozása, hogy a Szovjetunió

növelhesse tekintélyét, sikeres segítséget nyújtva az araboknak az elveszített területek visszaszerzésében; belpolitikailag a zsidó választók befolyása és az a dinamikus támogatás, amelyet Amerikában számos nem zsidó csoport nyújt Izraelnek. Bármilyen indítékai legyenek is az Egyesült Államok és Izrael politikai irányvonalának, amely a *status quo* fenntartására irányult, előbb-utóbb kudarcot kellett vallania.

Néhány más zsidó és nem zsidó politikai és diplomáciai vezetővel együtt gyakran figyelmeztettem Izraelt. Nem méltattak bennünket figyelemre. Igaz, Izrael tett különböző kísérleteket, hogy párbeszédet kezdjen arab vezetőkkel és megegyezzen velük, de mivel az izraeli politika alapja a régi határok elutasítása, már eleve világos volt, hogy ezek a kísérletek kudarcot vallanak. Ezen időszak számos kudarcának következménye volt a Jom Kippur-háború.

Szerkesztői jegyzetek

- ¹ A megállapodást lásd: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006, 53–54.
- ² Ralph Bunch (1904–1971): Nobel-békedíjas (1950) amerikai politikatudós, vezető diplomata.
- ³ Az ún. „hatnapos háború”-ról, azaz Izrael Egyiptom és másik három arab állam elleni – megelőzőnek beállított –, győztes villámháborújáról van szó, 1967. június 5. és 10. között.
- ⁴ A jom kippuri háború Izrael, illetve Egyiptom és Szíria koalíciója között 1973. október 6-án (a zsidó engesztelés napján, a legnagyobb izraeli ünnepen,) kezdődött az egyiptomi és a szíriai haderő meglepetésszerű támadásával, és október 25-én a (3 nappal korábban aláírt) fegyverszünet életbe lépésével ért véget.
- ⁵ Az Arab Liga 1967. augusztus 29 és szeptember 3. között, Khartumban megtartott csúcskonferenciáján, amely a hatnapos háború katonai és politikai következményeit értékelte, az elfogadott határozatokat „3 nem”-ben foglalták össze: az arab államok 1. nem kötnék békét Izraellel; 2. nem ismerik el Izrael állam létét; 3. nem tárgyalnak Izraellel. A konferencia határozatait lásd: Lugosi Győző (szerk.): i. m. 402–403.
- ⁶ Gunnar Jarring (1907–2002): svéd turkológus, vezető diplomata, U Thant ENSZ főtitkár különleges közel-keleti megbízottja. 1968-ban megkezdett közvetítő tárgyalásainak célja az ENSZ BT nevezetes 242. sz. határozatában foglaltak végrehajtásának elősegítése volt.
- ⁷ A William Rogers (1913–2001) amerikai külügyminiszter által 1969 decemberében előterjesztett katonai-politikai javaslatcsomag, amelynek célja kedvező légkör teremtése a Jarring-misszió sikeréhez. A Rogers-terv szövegét lásd: Lugosi Győző (szerk.), i. m. 420–423.
- ⁸ A Jarring-misszió kudarca után Mokhtar Ould Daddah, az *Afrikai Egységsszervezet* soros elnöke által a térségbe küldött, afrikai elnökökből álló delegációról van szó

– tagjai Ahmadou Ahidjo (Kamerun), Léopold Sédar Senghor (Szenegál), Joseph Mobutu (Zaire) et Yakubu Gowon (Nigeria) voltak –, amely Gunnar Jarring közvetítő misszióját lett volna hivatott folytatni. A közvetítés azonban Golda Meir izraeli miniszterelnök elutasítása miatt sikertelen maradt.

Eredeti megjelenés: Nahum Goldmann: *Izraelnek felejtenie kell*. Az MSZMP KB és a Kossuth Könyvkiadó zárt terjesztésű kiadvány-sorozata. 141. sz. Hely, év és fordító nélkül [Budapest, 1980], 31– 41. A fordítás alapjául szolgáló kiadvány: *Israel muß umdenken. Die Lage der Juden* 1976. Hamburg, Rowohlt, 1976.

A Fidesz – az új szélsőjobboldal

A „populista” szélsőjobboldal világszerte tapasztalható felemelkedésének kezdetei az 1980-as évek neoliberális (az USA-ban neokonzervatív) gazdaságpolitikai fordulatának társadalmi következményeiben keresendők. Az államszocialista rendszerek történelmi veresége nyomán nemcsak a kommunista pártok marginalizálódtak, hanem a szociáldemokrácia is kiesett a számára sokáig oly kedves harmadik erő helyzetéből, s az európai szélsőjobboldal megerősödésével párhuzamosan, neoliberális fordulatot végrehajtva, fokozatosan teret veszített.

Az utóbbi három évtizedben a baloldali eszmék helyét világszerte nagymértékben olyan gondolkodásmód foglalta el, amely eltorzult formában tiltakozik a kapitalizmus globális terjeszkedése, a totális piacosítás, a szélsőséges egyenlőtlenségek, az új individualizálódás nyers tendenciái ellen. Ehhez kapcsolódott – több okból is – a szegény Délről (*Global South*) a gazdag Észak (*Global North*) felé áramló migráció újabb hulláma, amelyre a szélsőjobboldal xenofób indulatok gerjesztésével reagál(t). A tiltakozás e torz formái Kelet-Európában a már régen elfeledett(nek hitt) szélsőjobboldali, nacionalista-rasszista, sőt, olykor fasiszta eszmék reneszánszában öltöttek/öltének testet. Ám egy ideje, a jelzett globális fejlemények közepette, kikristályosodni látszanak egy új szélsőjobboldal formaváltozatai és gondolatalakzatai is.

Ebben az értelemben a magyar és európai politikai szélsőjobboldal – az *Afd*-tól Le Pen *Nemzeti Tömörülésén* át a Salvini-féle *Északi Ligáig* – szellemi rokonságban áll egymással. Célja, hogy a fennálló gazdasági rend megszilárdítása érdekében az egész jobboldalt egyesítse. Kétségtelen, hogy ez a kísérlet utoljára Hitlernek sikerült. Magyarországon ez az új szélsőjobboldal különösen veszélyes, minthogy tartósan a kormányhatalom birtokában van. Ne feledkezzünk el Kelet-Európa sajátosságáról: e régióban a jobboldal és a szélsőjobboldal között sohasem léteztek világos, szilárd határok, válaszvonalak. Ennek okaival kapcsolatosan máig érvényesek Gramscinak a kelet-európai

társadalom „kocsonyás halmazállapotáról” kifejtett nézetei, ami a polgári társadalom fejletlenségéből következik. Az új szélsőjobboldal, a „posztmodern” feltételrendszernek megfelelően, sokban különbözik a régi, náci típusú jobboldaltól, sőt, gyakran annak konkurense.

1. A Fidesz liberális pártként kezdte, majd „átprofilozta” magát keresztény-nemzeti-konzervatív párttá, és 2008 tájékán egy szélsőjobboldali fordulattal modernizálta magát a hatalomra jutás érdekében. A Fidesz szélsőjobboldali karakterét nyilvános ideológiai üzenetei világosan megalapozzák. Eszmei poggyászában, szakítva a korábbi mérsékelt(ebb), „polgári” hangvétellel, egyaránt megtalálható a vad nacionalizmus, az antiszemitizmus, az idegengyűlölet (Soros-kampány, a menekültkérdés kezelése stb.) és a politikai intolerancia. Jellemzője az etatista-autoriter hagyományból eredő, neohorthysta szellemi-kulturális háttér (Horthy-kultusz, Hóman, Kornis, sőt Prónay, a csendőrség, a náccal szövetséges magyar megszálló csapatok dicsőítése stb.), a patológus antikommunizmus, az egyházi-vallásos tekintélyelvűség, a nők, a melegek, a cigányok negatív diszkriminációja.

2. A Fidesz a parlamentarizmus válságából tekintélyelvű kiutat kínál(t). A 2010-es „kétharmados” fordulat nyomán leépítette a polgári demokratikus intézményeket, kisöpörte/kisöpri a munkásmozgalom még megmaradt hagyományait és emlékeit; hivatalos politikai doktrínájának kiinduló eleme és végpontja a liberalizmus- és szocializmus-ellenesség.

3. Média-megjelenésének újszerű módja, a tipikusan szélsőjobboldali karakter kirajzolódik a Fidesz etnonacionalista demagógiájából, a gyűlöletkeltés permanens fenntartásából.

4. Kulturális arculatát is a szélsőjobboldaliság határozza meg. Offenzív emlékezetpolitikájában, amelyet – csupán példaképpen – Wass Albert, Nyíró József és Tormay Cécile neve fémjelez, a horthysta elit történelmi bűneit mentegeti, sőt, a náci-szövetséges, emlékművekben is megformált Horthy-rendszert áldozatként mutatja be.

5. A fideszes, tekintélyelvű rendszernek nyilvánvalóan meg kellett őriznie a parlamentarizmus, a politikai pluralizmus bizonyos elemeit, hiszen felszámolásuk az Európai Unióban (ma még) nem lehetséges. A Fideszt és a Fidesz-rezsimet ez is megkülönbözteti a régi szélsőjobboldaltól, a faszizmussal való politikai rokonságtól, noha a NER-t nem választja el kínai fal a faszizmustól sem.

Az új szélsőjobboldal lényege társadalmilag mindenütt hasonló: a hagyományos antikapitalista baloldali irányzatok helyét a globális nagytőkével konkuráló s egyszersmind neki alárendelődő, de a „nemzeti tőkét” is védőmező erők foglalták el, jórészt a „nemzeti

ellenállás” jegyében. Ezek bevallott célja, hogy szavazóbázisukat a hatalom megtartása-megszerzése érdekében kiszélesítsék, megszólítva azokat a rétegeket is, amelyek a második világháborút követően, hagyományosan, a baloldal társadalmi bázisát alkották.

Itt mindenekelőtt az egykori „kádári” munkásságra gondolunk, amelynek örökösei még 2002-ben és 2006-ban is kormányra segítették a politikai baloldalt. A 2008-as válság s még inkább az MSZP liberális fordulata, a hagyományos baloldali értékek feladása a „modernizáció” („blairizmus”) jegyében azonban olyan súlyos csalódást okozott a munkásságnak, amely e társadalmi réteget az új szélsőjobboldal szavazatmaximalizáló stratégiájának könnyű célpontjává tette, s még ma is teszi. A Fidesz másik nagy „leleménye” a rendszerváltás és a szövetkezetek felszámolása után fokozatosan elszegényedő, megélhetését és kultúráját elvesztő vidéki tömegek felfedezése, amelyek számára igazságos elszámoltatást ígért a rendszerváltás és a privatizáció nyerteseivel szemben. Ehhez látványosan szembeállította az „idegen” (ti. a „bűnös”, kizsákmányoló) tőkét a nemzeti, „értékteremtő” tőkével. Választási ígéretei közé emelte – egyéb demagóg szólamok mellett – a hazai vállalkozók állami megsegítését, ami valójában egy új Orbán- és Fidesz-hű burzsoázia „kinevezését” és kistafirozását jelentette. Társadalmi bázisában jelen vannak továbbá azok a rendszerváltás környékén született fiatalok is, akiket a hazai jobboldal és szélsőjobboldal (elsősorban a *Jobbik*) sikeresen tudott mobilizálni, minthogy családjuk életében komoly törést, traumát jelentett az 1989-et követő állásvesztés és létbizonytalanság, aminek emlékét a Fidesz, még a 2010-es választások előtt, sikeresen emelte be emlékezetpolitikájának centrumába.

A Fidesz hatásosan tudta politikai céljai szolgálatába állítani a „kisemberek” rendszerváltás iránti csalódottságát, akik a privatizációért – a rendszerszintű tulajdonáthelyezésért – megbüntették az érte felelős, azt levezénylő neoliberális elitet, beleértve a vele szövetséges szocialista pártot is. Orbán nem tett mást, mint kihasználta a munkásság, az elszegényedő, megélhetésének ellehetetlenülése, társadalmi státuszának, tradicionális értékeinek kényszerű földadása miatt aggódó vidéki emberek, illetve a rendszerváltás után felnövekvő, fiatal generáció elitellenes dühét. A honi jobboldalnak a 2010-es „fülkeforradalmat” a társadalmi igazságosság, a több szociálpolitika, a gondoskodó állam stb. *baloldali* ígéreteivel sikerült megnyernie.

Miközben a 2008-as válság kétségtelenül még jobban aláásta az MSZP pozícióit, ne feledkezzünk meg a „fülkeforradalom” érzelmi-

kulturális töltetéről sem. Az *Eszmélet* alapítása óta hangsúlyozza: *Kelet-Európa megváltozott helyzetének alapvető sajátosságát mindenekelőtt – az államszocialista rendszer veresége nyomán – az állami/társadalmi tulajdon csaknem teljes privatizációja határozza meg.* A térségben, anyagi, szellemi és lelki értelemben is, emberek tízmilliói veszítették el egzisztenciájukat, anélkül, hogy jelentős csoportok emelkedhetek volna fel. A Fidesz már a 2010-es választásokra mozgósítva, kulturális és szociális üzeneteiben (is) a szélsőjobboldal retorikáját alkalmazta: nemzeti „újjászületést”, társadalmi- anyagi felemelkedést, új kultúra- és közösségteremtést ígért a régi világ roncsain – „csak” éppen „színmagyar” köntösben és módra. E retorika különösen a rendszerváltás súlyos társadalmi traumája ismeretében (volt) hatásos – nem véletlenül érzett rá a Fidesz a hiányzó közösségi életre, amelyet a hazai jobboldal értékrendje jegyében igyekszik is meg- és újrateheríteni.

A jobboddallal összefonódó szélsőjobboldal *társadalmi hatása*, kulturális környezete, beszédmódja éppen azokra a társadalmi csoportokra gyakorol(t) jelentős befolyást, amelyek a magyar baloldal társadalmi háttérét is képezhetnék. A szélsőjobboldal fiatalok egész nemzedékét rontja meg olyan – kirekesztő és idegenellenes – kulturális mintákkal, amelyek könnyen elsajátíthatók. Ez radikálisan eltér a baloldal előítélet-ellenes, differenciált társadalom- és történelemfelfogásától. E szélsőjobboldali kultúra ma is oly hatásos, hogy még a demokratikus hagyományokkal rendelkező cseh társadalom jó részét is megfertőzte cigánygyűlölettel és ruszofóbiával.

De ne felejtjük el azt sem, hogy a politika *etnicizálása* nem Kelet-Európában született újjá, hanem az Európai Unió „demokratikus” műhelyeiben: konzervatív jogászok, liberális közgazdászok és politikusok dolgozták ki Franciaországtól Koszovóig. Ezek úgy tesznek, mintha a szegénységnek „etnikai”, tisztán helyi okai volnának, s ennek következtében a cigányokat, a menekülteket, a bevándorlókat mint „etnikai” vagy vallási közösséget definiálják, és az osztályideológia helyébe az identitáspolitikát állítják, annak minden szörnyű következményével együtt, amelyeket a világ már két világháborúban megtapasztalt.

A Fidesz-vezérelte új szélsőjobboldal, integrálva a jobboldal többségét, a globális kapitalizmussal szembeni romantikus alternatíva kidolgozásán, valamint *nemzeti kapitalizmus* újjáteremtésén fáradozott/fáradozik, követve a „kenyér helyett cirkuszt a népnek” ősi hagyományát. Ideológiájában, szokás-erkölcsiségében háttérbe szorul a hagyományos, keresztény, polgári középosztály értékvilága, s az „egy a

tábor, egy a zászló” autoriter vezérelvűsége etnicista politikával egyesül. A jogegyenlőségre épülő, tagolt politikai közösség köztársasága a *kitüntetett* „etnikum” országává változott át. Természetesnek feltüntetett, konzervatív hierarchiáit elleplezi a „magyarsághoz” mint etnikai-kulturális közösséghez tartozás identitás-ideológiája: historizált nemzeti mítoszai, szimbólumai, ellenségképe, társadalom- és történelemmagyarázata. A 2010-ben, majd azt követően kiépült NER nem törekszik nyílt, terrorisztikus diktatúrára – eltérően a hagyományos szélsőjobboldaltól. A magyar különutasság hirdetése elleplezi a tőkés kizsákmányolásnak és a kirekesztésnek a rendszerre oly jellemző alapjait, a multi- és oligarchabarát neokon gazdaságpolitikát.

Az Orbán-rezsim a többpártrendszer „másfél-pártrendszerre” alakította át, ahol az összes többi politikai pártot hatalmi és média-korlátozás alá vonta. Véghezvitte az elitcserét (értsd: tisztogatást), „felépítette” saját oligarcháit, hatalmi mamelukjait, szolgáló rendjeit, „nemzeti” értelmiségét és vidéki helytartóit. A kultúra és a civil társadalom működését kormányellenőrzés alá vonta. Az *orbánizmus* társadalmi és szellemi-kulturális támogatottságának megszilárdítását mindenekelőtt a keresztény egyházakra bízta, és (a történettudományt félresöpörő „identitás-politika” jegyében) befejezte az 1998 és 2002 között már elindított neohorthysta szellemi-politikai restaurációt. Ez végső soron megfelel a félperifériás kapitalizmus fenntartásának, a dolgozó osztályok, diákok és tanárok ideológiai féken tartásának.

Miközben a magyar jobboldal szociológiaiilag ténylegesen a *nemzeti burzsoázia* – azaz az újkapitalizmus menedzser-technokrata, yuppi, gazdasági-pénzügyi oligarcha- és kormányzó elitje – érdekeit képviseli, addig a NER – lassan az egész országot behálózó kiépülésével, párt- és ideológiai államapparátusa, médiahatalma, valamint az egyházak támogatásával – stabil, mintegy 2,8 milliós törzsválasztói népességet épített ki magának. Hogyan érte el a rendszer e széles, heterogén összetételű bázis támogatását? Nagy szerepe volt ebben a szélsőjobboldali ideológiai-mozgalmi nyomásnak, amelyhez felhasználták az ideológiai államapparátusok szinte minden létező struktúráját. A korábban a szélsőjobb bázisát képező, elégedetlen népi tömegeket a Fidesz „nemzeti szabadságharcos” – azaz EU- és Brüsszel-ellenes – retorikájával s a honi keresztény-kultúrharcos, xenofób, sőt, fajvédő hagyományok felélesztésével integrálja. A széles jobboldali egység újrateremtéséhez a Fidesz ideológiai függeléke, a KDNP, illetve az egyházi vezetés többsége is hozzájárul(t). A „nekünk Magyarország az első” szlogen – amely Berlusconi- és Trump-utánczat – vezérelvű,

keresztény-nemzeti autoritarizmusba torkollik, ahol az „aki nincs velünk, ellenünk van” elv érvényesül. A tőke szempontjából éppen az a funkciójuk, hogy megosszák, leszereljék, felbomlasszák a baloldali társadalmi hinterlandját. A Jobbik megmaradt erői, amelyek 2018-ban a Fidessel szemben a liberális-szocialista ellenzékhez csatlakoztak, nem váltak a bal-liberális erők részévé, szavazóik egy része ugyanakkor a Fidesz támogatójává vált, illetve válhat.

Az *orbánizmus* – a kapitalizmus neoliberais menedzselésének tipikusan kelet-európai formaváltozata, a multinacionális tőkeérdekek legjobb képviselője – *a honi munkavállalókat integrálta a világkapitalizmus és az EU olcsó munkaerő-gazdaságába.* (Több mint félmillióan lábbal szavaztak ez ellen: elhagyták az országot.) Ennek megfelelően, a munkajog egészének liberalizálásával, kedvező üzleti klímát (adókedvezmények és állami juttatások a betelepülő multiknak) és piackonform intézményeket teremtett számukra. Orbán 2008 után ráértett arra, hogy az újra kibontakozó kapitalizmus menedzselése Kelet-Európában a tekintélyuralmi viszonyok restaurációját követeli meg. 1995-től, egy rövid életű liberális kezdet után, megpróbálta összefogni a jelzett társadalmi erőket, amelyek eleinte sem kellő osztályöntudattal, sem magabiztossággal nem rendelkeztek. Ám idővel – a hatalom tehetséges „stratégájaként”, aki anyagi erőforrásokat nem sajnálva, hosszú távú jobboldali, majd 2010 után nyíltan szélsőjobboldali hegemonia kiépítésének rendelte alá taktikai lépéseit – sikeresen stabilizálta a politikai rendszert, elfogadtatva azt a „szavazó népeesség” relatív többségével.

Az *orbánizmus* háttérbe szorította/szorítja az utcai szélsőjobboldalt, s vezéreit beépítette/beépíti a hatalom középső és alsó szintjeibe. Ezáltal új, „szalonképes” szélsőjobboldal gyanánt stabilizálja hatalmát, ami által közjogi és politikai értelemben gyakorlatilag leválthatatlanná vált. A Fidesz – mint az uralkodó osztály egyik frakciójának reprezentánsa – uralomra juttatta antiszocialista és – végső soron – emberellenes rezsimjét. Lebontását vagy kívülről jövő gazdasági nyomás vagy népfelkelés teszi lehetővé.

A szerkesztőség

A szélsőjobb globális felemelkedésének megértése

Azt az elképzelést, miszerint a szélsőjobb hatalomra kerülhet egy stabil liberális demokráciának tekintett államban, nemcsak a liberálisok, hanem a baloldali progresszívek is elvették még néhány évvel ezelőtt. Ezzel szemben, mindössze nyolc év alatt (2010–2018), a világ megtapasztalhatta, ahogy a szélsőjobb a hatalom folyosóján kívülről a hatalom középpontjába kerül.

Ellenforrádalom Északon

Természetesen itt van Donald Trump. Azonban még Trump 2016. novemberi meglepő választási győzelmét megelőzőn, 2010-ben, ismét hatalomra került Magyarországon Orbán Viktor, a kilencvenes évek végének liberális demokratája, ezúttal a kemény jobboldal emberként reinkarnálódva. 2014-ben Narendra Modi hindu nacionalistái elsöprő győzelmet arattak Indiában. 2016. májusában pedig Rodrigo Duterte az erőszakos törvény-és-rend irányvonala a Fülöp-szigetek elnöki székébe ültette.

Trump győzelmét követően, a 2017. szeptemberi választásokon az *Alternatíva Németországért* a német Bundestag 630 helyéből 94-et megszerzett, így a szélsőjobb első alkalommal bekerült ebbe a testületbe. Olaszországban a 2018. márciusi választásokat követően a bevándorlás-ellenes Északi Liga került hatalomra az *Öt Csillag Mozgalommal* szövetségben. Franciaországban pedig a 2017-es elnökválasztás májusi második fordulójában a jobbközép, közép, balközép és a baloldal informális választási összefogására volt szükség a *Nemzeti Frontos Marine Le Pen* elnökké választásának megakadályozásához.

Miként magyarázzuk a tekintélyelvű jobboldal hirtelen újjáéledését?

Elsőként, essék néhány szó a szélsőjobb Globális Északon történt felemelkedéséről. Nem szeretem Barack Obamát idézni, azonban fel kell hívnom a figyelmet egy nemrégiben Johannesburgban tett megfigyelésére: „Először balról érkezett kihívás a globalizációra, majd, ahogy feltűntek a populista mozgalmak, még erőteljesebben jobbról [...], megfogalva a sokak által érzett bizonytalanságot.”

A baloldalon talán nem kedvelt e szavak kimondója, Obamának azonban igaza volt: a szélsőjobb kisajátította a progresszívek globalizáció-ellenes, kritikus hangvételét. Kikaparták számunkra a gesztenyét.

Valójában a szélsőjobb nemcsak átvette a független baloldal globalizáció-kritikáját, hanem még a baloldalnál is hangosabban szónokolt az Európai Unió demokratikus hiányosságairól. Marine Le Pen például opportunista módon az „eurodiktatúra” példájaként emlegette a *trojka* részéről a 2015-ös görög referendum figyelmen kívül hagyását, amely elutasította a legújabb megszorító program feltételeit.

Sőt, mivel a baloldal egészét megbénította a szociáldemokrata pártok ragaszkodása a pénzügyi válságot Európában és az Egyesült Államokban útjára indító neoliberais ideológiához, az európai jobboldali pártok fokozatosan háttérbe szorították a kezdeti bázisukat adó kispolgárság adóellenes, erőskormányzat-ellenes, valamint szabadpiaci aggodalmait és opportunista módon felkarolták a neoliberais-ellenes szölamokat és a jóléti államot. A stratégiájuk bevált.

Franciaországban az „új külső”, amivel Marine Le Pen, a hírhedt rasszista, apja, Jean-Marie Le Pen utódjaként felruházta a Nemzeti Frontot, a következő észrevételt váltotta ki egy francia szocialista szenátorból: „Baloldali szavazók átlépik a vörös határvonalat, mert úgy gondolják, Madame Le Pen hozza el számukra a megváltást [...] Nemet mondanak a kegyetlennek tűnő, globalizált, kérlelhetetlen világra. Ők a munkásosztályhoz tartozó emberek, a nyugdíjasok, az irodai alkalmazottak, akik azt mondják: »Nem kérünk ebből a kapitalizmusból és versenyből egy olyan világban, ahol Európa elveszíti a vezető szerepét.«”

A szélsőjobboldal összeházasította ezeket a hagyományosan baloldali aggodalmakat egy vadul rasszista, sovinszta és bevándorló-ellenes programmal, hasonlóan ahhoz a platformhoz, amelyet a fasiszták és a nácik kínáltak az embereknek a feszültségekkel teli 1930-as években. Egy olyan defenzív programról van szó, amely magában foglalja a gazdaság erős állami irányítását, miközben a kapitalista termelési módot nagyrészt érintetlenül hagyja (az osztály-egyenlőtlenségekkel

egyetemben). Továbbá diszkriminatív előnyökkel jár egész közösségek számára etnikai, vérségi és faji alapon, a bevándorlók előtt lezárt határokkal.

Ezt akár nevezhetnénk jóléti államnak is, ami csak a domináns faji és kulturális csoport tagjai számára jár előnyökkel.

Ez egy rendkívül vonzó program, melynek ellensúlyozásához az európai baloldalnak minden energiájára és fantáziájára szüksége lesz.

Ellenforradalom Ázsiában

Ázsia felé tekintve, láthatjuk, hogy itt is ellenforradalom zajlik.

Indiában a hindu jobb- és szélsőjobboldal hatalmas győzelmet aratott a 2014-es választásokon, és célja, hogy a jövő évi választásokon megszilárdítsa hegemoniáját. Ez egy véres ellenforradalom. A muszlimok, *dalitok* [a hindu kasztrendszerből kirekesztettek vagy „érinthetetlenek” önelnevezése – *a szerk.*] és *adivaszik* [India őslakói, főként a szubkontinens középső vidékein – *a szerk.*] elleni lincselések, prominens értelmiségiek meggyilkolása, valamint aktivisták letartóztatása ma már szinte mindennapos eseménynek számítanak.

Mindez talán nem meglepő, tekintve, hogy Narendra Modi miniszterelnök volt *Gudzsarát* állam főminisztere 2002-ben, amikor is egy két hónapos időszak alatt mintegy kétezer – többségében muszlim – ember vesztette életét a sokak által pogromoknak tekintett atrocitásokban. A virtuális teret a szélsőjobboldal felügyeli. Álhírekkel muszlimellenes zavargásokat szítanak, ahogy azt 2013-ban *Muzaffarnagar* városában tették. A gyűlöletbeszéd elterjesztésével olyan erőszakos cselekményekre buzdítanak, mint például hogy Arundhati Roy indiai író-t közzétek emberi pajzsként egy katonai dzsip elé Kasmírban.

Úgy gondolom, kijelenthető, hogy az indiai liberális értelmiség és a progresszív aktivisták még mindig nem értik teljes mértékben, hogy mi történt, és még kevésbé, hogy miként lehetne mindezt ellensúlyozni.

De milyen alapon beszélek én erről a kérdésről? Saját hazámban, a Fülöp-szigeteken, egy sorozatgyilkos az államfő, aki alig több mint két év alatt több mint 7000 ember életét oltotta ki (sokak szerint ez a szám súlyosan alábecsült) – és aki ma is ugyanolyan népszerű, mint megválasztásakor. Az ellenzék továbbra sem áll szilárd alapokon, mivel a diszkreditált liberális ellenzéki elit és az úgyszintén hitelvesztett

szélsőbal a két fő erő. Mindeközben úgy tűnik, kevés akadálya van annak, hogy Duterte elnök elvesse a liberális demokratikus alkotmányt és bevezessen egy föderalizmusnak álcázott tekintélyuralmi rendszert.

Azonban máshol sincs sok ok az öröme. A junta által irányított Thaiföldön sem siet vissza laktanyáikba a katonaság, mivel a középosztály szívesebben látja őket hatalmon, mint egy, az alacsonyabb osztályok által támogatott demokratikus rendszert. Kambodzsában Hun Sen a fő ellenzéki párt egyoldalú felosztatásával eltemette a demokrácia utolsó maradványait is. Mianmarban a katonaság, a buddhista többség erőteljes támogatásával és Aung San Suu Kyi megválasztott polgári kormányának hallgatólagos beleegyezésével, jelenleg népiártást hajt végre [a muszlim *rohingja* kisebbség ellen – a szerk.].

Közös jellemzők

Ha közelebről megvizsgáljuk azokat az országokat, ahol az autoritarizmus erősödőben van, számos dolog válik nyilvánvalóvá.

Először is, mindenütt folyamatos ellenállás van a liberális demokráciával szemben, habár a részletek esetenként eltérők.

Indiában a lázadás a liberális demokrácia szekuláris jellege, a sokszínűség támogatása és a kisebbségeknek a többséggel szembeni védelme ellen irányul. Úgy is mondhatnánk, hogy *többségi demokrácia* van kialakulóban – ami abban a szűk értelemben demokratikus, hogy hasonlóan Magyarországra erős emberének, Orbán Viktornak az „illiberális demokráciájához”, a parlamentáris többségi uralmat támogatja a kisebbségi jogok és az egyéni szabadságjogok rovására.

A Fülöp-szigeteken a liberális demokráciával szembeni ellenállás egyrészt válasz arra, ahogyan az elit egymással való versengése eltérítette a választási folyamatot, bár osztályuralmuk fenntartása érdekében továbbra is együttműködnek. Valamint reakció arra is, hogy az ország 32 éves liberális demokratikus rendszere nem volt képes társadalmi és gazdasági reformokra. Thaiföldön az elégedetlenség a liberális demokrácia „kudarcának” szól, mert nem tudja megóvni a kisebbség privilégiumait a tudatlannak és korruptnak minősített szegény többséggel szemben.

Másodszor, az egyes szélsőséges mozgalmak központi mozgatórugói a rasszizmus, az etnocentrizmus valamint a kulturális felsőbbrendűségi komplexus. Indiában, Európában és az Egyesült Államokban

ezek a mozgalmak elfogadták azt a narratívát, miszerint alázuhantunk abból a mitikus „Aranykorból”, amelyet még nem rontottak meg az idegenek, azaz az európai jobboldal szemében a muszlimok és a nem-fehérek, a hindu nacionalisták körében a muszlimok és a keresztények, az amerikai jobboldalnál pedig a feketék és a spanyolajkúak.

Harmadszor, Ázsiában a szélsőséges mozgalmak, noha az elitnek kedveznek, élvezik a középosztály támogatását is.

Egy megfigyelő szerint, Indiában a „felemelkedő középosztály” a leglelkesebb támogatója ezeknek a mozgalmaknak, mert „vallásos megerősítésre vágyik és elege van Dzsaváharlál Nehru szocialista, racionalista örökségéből.” Thaiföldön a tudományos elit nagy részét is magában foglaló középosztály a korábbi miniszterelnök, Thaksin által mozgósított szegény vidéki tömegektől való félelmétől vezérelve, támogatja azokat az intézkedéseket, amelyek akadályozzák a többség uralmát, és inkább felkarolja a katonai rezsimet a valódi *egy személy – egy szavazat* rendszerrel szemben. A Fülöp-szigeteken, ahol kihajították az ablakon a törvényes eljáráshoz való jogot, a középosztály a leglelkesebb támogatója Duterte elnök véres kábítószer-ellenes háborújának.

Ami az Északot illeti, a szélsőséges pártok támogatói itt, a középosztályokkal egyetemben, túlnyomó többségben a fehér munkásosztály tagjai közül kerülnek ki. Ők ültek fel a jobb- és szélsőjobboldal jóléti államról szóló ígéretének, bár ez csak az úgynevezett őslakosokra, azaz a fehérekre vonatkozik.

Negyedszer, a Fülöp-szigeteken és Indiában a rezsimek brutális tetteleire létezik egy „kiválasztódási” magyarázat.

Indiában a muszlimokat és a keresztényeket idegen testnek tekintik a hindu népközösségen belül. Taktikai megfontolásból jelenleg „csak” arra van lehetőség, hogy másodosztályú állampolgárokként bánjanak velük. Végül azonban, ahogy lehetőség adódik rá, ezektől a közösségektől meg kell szabadulni, akár pogromok és kényszerkitelepítések árán, miként ez 2002-ben Gudzsarátnban történt.

Duterte elnök Fülöp-szigeteki rendszerében a kábítószer-fogyasztók hasonló szerepet töltenek be, mint a zsidók a náci korszakban. Duterte szinte kiírta őket az emberi fajból. A szabadbázisú szerek használói (*Bottom of Form Drug users*) már nem részei az „emberiségnek”, mivel agyuk állítólag olyan kicsire zsugorodott össze, hogy már nem urai akaratuknak és gondolataiknak. A rendőrség „önvédelemből” elkövetett gyilkosságait igazoló beszédeiben Duterte azt állította, hogy a „sabu” (a *meth* vagy *metamfetamin* helyi elnevezése) egy vagy

több éves használata „összezsugorítja az ember agyát, és ezért már nem képes a rehabilitációra”. Ezek az emberek „élőhalottak”, akik „már nem válnak a társadalom hasznára.”

Mit lehet tenni?

Mindenekelőtt a progresszíveknek határozottan szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy ezek a mozgalmak vagy már hatalmon vannak, vagy annak a küszöbén állnak – és ha egyszer választások útján vagy más módon hatalomra kerülnek, nem szándékoznak majd lemondani arról. Ha van kulcsfontosságú lecke, amelyet ezek a mozgalmak megtanultak az 1932–33-ban demokratikus választások útján hatalomra került Hitlertől, akkor ez az. Ahogy azzal Amit Shah, a BJP elnöke is büszkélkedett, mondván, pártja a következő ötven évben hatalmon lesz.

Másodszor, folyamatosan ki kell állnunk az emberi jogok tiszteletben tartása mellett, annak ellenére, hogy ezek valószínűleg kevesebbet jelentenek az olyan vezetők által befolyásolt embereknek, akik – követve a BJP ideológusait – az emberi jogokat mint a „sickular libtard”-ok által terjesztett nyugati ideológiát utasítják el. (A „sickular libtard” a „beteg” és szekuláris, valamint liberális és retardált szavak lekicsinylő szóösszetétele.)

A mai idők olyan progresszív politikát igényelnek, amely túlmutat az idejétmúlt és hitelét veszített elit demokrácia visszaállításának a vágyán, ahol az egyenlőség pusztán formalitás volt. Középpontjában a valódi gazdasági és társadalmi egyenlőség elérésének célja kell, hogy álljon, függetlenül attól, hogy ezt szocializmusnak vagy posztkapitalizmusnak nevezzük. Ki kell állnia egy erősebb állami és civil társadalmi irányítású gazdaság mellett, amely – radikális jövedelem- és vagyoni újraelosztással megspékelve – túlmutat a kapitalizmuson. Mindeközben támogatnia kell a demokratikus folyamatokat, a szekularizmust, a sokszínűséget, valamint a kisebbségek (beleértve a migránsok) jogait is.

Harmadszor, míg a középosztály nagy része, Gramsci szavaival élve, „aktív konszenzusban” van az tekintélyelvű politikával, addig a szegényebb és kitaszítottabb osztályok többsége pár lépésnyi távolságot tart a jobboldaltól, vagy legfeljebb passzív konszenzusra korlátozza támogatásukat. Az ellenmobilizációt anélkül kell ezekre a rétegekre alapoznunk, hogy lemondanánk a középosztályról, vagy akár a fehér

munkásosztályról. A „faji-etnikai”, nemzetiségi és kulturális kisebbségeknek központi szerepet kell játszaniuk ebben a koalícióban.

Negyedszer, a szélsőjobboldali pártok és személyiségek meglehetősen nőgyűlölők, holott a nőknek a jogaikért folytatott küzdelmei egyre nagyobb teret kapnak az egész világon. Éppen ezért kritikus kérdés, hogy a nők nagy számban játsszanak központi szerepet az antifasiszta mozgalom politikájában. A nők, ha sikerül őket mozgósítani, a legerősebb védőbástyák a fasizmussal szemben.

Ötödször, számos progresszív személyiség és párt, akik/amelyek kulcsszerepet játszottak a régi liberális demokratikus politikai arénában, a liberális demokratikus rendszerrel együtt lejárátódtak. Ezért elengedhetetlen, hogy miközben széles koalíciót építünk, új arcok, politikai formációk és ötletek képviseljék a progresszívek fasizmusra adott válaszát. Ebben a konfliktusban a központi csata az ifjúságért folyik, és mi veszítésre állunk köreikben.

Déjà vu?

Manapság ugyanott tartunk, mint az 1930-as években: a szélsőjobb támadásban van, a progresszív demokratikus politika sorsa pedig lóg a levegőben.

Az elmúlt évek eltemették Francis Fukuyama determinisztikus elképzelését, miszerint a liberális demokrácia az országok jövője, csakúgy, ahogy a korábbi jelentős események kioltották azt a nem kevésbé determinisztikus ideológiát, hogy a szocializmus a jövő zenéje.

A jövő a mozgalmak és gondolatok összecsapása mentén bontakozik ki, amelyet nagy bizonytalanság és esetlegesség övez. Nincs semmiféle garancia arra, hogy a mi oldalunk fog győzni, viszont minden bizonnyal veszítünk, hacsak ellenállásunk nem ötvözi a határozottságot, a szenvedélyt és a bölcsességet.

(Fordította: Schmier Júlia)

Eredeti megjelenés: *Counterpunch*, 2018. október 8.

<https://www.counterpunch.org/2018/10/08/understanding-the-global-rise-of-the-extreme-right/>

A munkások és a szélsőjobb

2009-ben jelent meg Didier Eribon francia szociológus *Retour à Reims* (Visszatérés Reimsbe) c. könyve, egy részben önéletrajzi mű, amelyben a szerző leírja, hogyan nőtt fel egy Reims óvárosában lakó munkáscsaládban. A kiemelkedően intelligens, homoszexuális fiatalember nagy örömmel költözött Párizsba az 1970-es évek elején, a tudományos élet és a szabadság felé véve az irányt. Évekig nem látta a családját. Amikor azonban tudomására jutott, hogy édesapja meghalt, visszatért Reimsbe, és ekkor szembesült vele, hogy korábban kommunista elveket valló rokonai most a szélsőjobboldali Nemzeti Frontot támogatják. Többé nem a „munkások” álltak szemben a „kapitalistákkal”, hanem „a franciák” az „idegenekkel”. A *Visszatérés Reimsbe* széles olvasóközönséghez szólt, és színpadi változata is készült.¹ A könyv világméretű trendet mutat be: a régi baloldali munkáspártok válságát és a szélsőjobboldali populizmus egyre növekvő támogatottságát a munkásosztály körében.

A hagyományos baloldal krízise globális jelenség.² A szociáldemokráta és munkáspártok nem szerepelnek jól a választásokon – többségük 1940 és 1989 között érte el támogatottsága csúcspontját, bár Portugáliában és Brazíliában ez későbbre tolódott – és jelenleg alapvető identitásproblémákkal küzdenek. A gazdasági válság és globalizáció világában a nemzetállamok nem alkalmazhatják a keynesiánusz-szociális elveket olyan hatékonysággal, mint a múltban tették, ráadásul új kihívásokkal is szembe kell nézniük. A hagyományos politikai centralizmust össze kell egyeztetni az alulról jövő kezdeményezésekkel, a feminizmust a férfiközpontú kultúrával. A környezetvédő mozgalmat komolyan kell venni, de anélkül, hogy lemondanánk a gazdasági növekedésről, ami a kapitalista kontextusban mindenféle újraelosztás alapja. Az általános zavarodottság az ingadozó szavazók számának drámai növekedéséhez, idősödő és csökkenő párttagsághoz, és az aktív munkásosztálybeli párttagok csaknem teljes eltűnéséhez vezetett, meggyengítve ezáltal a szakszervezetekhez fűződő kapcsolatokat is.

A kommunista pártok sem szerepelnek jobban. Többségük számára az 1940-es évek jelentették a csúcspontot; mostanában nehéz idők járnak rájuk. Jónéhány országban feloszlottak ezek a pártok a választási bukások, pártszakadások vagy csődhelyzet után. Ez történt Nagy-Britanniában (1991-ben oszlott fel a párt), Olaszországban (1991-ben), Finnországban (a párt csődhelyzetbe került 1992-ben), és Brazíliában (belső puccs és pártszakadás 1992-ben). Más országokban ezek a pártok összeolvadtak más pártokkal, mint pl. Mexikóban (az Egyesült Szocialista Párt 1981-ben alakult meg). Még a (Marxista) Indiai Kommunista Párt is, amely az 1970-es évektől egészen 2011-ig vezető erő volt Nyugat-Bengálban, jelentősen összezsugorodott heves neoliberais politikája miatt. Természetesen vannak kivételek – mint például a Dél-Afrika Kommunista Párt –, de az általános trend a hanyatlás.

Ezektől a fordulatoktól többé-kevésbé függetlenül volt még egy fejlemény: nagyjából az 1970-es évektől kezdve megjelent az új radikális jobboldal. Európában ennek a mozgalomnak a része volt a dán és norvég *Haladás Párt*, az olasz *Északi Liga*, és a francia *Nemzeti Front*; az USA-ban a *Keresztény Hang* (*Christian Voice*) és hasonló szervezetek; Indiában a hindu nacionalisták. Ezeknek a mozgalmaknak a többsége elhatárolódott a „rég” fasiszta és náci politikától, miközben elvetette az uralkodó kulturális és politikai rendszert. Ahogyan Hans-Georg Betz politikatudós megjegyezte az európai pártokkal kapcsolatban: „Jobboldaliak először is abban, hogy elvetik a személyes és társadalmi egyenlőséget és az ezeket megvalósítani igyekvő politikai törekvéseket; másodsorban abban, hogy ellenzik a marginalizált csoportok társadalmi integrációját; és harmadszorban abban, hogy az idegenellenességre vagy egyenesen a nyílt rasszizmusra és antiszemitizmusra apellálnak. Populisták abban, hogy gátlástalanul használják és teszik eszközzé a szorongás és csalódottság egyre terjedő érzését, és abban, hogy az átlagemberhez és az ő állítólag felsőbbrendű, józan eszéhez szólnak” (Betz 1994, 4).

A szélsőjobboldal áttörése tipikusan az 1990-es vagy a 2000-es években következett be, és bizonyos mértékig egybeesett a baloldali munkáspártok hanyatlásával. Sok jobboldali párt vonzott munkásosztálybeli bázist. Európában a munkások adták a támogatói magját többek között az osztrák *Szabadságpártnak*, a belga *Flamand Blokknak*, a francia *Nemzeti Frontnak*, a dán *Néppártnak*, a norvég *Haladás Pártnak*, a lengyel *Jog és Igazságosság Pártjának*, és a magyar *Fidesz–Polgári Szövetségnek*. Egyesek mellett érvelnek,

hogy az 1990-es évek óta a jobboldali populisták pártok lettek az „új típusú munkáspártok” (Oesch 2008, 349–50; Lubbers – Gijsberts – Scheepers 2002). Hasonló átalakulások zajlottak le az Egyesült Államokban a 2016-os elnökválasztás alkalmával.³ Sabyasachi Bhattacharya indiai történész szerint, „hétköznapi stílus terjedt el a munkával kapcsolatos politikában”, amit ő úgy határozott meg, mint „összetartást egy közös célt valló emberek között, amely cél lehet társadalmi, kulturális vagy egyes esetekben regresszív módon vallási; az ilyen módon elért szolidaritás felhasználható, és fel is használják olyan törekvések érdekében, amelyek párhuzamosan futnak a szakszervezetekkel, vagy átveszik ezek szerepét” (Bhattacharya 2016, 2).

Ez persze nem az első eset, hogy a munkásosztály nagy tömegei szélsőjobboldali mozgalmakat támogatnak. Kutatások fényt derítettek rá, hogy a Weimari Köztársaság végén a német náci párt a munkásosztály jelentős részének támogatását bírta, főként – bár nem kizárólag – a protestáns vidéki területeken (Falter 1991).⁴ A két világháború közötti években ugyanez jellemezte a többi fasiszta pártot is (lásd pl. Larsen – Hagtvet – Myklebust 1980). Azonban a párhuzamok ezekkel a korábbi jobboldali fordulatokkal csak korlátozott mértékben használhatók a mai helyzet megértésére. Több kutatásra volna szükség, de az eddigi eredmények azt valószínűsítik, hogy ma a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők másfajta elegye áll a jobboldal felemelkedése mögött, bár ennek aktuális összetétele régióról régióra változik.

A jelen lapszámában (az *International Labor and Working-Class History* folyóirat számában – *a ford.*) megjelent lényeglátó írásában Ernesto Semán óva int a könnyelmű összehasonlításoktól. A peronizmus és a Trump-jelenség között vont állítólagos párhuzamokat kritizálva mutat rá, hogy Perón hatalomra jutásakor az argentin szakszervezeti mozgalom nem hanyatlott, és a munkásosztály életkörülményei nem romlottak. Ahogy rosszmájúan megjegyzi: „»A krízis populizmushoz vezet« – ez a szófordulat beleillik a gazdasági megszorítások által nehéz helyzetbe hozott munkások irracionálisáról szóló narratívába (szemben a bankárokkal vagy az építésszel, akik állítólag a legteljesebb józansággal fogadják a sorscsapásokat)” (Semán 2018). Hasonlóképpen, az *Alternative für Deutschland* felemelkedése Németországban olyan időszakban megy végbe, amikor a német gazdaság jól teljesít (Schwander – Manow 2017). A makrogazdasági teljesítmény nem mindig tűnik meghatározónak.

Talán fontosabb az alábbi gazdasági és társadalmi-kulturális tényezők kombinációja:⁵

- az elmúlt évtizedekben sok állást csoportosítottak át az iparból a szolgáltató szektorba, ezért megjelent a munkanélküliség az ipartalanított övezetekben, bizonytalanság és alacsonyabb bérek jellemzik az új szolgáltató szektort;
- sok jól fizető állás csoportosul a nagyvárosokban, így romlottak a kisebb városok és vonzáskörzetek dolgozóinak gazdasági kilátásai és társadalmi státusza;
- a vállalkozásra és magas képzettségre helyezett egyre növekvő hangsúly aláásta a „kemény munkán” alapuló önbecsülést;
- a faji és etnikai esélyegyenlőség intézményesítése fenyegetést jelent a fehér férfiak társadalmi státuszára, ami faji és etnikai határokra épült;
- a nők növekvő részvétele a bér munkában csökkentette a férfiak önbizalmát, főképpen azokét, akik számára a bér munka a társadalmi státusz egyetlen forrása;
- elveszett a társadalmi kohézió és „a bizalmon alapuló, kölcsönös kötelességek rendszere, ami a munkáscsaládok félelmeire választakat adhat” (Collier 2017).

Az ilyen és ehhez hasonló tényezők, vagy ezek kombinációja vezet-
het ahhoz, hogy a munkásosztály úgy érzi, nem tisztelik, és nem része-
sül kellő elismerésben a társadalom más csoportjaihoz képest. Gilda
Zazzara esszéje feltárja, hogy Észak-Olaszországban a növekvő bizony-
talanság, az életkörülmények romlása, a fizikai munka leértékelődése,
a munkásosztály identitásának eróziója, és az osztályon belüli társas
érintkezések eltűnése a munkásosztály súlyosan „rossz közérzetét”
eredményezték, és egy olyan helyzethez vezettek, amelyben a munká-
sok, különösen a fiatalok, „apátiát, magányt, félelmet és frusztrációt”
élnék át (Zazzara 2018). Erős, közösség-alapú, progresszív szerveződé-
sek hiányában a munkásosztály jelentős része érzi magát tehetetlennek
és dühösnek, amiért senki sem hallgatja meg őket. Ez a problematika
különös csavart kap a volt „szocialista” országokban, ahol a munkások
azt hitték, helyzetük a kapitalizmusban jobbra fog fordulni. Amikor
szembesültek vele, hogy ez nem fog bekövetkezni, nehéz volt antika-
pitalista elvek mentén hangot adniuk csalódottságuknak. David Ost
ezt Lengyelország kapcsán így fogalmazta meg: „a munkások átérték-
elték a kapitalizmust, mint az osztályalapú kizsákmányolás rendszerét, de
csalódottságuk kifejezésének már nem volt semmilyen osztályalapú
módja. Ezt az űrt a jobboldal kezdte betölteni” (Ost 2018).⁶

A munkások szélsőjobboldali politikusok felé irányuló támogatása gyakran tűnik figyelemfelkeltő akciónak. Michael McQuarrie az Egyesült Államok munkásairól írt tanulmányában megállapította, hogy „Donald Trump lehetőséget adott a Rozsdaövezet (Rust Belt) szövésének dühük és csalódottságuk kifejezésére azáltal, hogy bosszút állnak a párton, amely cserbenhagyta őket. Ez a düh és csalódottság nem egyszerűen a közösségeik fizikai összeomlásából és anyagi körülményeik romlásából táplálkozott. A fehér felsőbbrendűség maradványaként jelen lévő elvárásokban is gyökerezett” (McQuarrie 2017, 144). Didier Eribon szerint, az emberek akkor is a szélsőjobbra szavazhatnak, ha ugyan tudják, hogy ez az aktuális érdekeik ellen való, de azt akarják, hogy valaki meghallgassa őket.

Két dolgot leszögezhetünk. Először: nem egyértelmű szabályszerűség, hogy a munkásosztály elégedetlensége a helyzetével és a hagyományos munkásmozgalommal mindig a szélsőjobb felé mutató szimpátiát eredményezne. Sophie Gonicknak a mai madridi lakhatási jogi mozgalommal kapcsolatos tanulmánya megállapítja, hogy „a jobboldali spanyol elit továbbélése, a Franco-korszak öröksége” az ellenzékot arra készítette, hogy „befogadja a baloldali eszméket” (Gonick 2018). Néha a baloldali populizmus is nyertes lehet. Másodszor: hosszú távon még a szélsőjobbnek is szüksége van a munkások választókerületeire, ha meg akarja szilárdítani politikai pozícióját. Smriti Upadhyay ezt az indiai jobboldali szövetség, a *Bharatiya Mazdoor Sangh* példáján keresztül világítja meg, amelynek „uralkodó stratégiáján keresztül biztosítania kellett a munkásosztály együttműködését és beleegyezését” (Upadhyay 2018). Ha egy ilyen uralkodó stratégia elbukik, meglepő folyamatokat indíthat el.

A jelen kérdés az, hogy hogyan tud a munkásmozgalom újra kapcsolatot találni azokhoz a munkáscsaládokhoz, akik kitaszítva és mellőzve érzik magukat. Ennek megválaszolásához el kell ismernünk, hogy a munkásmozgalom jelenlegi gyengesége a világban nem véletlenszerű katasztrófa, hanem a kapitalista globalizációban és a meggyőző válaszok hiányában gyökerezik. Immanuel Wallerstein hosszú évekig vallotta, hogy a munkásmozgalom tehetetlen a világrenddel szemben. A kapitalista gazdaság világgazdaság, és ezáltal a munkásosztály *an sich* (önmagában), definíció szerint világméretű osztály. Másfelől, „az osztályok *für sich* (önmaguknak) a területiális államok szintjén szervezik meg magukat (vagy inkább azt mondhatnánk, teszik szervezetlenné magukat)”, mert a kapitalista világrendben a politikai hatalom az államokon keresztül szerveződik. Ez lehetetlenné

teszi a „munkásmozgalmak” számára, hogy globális szinten hatékonyan működjenek (Wallerstein 1977, 105). Az egyedüli járható útnak az látszik, ha mélyreható irányváltást hajtunk végre, s a jobboldali nacionalizmust nem baloldali nacionalizmussal, hanem valódi internacionalista megközelítéssel állítjuk szembe. Ezt persze sokkal, de sokkal könnyebb kimondani, mint megvalósítani.

Jegyzetek

- ¹ Retour à Reims, Párizs, Éditions Fayard, 2009. Angolul megjelent: *Returning to Reims*. Introd.: George Chauncey, trans.: Michael Lucey. Cambridge, MA, MIT Press, 2013.
- ² Ez és a soron következő bekezdés a szerző 2016-os tanulmányán alapul (van der Linden 2016).
- ³ Természetesen vita tárgya, hogy mekkora volt Donald Trump támogatottsága a munkásosztály körében. Mindazonáltal még azok a kutatók is beismerték, hogy a munkásosztály jelentős része szavazott a republikánusokra, akik szerint ennek volumenét az elemzők eltúlozták. Lásd pl. Davis 2017.
- ⁴ További hasznos mű angolul: Fischer 1996.
- ⁵ Az első öt pontot Noam Gidron és Peter A. Hall munkájából vettem át (Gidron – Hall 2017).
- ⁶ Magyarországról közölt érdekes esettanulmányt Bartha Eszter (Bartha 2009).

Irodalomjegyzék

- Bartha, Eszter 2009: ‘Would You Call the Capitalists Back?’ Workers and the Beginning of Market Socialism in Hungary. *Social History* 34:2 (2009), 123–144. doi: 10.1080/03071020902879515.
- Bhattacharya, Sabyasachi 2016: Introduction. In: S. Bhattacharya – Rana P. Behal (Eds.): *The Vernacularization of Labour Politics*. New Delhi: Tulika.
- Betz, Hans-Georg 1994: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York: St. Martin’s Press. doi: 10.1007/978-1-349-23547-6.
- Collier, Paul 2017: The Importance of Belonging, International Politics and Society (Friedrich-Ebert-Stiftung). 21 November, 2017. <https://www.ips-journal.eu/opinion/article/show/the-importance-of-belonging-2416/> (Letöltve: 2018. február 17.)
- Davis, Mike 2017: The Great God Trump & the White Working Class. *Catalyst* 1:1 (Spring 2017), 151–71.
- Falter, Jürgen W. 1991: *Hitlers Wähler*. München: C.H. Beck.
- Fischer, Conan (Ed.) 1996: *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*. Oxford and Providence: Berg.
- Gidron, Noam – Hall, Peter A. 2017: The Politics of Social Status: Economic and Cultural Roots of the Populist Right. *British Journal of Sociology* 68, Supplement 1 (2017), 57–84. doi: 10.1111/1468-4446.12319.

- Gonick, Sofie 2018: Fordist Absences: Madrid's Right to Housing Movement as Labor Struggle. *International Labor and Working-Class History* No. 93, Spring 2018, 91–100. doi: 10.1017/S0147547917000321.
- Larsen, Stein Ugelvik –Hagtvet, Bernt –Myklebust, Jan Petter (Eds.) 1980: *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Lubbers, Marcel – Gijssberts, Mérove – Scheepers, Peer 2002: Extreme Right-Wing Voting in Western Europe. *European Journal of Political Research* 41 (2002), 345–78. doi: 10.1111/1475-6765.00015.
- McQuarrie, Michael 2017: The Revolt of the Rust Belt: Place and Politics in the Age of Anger. *British Journal of Sociology* 68, Supplement 1 (2017), 120–152. doi: 10.1111/1468-4446.12328.
- Oesch, Daniel 2008: Explaining Workers' Support for Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland. *International Political Science Review* 29:3 (2008), 349–73. doi: 10.1177/0192512107088390.
- Ost, David 2018: Workers and the Radical Right in Poland. *International Labor and Working-Class History* No. 93, Spring 2018, 113–124. doi: 10.1017/S0147547917000345.
- Semán, Ernesto 2018: Populism is Not in the Air (but maybe it should be). *International Labor and Working-Class History* No. 93, Spring 2018, 125–134. doi: 10.1017/S0147547917000394.
- Schwander, Hanna – Manow, Philip 2017: *It's Not the Economy, Stupid! Explaining the Electoral Success of the German Right-Wing Populist AfD*. Center for Comparative and International Studies, Working Paper No. 94 Zürich: ETH Zürich/University of Zürich.
- Upadhyay, Smriti 2018: Workers and the Right Wing: the Situation in India. *International Labor and Working-Class History* No. 93, Spring 2018, 79–90. doi: 10.1017/S0147547917000333.
- van der Linden, Marcel 2016: Global Labour: A Not-so-grand Finale and Perhaps a New Beginning. *Global Labour Journal* 7:2 (2016), 201–210. doi: 10.15173/glj.v7i2.2941.
- Wallerstein, Immanuel 1977: How Do We Know Class Struggle When We See It? Reply to Ira Gerstein. *The Insurgent Sociologist* 7:2 (1977), 104–106. doi: 10.1177/089692057700700211.
- Zazzara, Gilda 2018: „Italians First”: Workers on the Right Amidst Old and New Populisms. *International Labor and Working-Class History* No. 93, Spring 2018, 101–112. doi: 10.1017/S0147547917000370.
- Eredeti megjelenés: *International Labor and Working-Class History* No. 93, Spring 2018, 74–78. doi:10.1017/S0147547917000357

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: *International Labor and Working-Class History* No. 93, Spring 2018, 74–78.

Hogyan használja a futballt az új, szélsőjobboldali populista hullám hatalmának megerősítésére

A futball a gátlástalan populisták és a neofasiszták új generációjára jellemző macsó, sovinizta fantáziák tökéletes terepe

Orbán Viktor e hónap [2018. október – *a ford.*] elején Londonba látogatott. Ez nem hivatalos állami látogatás vagy politikai jellegű út volt; ellenkezőleg, a magyar miniszterelnök alig néhány órát tartózkodott az országban [az Egyesült Királyságban – *a ford.*]. Nem is egy, hanem két magánrepülőgépre volt szükség ahhoz, hogy Orbán népes kíséretét szállítsa; köztük volt Csányi Sándor, Magyarország leggazdagabb embere és a *Magyar Labdarúgó Szövetség* elnöke, Schmidt Mária konzervatív történész és kormányzati tanácsadó, valamint Adnan Polat török üzletember, a *Galatasaray* labdarúgó csapat korábbi elnöke. Látogatásuk helyszínéül a *Stamford Bridge*-et, a *Chelsea* focicsapat otthonát választották, abból az alkalomból, hogy a Chelsea 1–0-ra legyőzte a *Vidi* csapatát. Mindez bizonyára túl nagy felhajtásnak tűnik egy mezei Európa Kupa meccs kedvéért, viszont sokat segíthet annak megértésében, hányféle és milyen szerepet játszik a labdarúgás egy olyan ember rezsimjében, akit gyakran jellemeznek veszélyes, tekintélyelvű politikusként, erős fasiszta elhajlásokkal.

Orbán érdeklődése a futball iránt semmiképpen sem nevezhető felületesnek. Fiatalkorában amatőr labdarúgó volt – egyszer még a *Football Manager* nevű népszerű videójátékban is szerepelt –, és amióta 2010-ben visszatért a miniszterelnöki székbe, ezt az élethosszig tartó szenvedélyét különös és baljóslatú „puha hatalommal” alakította. E fejlemény jól tükrözi – vagy éppen előjelzi – a futball szerepét a globális szélsőjobboldali populizmusban.

Először is itt a tény, hogy az ország labdarúgásának vezetői között ott ülnek Orbán gazdag oligarcha barátai. Magyarország legnagyobb klubjait Orbán szövetségesei tartják kezükben: a *Ferencváros* csapata a Fidesz egyik alelnökének tulajdonában van; a *Mezőkövesd* a *Nemzeti Adó- és Vámhivatal* vezetőjéé. Másodsorban, hatalmas pénzek ömlenek a fociakadémiák és futball-létesítmények támogatására. 2020-ig, amikor Magyarország a labdarúgó Európa-bajnokság egyik házigazdája lesz, több mint 32 stadion épül fel vagy kerül felújításra közpénzből. A világbajnokságon elért bravúros horvát szereplésen felbuzdulva, Orbán célul tűzte ki, hogy az ország egy évtizeden belül egy egész csapatnyi világszínvonalú futballistát neveljen fel.

Mindennek kettős funkciója van. Amellett, hogy saját személyes hobbijának hódolhat, s a mecenatúra és jutalékosztás hatalmas hálózata hozza így létre, Orbán egyszersmind támogatói bázist is épít. 2010-es hatalomra jutását nagy léptékű, alulról szerveződő mozgalom segítette, ami részben futballhuligánokra és a stadionok biztonsági személyzetére épült. A *Puskás Akadémia* megalakítása – ami voltaképpen Orbán saját futball klubja, és nemrég került fel az első osztályú csapatok közé – világosan kijelöli az utat, amin járva Orbán az ország labdarúgó hagyományát saját nacionalista céljai elérésére használja fel. Ahogyan Bodoky Tamás kivándorolt magyar újságíró megfogalmazta egy tavalyi, a *Politico* c. lapnak adott interjújában: „Sokan éreznek Magyarországon nosztalgiát az 1950-es évek labdarúgó csapata iránt. Orbán ezt a nemzetközi hírnevet akarja újra megteremteni.”¹

Orbán a labdarúgáson keresztül igyekszik megerősíteni politikai hatalmát; más feltörekvő, szélsőjobboldali ideológusok viszont arra használják a futballt, hogy ezt a politikai hatalmat megszerezzék. Brazíliában a szélsőjobboldali Bolsonaro, egykori katonatiszt, rasszizmusra, nőgyűlöletre, homofóbiára és környezeti katasztrófára építve készül a hatalom megragadására.² Megígérte, hogy felfegyverzi a civil lakosságot, és Amazónia erdeinek hatalmas területeit eladja bányavállalatoknak, mivel, szerinte, az ott élő bennszülöttek jobban örülnének „az elektromosságnek, tévének, szőke csajoknak és az internetnek”.

Mindezek ellenére – vagy talán éppen emiatt – Bolsonaro rendkívüli népszerűsége tett szert az ország leghíresebb futballistái körében: Ronaldinho, Rivaldo, Cafu, Kaka, Lucas Moura mind ömellette emelt szót. Brazíliában a futball évtizedekig viszonylag független maradt a politikától, de az erősen megosztó választási kampány sokakat kényszerített rá, hogy állást foglaljanak vele kapcsolatban. Bár számos labdarúgó támogatója – nemrég még Neymar is lájkolt egy

Bolsonaro kampányát méltató Instagram-bejegyzést –, talán nem ez lesz a vízváltó Bolsonaro valószínűsíthető győzelmében. Mindazonáltal ez a támogatás többheti publicitást biztosított Bolsonaro kampánya számára – egy olyan országban, ahol a profi labdarúgók nyilvános megszólalásait olyan részletességgel tárgyalják és elemzik, akár az időjárást.

A futball kiszámíthatóbb szerepet játszott más „erős emberek” stratégiájában: ez volt az a tér, ahol az újfasiszták által olyannyira kedvelt, identitás-alapú kultúrharcot el lehetett játszani. Olaszország új miniszterelnök-helyettese, Matteo Salvini, a szélsőjobboldali Északi Liga vezére, nem késlekedett előadni saját, kocsmai hangvételű elemzését az olasz labdarúgás helyzetéről; hazája kiesését a világbajnokságból a helyi és hivatásos labdarúgásban játszó „túl sok idegen” jelenlétének tulajdonította. Szerinte állami beavatkozásra volna szükség: limitálni kellene, hány idegenlégiós játszhat egy-egy klubban. Eközben Németországban a szélsőjobboldali AfD a Mesut Özil elleni kirohanásaival irányította magára a figyelmet a világbajnokság ideje alatt, s a széleskörű felháborodás miatt Özilt hirtelen nyugdíjazták a német nemzeti tizenegyből.³

Még Angliában is – bár az ország meg van róla győződve, hogy a szurkolóknak kiszabott 75 fontos jegyárakkal sikerült kezelni a szélsőjobb és a futball összefonódásának ügyét – a klubok és a hatóságok azzal szembesülnek, hogy ezek a problémák nem tűntek el a futball háza tájáról, csupán egyszerű átrendeződés történt. A *Kick It Out* nevű, futballal foglalkozó szervezet már régóta kongatja a vészharangot, hogy újra szélsőséges csoportok próbálnak teret nyerni a labdarúgás világában, és a szélsőjobboldali *Democratic Football Lads' Alliance* múlt hétvégén rendezett felvonulása – amin részt vett a *West Ham* csapatának azóta menesztett ifjúsági edzője is – igazolni látszik aggodalmaikat.⁴

Visszatérve Magyarországra: Orbán látóköre szélesedik. Miután hazájában a labdarúgással kapcsolatos infrastruktúra felett szinte teljes kontrollt szerzett, most külföldre tekint, és igyekszik a futballt a szomszédos államokban a magyar befolyás erősítésére felhasználni. Közeli szövetségese, bizonyos Mészáros Lőrinc, többségi részesedést vásárolt az *Osijek* nevű horvát futballcsapatban, miközben Orbán a *Puskás Labdarúgó Akadémia* Romániában létrehozott szervezeteit dotálja kormányzati támogatással.

A *The Guardian*ban közölt idei [2018 – a ford.] interjúban Orbán felvázolta a labdarúgó nagyhatalommal kapcsolatos vízióját a magyar

fociakadémiák hálózatáról, és Budapesten túli, a Balkán, Románia és Ukrajna egy részét, az ország történelmi területeit – ahogyan ő fogalmazott, „Nagy-Magyarországot” – magába foglaló befolyási övezetről. Hátborzongató figyelmeztetés ez a futball erejére: egy törzsi jellegű sport, amelynek hatalmas, fogékony és csalódott munkásosztálybeli férfiakkal teli közönsége van, és ami sok szempontból tökéletes terepe a gátlástalan populistáknak és a neofasiszták új generációját jellemző macsó, sovinszta fantáziáknak.

Fordítói jegyzetek

- 1 Lásd: https://www.politico.eu/article/viktor-orban-sport-hungary-prestige/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201912.
A *Politico* – és így Liew – az Átlátszó 2016-os kalkulációit használta fel. Az Átlátszó ezzel kapcsolatos két tényfeltáró írását Csepregi Botond jegyezte: <https://atlatszo.hu/2016/04/22/stadionlaz-1-resz-eddig-40-milliard-forint-kozpenz-mentel-az-elkeszult-het-stadionra/> és <https://atlatszo.hu/2016/05/03/stadionlaz-2-resz-legalabb-215-milliard-forintba-fog-fajni-a-koznek-orban-stadionos-bogracs-gulyasa/>.
- 2 A cikk keletkezésének idején, 2018 októberében még nem zajlottak le a brazil választások; Jair Bolsonaro 2019. január 1-jén lépett hivatalba Brazília elnökeként.
- 3 Mesut Özil török származású, Németországban született profi labdarúgó a 2018-as török választások idején Londonban találkozott Recep Tayyip Erdoğannal; egy játékosársával együtt aláírt focimezt ajándékoztak az elnöknek. A találkozót és az erről készült fotókat sokan az Erdoğan politikája melletti kiállásként értelmezték, és a játékos Németországgal szembeni hazafias érzéseit és lojalitását is kétségbe vonták. A játékosok akcióját nem csak az AfD, de számos más politikus, többek között Angela Merkel is rosszállással fogadta.
- 4 A szélsőjobboldali *Democratic Football Lads' Alliance* nevű szervezet 2018. október 13-i londoni felvonulása, a szervezők szerint, az elharapódzó utcai erőszak, a megszorítások, a háborús veteránokkal szembeni rossz bánásmód, illetve egyszerűen a kormány elleni tiltakozás volt. A felvonulás erőszakba torkollott, amikor a felvonulók összecsaptak a rendőrökkel és antifasiszta ellentüntetőkkel.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: *The Independent Online*, 2018. október 18.
<https://www.independent.co.uk/sport/football/international/viktor-orban-hungary-jair-bolsonaro-brazil-matteo-salvini-italy-jonathan-liew-a8589451.html>

Új jobb- és szélsőjobboldali pártok felemelkedése Európában

A populizmus fogalmáról

Az elmúlt években felgyorsult az európai államok pártstruktúrájának a globalizáció kezdete óta tartó átalakulási folyamata. E hosszú távú változás legfontosabb jellemvonása az, hogy fokozatosan visszaszorulnak a liberális demokrácia alapelveit követő mérsékelt formációk, s helyüket mindinkább radikálisabb jobb- és baloldali alakzatok, illetőleg antipolitikai protesztpártok veszik át. A mainstream politológiai szakirodalom e strukturális átalakulást a populizmus térnyeréseként írja le, s ennek alapján beszél a demokratikus berendezkedést fenyegető populista korszellemről.¹

Tanulmányunk ugyanezt a jelenséget más fogalmi keretben elemzi, miközben témakörét az új jobb- és szélsőjobboldali formációk megerősödésének vizsgálatára korlátozza. E megközelítés három alapkérdés tisztázását igényli; miként definiáljuk a populizmust, mely politikai erőket tekintjük új jobb- és szélsőjobboldali pártoknak, s azok milyen történelmi háttérrel rendelkeznek. Emellett, a történeti dinamika elvének érvényesítése azt is megköveteli, hogy feltárjuk a strukturális átalakulás egyes állomásait, illetőleg azon okokat és körülményeket, melyek a vizsgált változásokat előidéztek.

A mainstream politológiai szakirodalomban, mint erre előbb már utaltunk, a mérsékelt politikai erőkön kívülálló formációkat, irányvonaluktól lényegében függetlenül populistának nevezik, jórészt azon az alapon, hogy e pártok tagadják a liberális minimumot, mivel szemben állnak a kereszténydemokráciával, a konzervatív és a doktriner liberalizmussal, illetőleg a harmadik utassá vált szociáldemokráciával. A populizmus azonban eredetileg nem az antiliberalizmus szinonimája volt, hanem egy olyan politikai áramlatot jelölt, mely a kisárutermelők és a kisburzsoák, mindenekelelt a farmerek érdekeit

képviselte a nagyvállalatokkal szemben, miközben más társadalmi csoportok, köztük a munkásság egyes követeléseinek is hangot adott. Először ez az irányzat az Egyesült Államokban jelent meg, s nevét párttá szerveződésekor, 1892-ben a késő római köztársaság populáris protopártjától kölcsönözte, vagyis önmagát nyilvánította, nem pejoratív értelemben, populistának. Programját gazdasági téren az államhoz való ambivalens viszony jellemezte; a néppártiak egyrészt kisebb és jobban ellenőrizhető kormányzatot akartak, másrészt viszont a nagytőke korlátozása érdekében a vasúti közlekedés és a telefonhálózat államosítását, valamint progresszív adórendszer bevezetését igényelték. Politikai önállóságuk viszonylag rövid ideig tartott: már 1896-ban fuzionálni akartak a *Demokrata Párttal*, amellyel három alkalommal is közös elnökjelöltet állítottak William Jennings Bryan, későbbi külügyminiszter személyében. Mindez azt jelentette, hogy az amerikai populisták elit- és értelmiségellenességük dacára szorosan együttműködtek az egyik mainstream politikai erővel.²

Más társadalmi körülmények között, 1953-ban Franciaországban szerveződött meg Pierre Poujade populista mozgalma, a *Kereskedők és Kézművesek Védelmi Egyesülete* (*Union de défense des commerçants et artisans*) majd mellette megjelent az *Unió és Francia Testvériség* (*Union et fraternité française*) nevű párt is, mely 11,47%-os szavazatarányával 51 mandátumot szerzett az 1956 januárjában lebonyolított választáson. E szervezetek a kereskedők adóellenőrzése elleni tiltakozó megmozdulásokból fejlődtek ki, s ennek megfelelően főként a magasnak tartott adókat és a növekvő állami beavatkozást támadták. Politikai irányvonalukat emellett elit- és értelmiségellenesség, illetve antiparlamentarizmus jellemezte, a józan ész, a „kisemberek” védelme nevében. Társadalmi bázisukat a városi kispolgárság, a parasztság és a kisburzsoázia alkotta, amely egyaránt szemben állt a nagytőkével és a munkásmozgalommal. Az adóztatás és az állami beavatkozás elleni fellépésükkel tulajdonképpen klasszikus liberális elveket képviseltek, ugyanakkor e nézeteik erőteljes nacionalizmussal, az *EGK*-t létrehozó *Római Szerződés* elutasításával és az algériai háború támogatásával társultak. Poujadista parlamenti képviselőként kezdte politikai pályafutását Jean-Marie Le Pen, a *Nemzeti Front* (*Front National*) megalapítója is, jelezve a közismert tény, hogy a kispolgárság és a kisburzsoázia érdekeinek védelme szélsőjobboldali irányba is fejlődhet.

Az *V. Köztársaság* megalakulása után eljelentéktelenedő, poujadista mozgalom politikai pozícióját az 1959-ben létrejött holland *Farmerek Pártja* (*Boerenpartij*) foglalta el, amely szintén a magas adók és

a növekvő állami beavatkozás ellen lépett fel, támogatta a magántulajdont és a magánkezdeményezést, s követelte a jóléti intézkedések minimális szintre történő korlátozását. Gazdasági liberalizmusa abban is kifejeződött, hogy agrárjellege ellenére elutasította a mezőgazdasági termelők szubvencionálását, hangsúlyozva, hogy e szektornak is piaci alapon kell életképesnek maradnia. Tőke- és piacbarát politikai irányvonala ugyanakkor, Poujade mozgalmához hasonlóan, erőteljes nacionalizmussal társult, s a párt a keresztény értékek védelmét is alapvető feladatának tekintette. Ennek megfelelően elutasította az európai integrációt, erős nemzetvédelmet követelt, és meghatározó jelentőséget tulajdonított a nemzeti alapú rendpártiságnak. Híveinek döntő többségét a gazdagabb parasztok és a kisebb tőkével rendelkező városi üzletemberek alkották; a párt az ő szavazataikkal szerzett 1963–1977 között egy-két parlamenti mandátumot a 150 fős második kamarában. 1981-ben a formáció nevét *Jobboldali Néppártra* (*Rechte Volkspartij*) változtatta, ám ekkor már nem került be a törvényhozásba, majd a kudarc után kimondta feloszlását.

A populizmus tehát a kisárutermelő középrend és a kisburzsoázia mozgalmaként jelent meg, s e csoportok politikai beállítottságának változását követve jelentős átalakuláson ment keresztül. Eredeti amerikai formájában, egyes negatív vonásai, mint például az idegenellenesség, dacára még a demokratizmus túlsúlya jellemezte, ám a II. világháború utáni európai változataiban már egyértelműen haladásellenes, a progresszió valamennyi irányzatát elvető jellege került előtérbe. Anakronisztikus, múltba forduló követelése miatt a jóléti állam időszakában a klasszikus populizmus csak kivételesen jelenhetett meg az EGK tagországokban, s átmeneti, nem igazán jelentős sikerei után mindenhol eltűnt. Kudarcát alapvetően társadalmi bázisának gyengülése, illetőleg a mögötte álló szavazótábor attitűdjeinek átalakulása okozta; a számarányukban is csökkenő kisárutermelők, illetőleg a kisburzsoák egyre kevésbé a nagytőkével és a munkásmozgalommal egyaránt konfrontálódó populizmustól várták érdekeik érvényesítését. Ugyanakkor, mint erre előbb már utaltunk, a gazdasági liberalizmussal sem a poujadizmus, sem a Farmerek Pártja nem fordult szembe, sőt mindkét alakzat következetesen képviselte annak XIX. századi elveit, miközben elutasította a liberális ideológia emberi jogi irányzatát.

Az 1970-es évek eleje, a globalizált liberálkapitalizmus kezdete óta feltűnt új jobb- és szélsőjobboldali, illetve baloldali pártokat azonban nem e sajátosságok jellemzik. Az előbbieket a polgári társadalom egyik

alapvető strukturális elemére, a nemzetek elkülönülésére épülnek, míg az utóbbiak bázisát az osztályellentétek alkotják.³ Első közelítésben tehát az új pártok fellépése nem jelentett igazi innovációt a politikai közéletben; ugyanakkor az új jobb- és szélsőjobboldali pártok a hagyományos kereszténydemokráciától, illetve konzervativizmustól (részben a fasiszta formációktól is) eltérő irányvonalat követnek, s a baloldaliak is jelentős mértékben különböznek a neoliberalizmusban bizonyos fokig feloldódott szociáldemokráciától, valamint az orthodox kommunista mozgalomtól.

Michael Minkenberg a tanulmányunk tárgyát képező radikális jobboldali alakulatokat négy csoportba sorolta. Különbséget tett autokrata-fasiszta, rasszista-etnocentrikus, populista-autoritárius és vallásos-fundamentalista pártok között, ám az egyes kategóriákba tartozó szervezetek közös vonásait is kimutatta. Valamennyi szélsőjobboldali formáció sajátosságának tekintette, hogy a nemzeti homogenitás nevében elutasítják a bevándorlást, illetve a pluralizmust, s ennek jegyében egy etnikai „mi-csoportot” föltételeznek, az idegeneken kívül pedig az egységes népre hivatkozva az elitet, az establishmentet is ellenségnek tartják. E közös vonások egyben azt is jelzik, hogy a felsorolt négy kategóriát pontosan nem határolhatjuk el egymástól, hiszen az etnocentrizmus – miként erre Minkenberg is utal – vallási keretbe ágyazottan is megjelenhet, a rasszista-fundamentalista formációkat pedig többnyire karizmatikus vezérek irányítják.⁴

Nem választják el egymástól merev határvonalak az új jobboldali és szélsőjobboldali pártokat sem. Egyik különbségüknek talán azt tekinthetjük, hogy az előbbieket egy etnikailag összetett államban valamelyik nemzet külön érdekét, netán szeparatista törekvéseit fejezik ki, e körbe azonban nemcsak jobb-, hanem baloldali alakzatok is tartozhatnak. A másik eltérést abban találhatjuk meg, hogy az új jobboldali formációk kevésbé konfrontatív irányvonalat követnek, s mérsékeltabb stílusban kommunikálnak, mint a szélsőjobboldaliak, bár e téren inkább fokozati, semmint minőségi különbségeket állapíthatunk meg.

Az európai pártstruktúra átalakulása

A vizsgálatunk tárgyát képező pártok eredetüket tekintve eltérő politikai háttérrel rendelkeznek. Egy részük liberális formációként szerveződött meg, s gazdaságpolitikai programjaikat jelenleg is a

tőkebarát, szabadpiaci doktrínák uralják. E politikai jellegük azután, a segélyezés bírálataból kiindulva, ultranacionalista, bevándorlás- és idegenellenes irányvonallal egészült ki, amit etnocentrikus, a kulturális felsőbbrendűségre hivatkozó érveléssel, valamint a hagyományos keresztény értékek védelmével kívántak alátámasztani. Ilyen történelmi átalakuláson ment keresztül az 1972-ben létrejött, a magas adókulcsok és az állami beavatkozás ellen fellépő dán *Haladás Párt* (*Fremskridspartiet*), illetve az egy évvel később megszerveződött norvég *Anders Lange Párt* (*Anders Lange Parti*), amely nemcsak a dán mintát követte, hanem később annak nevét is felvette. Bár az östípusnak tekinthető alakzat az 1995-ös pártszakadás miatt meggyengült, majd 2001-ben véglegesen kiesett a törvényhozásból, az abból kivált *Dán Néppárt* (*Dans Folkepartiet*) tartósan az ország egyik legerősebb formációjává vált.⁵

Hasonló indíttatással rendelkezik Hollandia jelenleg is működő két szélsőjobboldali formációja, a *Szabadságpárt* (*Partij voor de Vrijheid*) és a *Fórum a Demokráciáért* (*Forum voor Democratie*) is. Az előbbit 2006-ban hozta létre Geert Wilders, aki Törökország uniós csatlakozásának támogatása miatt 2004-ben lépett ki a jobboldali liberális *Szabadság és Demokrácia Néppártjából* (*Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*), annak tőke- és piacbarát gazdaságpolitikai irányvonalát azonban megőrizte. Az utóbbit tíz évvel később szervezte meg Thierry Baudet, az Ukrajna és az Európai Unió közötti társulási megállapodásról szóló hollandiai népszavazást felhasználva. A Szabadságpárt politikáját leginkább az egyre radikálisabb bevándorlás- és iszlámellenesség jellemzi, más kérdésekben mérsékeltebb, a szélsőjobboldali beállítottságtól esetenként távolálló álláspontot képvisel.⁸ Ezzel szemben a Fórum Demokráciáért, amely a gazdaságpolitikában szintén a neoliberális, tőke- és piacbarát irányvonalat képviseli, átfogó szélsőjobboldali ideológiával rendelkezik, elutasítja az Európai Uniót és népszavazást kezdeményez Hollandia kilépéséről. Ugyanakkor a közvetlen demokrácia kiszélesítését is követeli, beleértve a polgármesterek és a miniszterelnök állampolgárok általi választását. Ily módon azoknak az új szélsőjobboldali formációknak a körébe tartozik, amelyek idegenellenes és nemzeti konzervatív ideológiájukat a demokrácia megerősítésének programjával kapcsolják össze. Közgazdász professzorok tulajdonképpen konzervatív liberális szervezetként alapították 2012-ben az *Alternatíva Németországért* (*Alternative für Deutschland*) elnevezésű pártot is, fellépve a márka visszaállításáért és a mentőcsomagok ellen, ám e politikai erő is rövi-

desen bevándorlás- és menekültellenes, szélsőjobboldali formációvá alakult át.

Jóval bonyolultabb hátterű az *Osztrák Szabadságpárt* (*Freiheitliche Partei Österreichs*), amely az egykori nagynémet tradíciók miatt 1956-ban, a *Függetlenek Szövetségének* (*Wahlpartei der Unabhängigen*) jogutódjaként, eleve a liberalizmus és a szélsőjobboldal sajátos szövetségeként jött létre.⁶ Az 1960-as években az előbbi irányzat kerekedett felül, mely 1986-ig egyértelműen uralta a pártot. Ekkor azonban Jörg Haider fellépése nyomán döntő fordulat következett be. A formáció irányt váltott, s jelenleg is idegen- és menekültellenes, szélsőjobboldali erőként gyakorol meghatározó jelentőségű befolyást az osztrák politikai közéletre. Pozícióját csak átmenetileg rendítette meg, hogy 2005-ben pártszakadás nyomán megalakult a *Szövetség Ausztria Jövőjéért* (*Bündnis Zukunft Österreich*) nevű szervezet, amelyet kezdetben éppen Jörg Haider irányított. Ugyanakkor mindkét formáció a gazdaságpolitika terén liberális felfogást követ, vagyis az előbb említett fordulat e szférát nem érintette.

E formációk másik csoportja viszont létrejöttekor szorosan kötődött a hagyományos szélsőjobboldali ideológiákhoz. Az 1971-ben létrehozott *Holland Népi Unió* (*Nederlandse Volks-Unie*), amely kezdetben legfontosabb céljának a II. világháború után elítélt háborús bűnösök rehabilitációját tekintette, nyíltan vállalta a náci eszméket. Ennek keretében programjába emelte Hollandia és Flandria egyesítését is, e téren együttműködve a *Flamand Blokkal* (*Vlaams Blok*). Tagjainak egy csoportja 1979-ben megalakította a *Nemzeti Centrum Pártot* (*Nationale Centrum Partij*), majd annak egy évvel későbbi feloszlata után a *Centrum Pártot* (*Centrum Partij*), amely modernizálódó szélsőjobboldali formációként politikai irányvonalának középpontjába a bevándorlást és az iszlámellenességet állította. 1984-ben e politikai szervezetből szakadtak ki a *Centrumdemokraták* (*Centrumdemocraten*), akik az anyapárt mérsékelt szárnyát alkották, ám közepre húzódásuk ellenére sem szakítottak nacionalista ideológiájukkal. A Centrum Pártot 1986-ban fizetésképtelenségnek nyilvánították, újjáalakított utódszervezetét pedig rasszizmusa miatt a bíróság 1998-ban törölte a nyilvántartásból, míg a Centrumdemokraták 2002-ben kimondták feloszlásukat. Közben 1999-ben megalapították az *Élhető Hollandiát* (*Leefbaar Nederland*) amely nacionalista, euroszeptikus és bevándorlásellenes irányvonalat követett. 2002-ben e formációból vált ki *Pim Fortuyn Listája* (*Lijst Pim Fortuyn*), amely az anyapártnál jóval határozottabban képviselte a modernizált

szélsőjobboldali politikát, s vezetőjének meggyilkolása miatt is rövid ideg meghatározó szerepet töltött be a pártrendszerben. 2007-ben azután az Élhető Hollandia, egy évvel később pedig a Pim Fortuyn Listája is feloszlott, ami a korábban említett Szabadságpárt akkori hegemón pozíciójának elismerését is jelentette a politikai spektrum szélsőjobboldalán.

Az 1972-ben megalakult francia Nemzeti Front a monarchista mozgalmak, a Vichy-korszak és az algériai háború tradícióiból építkezett, a „másik”, a „rég” Franciaországot képviselve a demokratikus köztársasággal szemben. Ennek jegyében politikai irányvonalát hosszú időn keresztül a rasszizmus, s azon belül az antiszemitizmus jellemezte, miközben kezdettől fogva követelte a bevándorlás korlátozását is. Létrejöttkor a pártra a poujadizmus is hatott, ami abban is megnyilvánult, hogy alapítója, Jean-Marie Le Pen, mint erre korábban már utaltunk, az Unió és Francia Testvériség jelöltjeként jutott be 1956-ban a nemzetgyűlésbe. Ennek megfelelően népi kapitalizmust igényelt, alacsonyabb adókkal, csökkenő állami beavatkozással és visszaszorított bürokráciával, neoliberais gazdaságfelfogása azonban az 1990-es évektől a protekcionizmus irányába mozdult el, ami egyben a globalizáció kritikáját és a jóléti társadalom elfogadását is jelentette. 2011-től, Marine Le Pen pártelnökké választásától a Nemzeti Front fokozatosan középre húzódott; „néppártosodása” keretében feladta rasszizmusát és antiszemitizmusát, s hitet tett a világi, demokratikus köztársaság eszméje mellett, bevándorlás- és iszlámellenességét azonban megőrizte, sőt a korábbi időszakoknál is erőteljesebben politikai irányvonalának középpontjába állította. Átalakulását névváltoztatással is kifejezte; a Nemzeti Front 2018-ban a *Nemzeti Tömörülés (Rassemblement national)* nevet vette fel. Csaknem fél évszázados története során egyébként e formációt sem kerülték el a szakadások; először, még 1974-ben, a belső ellenzék *Új Erők Pártja (Parti des forces nouvelles)* néven vált ki a Nemzeti Frontból, majd 1999-ben azok távoztak, akik taktikai szövetséget akartak kötni a mérsékelt jobboldallal, megalapítva a *Nemzeti Republikánus Mozgalmat (Mouvement national républicain)*.

Spanyolországban későn, 2013 decemberében jött létre szélsőjobboldali párt, amikor a *Néppárt (Partido Popular)* szociálkonzervatív platformja kivált formációjából, megalapítva a *Voxot*. Hosszú időn keresztül a Franco-rendszer többnyire negatív megítélése és a *Moncloa-paktumban* rögzített nemzeti megbékélés miatt nem szerveződhetett meg ilyen alakzat, amely jellemző módon, még platformként, a

regionális autonóm közösségek s ennek részeként parlamentjeik megszűntetését követelte. Létrejötté után e politikai erő nemcsak a kérdésben, hanem más területeken is lényegében vállalta a Franco-rendszer örökségét, melyet idegen-és bevándorlásellenes irányvonalal kapcsolott össze. Eleinte marginális helyet foglalt el a spanyol politikai rendszerben, 2017 őszétől azonban, a barcelonai iszlám terrorista akció, illetőleg a katalán függetlenségi törekvések hatására jelentősen megerősödött, számos korábbi néppárti, majd jobboldali liberális szavazót vonzva magához.

Erőteljesen kötődtek kezdetben a hagyományos szélsőjobboldali tradíciókhoz a *Svéd Demokraták (Sverigedemokraterna)* is; e formáció ugyanis gyökereit részben a hazai fasizmusban találta meg, s bár az 1990-es évek közepétől elhatárolódott a fehér felsőbbrendűséget hirdető rasszizmustól, modernebbnek tűnő bevándorlás- és iszlámellenessége mellett egyes vezető személyiségei a fajelmélettel sem szakítottak igazán. Az 1964-ben létrejött *Német Nemzeti Demokrata Párt (Nationaldemokratische Partei Deutschland)* és az 1980-ban megszerveződött, majd 1993-ban pártként elismert görög *Arany Hajnal (Hriszi Avji)* viszont jelenleg is a politikai spektrum radikális jobboldalának a szélén helyezkedik el. Mindkét alakzat lényegében nyíltan vállalja a náci eszméket, sőt az utóbbi korábban még átfogó határrevíziót is követelt, programjába foglalva Nagy-Görögország megerősítését.⁷

Kivételesen, szakadásokon és szervezeti átalakuláson keresztül idegenellenes és euroszkeptikus radikális jobboldali párt centrista jellegű agráralakzattól is kifejlődhetett. Ilyen előzményekkel rendelkezik a *Finnek Pártja (Perussuomalaiset)*; szó szerint: „igazi finnek”), amelynek de facto elődje, a *Finn Vidéki Párt (Suomen Maaseudun Puolue)* 1959-ben szakadt ki az akkor kormányzó *Centrum Pártból (Keskustapoulue)*. E formáció, amelyből 1972-ben kivált a rövid ideig működő *Finn Népi Egység Pártja (Suomen Kansan Yhtenäisyden Puolue)*, 1995-ös választási kudarca után feloszlott, egyetlen parlamenti képviselője pedig még abban az évben létrehozta az *Igazi Finneket (Perussuomalaiset)*.⁸ Sajátos eredetének megfelelően, az új alakzat baloldali, a progresszív adózást és a jóléti államot támogató gazdaságpolitikai programját konzervatív társadalmi értékekkel, szociokulturális autoritarianizmussal és etnikai nacionalizmussal kapcsolja össze, s ezért egyfelől a legbaloldalibb nem szocialista pártnak, másfelől viszont jobboldali radikális formációnak tekintik. 2017 júniusában aztán a nevét időközben Finnekre változtató alakzat

is kettészakadt; parlamenti képviselőinek csaknem fele *Új Alternatíva* (*Uusi vaihtoehdo*) néven önálló frakciót hozott létre, amely mögött *Kék Jövő* (*Sininen tulevaisuus*) elnevezéssel párt is megjelent.

A mérsékeltbb, új jobboldali pártok elsősorban Belgiumban és Olaszországban jelentek meg, részben nem függetlenül attól, hogy e két államban a regionális feszültségek már viszonylag hosszú ideje szeparatista törekvéseket is megalapoznak. Belgiumban a nyelvi-etnikai ellentét a II. világháborút követően először a flamand *Népi Unió* (*Volksumie*) majd vallon regionális formációk létrejöttéhez vezetett, e szerveződések azonban még a mainstream politikai erőktől kevésbé eltérő irányvonalat képviseltek, melyek egyébként 1968–1978 között e törésvonal mentén kettészakadtak. Az 1970-es évek végén a Népi Unióból kivált Flamand Blokk viszont kezdettől fogva szélsőjobboldali alakzatnak minősült, 1983-ban pedig francia mintára megalakult a vallon *Nemzeti Front* (*Front National*) is. Mérsékeltbb, ám a hagyományos jobboldali formációktól eltérő jellegű pártnak a Népi Unió jobbszárnyából 2001-ben megszerveződött *Új Flamand Szövetséget* (*Nieuw -Vlaamse-Alliantie*) tekinthetjük, amely távlati célját egy demokratikus európai konföderációban működő Flamand Köztársaság megteremtésében jelölte meg. E formáció a politikai spektrumban az egykori Népi Unió és a feloszlott Blokk utódszervezete, a *Flamand Érdek* (*Vlaams Belang*) között helyezkedik el, önmagát konzervatív-ként és nacionalistaként definiálja, miközben gazdaságpolitikájában liberális, környezetpolitikájában pedig zöld irányvonalat képvisel. Pozíciója rövid időn belül megszilárdult, amihez a flamand kereszténydemokratákkal kötött átmeneti választási szövetség is hozzájárult, mostanra pedig az országgrész legerősebb pártjává vált.

Szintén regionális alapon, különféle helyi formációk bázisán szövetségként, majd 1991-ben önálló pártként szerveződött meg 1989-ben az *Északi Liga* (*Lega Nord*), amely hosszú ideig Olaszország föderatív államává történő átalakítását követelte, sőt, 1996-tól néhány évig egy új ország, az Itália északi területeit összefogó *Padánia* megteremtésére törekedett. Ennek megfelelően nemcsak az idegeneket és a bevándorlókat utasította el, hanem Olaszország középső és déli régióinak lakosságát is negatívan ítélte meg, vagyis etnocentrizmusát a nemzetállamon belül is érvényesítette. 2013 decembere, Matteo Salvini szövetségi titkárrá választása után az Északi Liga irányvonalában gyökeres fordulat következett be. A párt szakított szeparatista és regionális jellegével, s politikájának középpontjába a bevándorlás- és idegenellenességet állította. E fordulat jegyében a francia Nemzeti Frontot poli-

tikai partnerének nyilvánította, majd 2014 decemberében létrehozta a *Mi Salvinival (Noi con Salvini)* elnevezésű, sajátos pártlistát, amivel Közép-és Dél-Olaszországra is kiterjesztette tevékenységét. A 2018-as parlamenti választás előtt a kampányban elhagyta az „északi” jelzõt, ami azonban akkor még nem jelentett hivatalos névváltoztatást. Ez 2019 decemberében következett be, jelezve, hogy a párt egyértelműen az olasz nemzet egységét akarja képviselni. Mindezek nyomán a Liga új jobboldali pártból szélsőjobboldali formációvá alakult át, mely egyre inkább vállalja Benito Mussolini politikai örökségét.

A másik új jobboldali párt, a Silvio Berlusconi által 1994-ben létrehozott *Forza Italia (Hajrá Olaszország)* viszont csak szervezeti változáson ment keresztül. E formáció, mely az egységes kereszténydemokrata alakzat felbomlása nyomán keletkezett vákuumot töltötte be, 2009-ben az *Olasz Szociális Mozgalom (Movimento Sociale Italiano)* utódjával, a *Nemzeti Szövetséggel (Alleanza Nazionale)* egyesülve a *Szabadság Népet (Il Popolo della Libertà)* választási koalícióból párttá alakította át, amelyből azonban négy évvel később kivált. A Forza Italia kezdettől fogva a konzervatív liberalizmus, a politikai katolicizmus, illetve a klasszikus, amerikai és francia populizmus elemeit ötvözi, emellett szociáldemokrata kisebbséget (*Új Olasz Szocialista Párt / Nuovo Partito Socialista Italiano*) is magába foglal.⁹ Megalakulása egyébként kezdetét jelentette annak a folyamatnak, melynek keretében az elmúlt negyedszázadban az olasz pártrendszer, új típusokat is teremtve, gyökeresen átalakult.

Új jobboldali pártként szerveződött meg, majd rövidesen szélsőjobboldali erővé vált a Szabadság Népből 2012-ben kivált *Olasz Testvérek (Fratelli d'Italia)*, amely tulajdonképpen azzal a céllal jött létre, hogy a radikálisabb jobboldali szavazókra is kiterjessze a Silvio Berlusconi vezette választási szövetség befolyását. A politikai fordulat 2014 februárjában a párt nevének megváltoztatásában is kifejeződött; a formáció az *Olasz Testvérek – Nemzeti Szövetség (Fratelli d'Italia – Alleanza Nazionale)* nevet vette fel, jelezve az egykori szélsőjobboldali párttal, illetve annak elődjével, az 1946 végén létrejött és 1995 elejéig működő Olasz Szociális Mozgalommal való folytonosságot. Irányvonalát elsősorban az euroszkeptizmus, s ezen belül a lisszaboni szerződés elutasítása, valamint a bevándorlás- és idegenellenesség jellemzi, Benito Mussolini fasiszta rendszerének eszmeiségéhez pedig a Ligánál is egyértelműbben kötődik. Ily módon irányvonalát tekintve a szélsőjobb jobbszélén helyezkedik el, ám az olasz tradícióhoz hűen politikáját nem a fajelméletre, hanem a nemzeti egységre építi.

Az olasz pártstruktúra változásai ugyanakkor a szélsőjobboldali formációk létrejöttének új módját is jelzik. A Liga és az Olasz Testvérek egyaránt új jobboldali pártból váltak radikális alakzattá, bizonyítva a keresztény-konzervatív póluson a belső határvonalak egyre nyilvánvalóbb elmosódását. Ezt egyébként egyes hagyományos jobbközép formációk esetében is tapasztalhatjuk; a francia Republikánusok egyik áramlata érzékelhetően közeledik a Nemzeti Tömörüléshez, a spanyol Néppárt 2018-ban megválasztott új vezetője, Pablo Casado pedig látványosan szakított a korábbi mérsékelt irányvonallal.

Az eddig nem említett kelet-közép-európai térségben a rendszerváltás folyamatában s azt követően létrejött radikális jobboldali pártok jórészt a tradicionális keresztény nemzeti ideológiához, s esetenként az azokat képviselő egykori formációkhoz kötődtek. Lengyelországban a még 1979-ben megszerveződött *Független Lengyelország Konföderációja* (*Konfederacja Polski Niepodległej*) Josef Pilsudski szanációs mozgalmát tekintette mintának, s következetesen annak nacionalista, autoritárius irányvonalát követte 2004-ben történt feloszlásáig. Szintén II. világháború előtti alakzatok, a marsallal amúgy szembenálló *Nemzeti Demokrácia* (*Narodowa Demokracja*) és a *Lengyel Kereszténydemokrata Párt* (*Chrzescijanska Demokracja*) hagyományait vállalta fel az 1989-ben alapított *Keresztény Nemzeti Unió* (*Zjednoczenie Chrzescijansko-Narodowe*), amely a *Szolidaritás* (*Solidarność*) jobbszárnyából fejlődött ki, 2010-es megszűnéséig azonban önállóan csak egyetlen alkalommal, 1993-ban indult parlamenti választáson. Hasonló irányvonalat képviselt a *Lengyel Családok Ligája* (*Liga Polskich Rodzin*) is, amely 2001-ben a *Nemzeti Demokrata Párt*, a *Nemzeti Párt* és néhány más szervezet egyesülésével jött létre. E három, jelenleg már nem működő formációt követően a szélsőjobboldali irányvonalat a 2011-ben megalakult *Új Jobboldali Kongresszus* (*Kongres Nowej Prawicy*), illetve a 2012-ben alapított *Nemzeti Mozgalom* (*Ruch Narodowy*) folytatta. Az előbbiből 2015-ben kivált *Koalíció a Köztársaság Újjászületéséért* (*Koalicja Odnowy Rzeczypospolitej Wolnosc i Nadzieja*) és az utóbbi alakzat 2018 decemberében *Szabadság és Függetlenség Konföderációja* (*Konfederacja Wolnosc i Niepodleglosc*) néven egyesült, amihez 2019 szeptemberében az akkor megszerveződött *Lengyel Korona Konföderációja* (*Konfederacja Korony Polskiej*) is csatlakozott. E legújabb párt egyfelől szabadpiaci gazdaságpolitikát követel, másfelől tevékenységét tradicionalista, antiszocialista, anticionista és euroszeptikus irányvonal jellemzi, és kívánatos államformának az abszolút monarchiát tekinti.

Még erőteljesebben támaszkodik a múltra az 1989-ben, a rendszerváltás folyamatának kezdetén létrehozott Szlovák Nemzeti Párt (*Slovenská národná strana*), amelynek azonos nevű elődje 1871–1938 között, az Osztrák-Magyar Monarchia és az I. Csehszlovák Köztársaság időszakában működött, s önállósága oly módon szűnt meg, hogy beolvadt Hlinka Szlovák Nemzeti Pártjába. Az agrárizmust, csehszlovákizmust és politikai katolicizmust képviselő egykori formáció tradíciói közül az újjászervezett alakzat elsősorban a vallási alapú nacionalizmust vállalja s ezen ideológia bázisán jelenleg is meghatározó szerepet játszik az új szlovák állam politikai rendszerében. Korábban szélsőségesnek tartott irányvonala az elmúlt években mérsékeltebbé vált, megítélésének megváltozásához ugyanakkor az is hozzájárulhatott, hogy a 2010-ben megalakult *Mi Szlovákiánk Néppárt* (*Ludová strana – Nase Slovensko*) nyíltan a fasiszta szlovák állam vezetője, Josef Tiso eszmei örökségére építi politikáját. Ez utóbbi formációt mindenekelőtt a romaellenesség jellemzi, s emellett programjában a bevándorlás korlátozása és a keresztény erkölcsiség védelme is központi helyet foglal el. Szélsőséges nacionalizmusa abban is megnyilvánul, hogy Szlovákia kilépését követeli az EU-ból, az Európai Monetáris Unióból, valamint a NATO-ból. Politikai irányvonalát, részben történelmi mintakövetése alapján, sokan fasisztának, sőt neonácinak tekintik, olyan jellegűnek, mely a radikális jobboldal szélén helyezkedik el.

Az erőteljesen szekularizált Csehországban viszont kizárólag modernebb szélsőjobboldali pártok működnek. Még 1989 végén jött létre a *Koalíció a Köztársaságért – Csehszlovák Republikánus Párt* (*Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa*) amely szervezeti átalakulások sorozatán ment keresztül, ám kezdetektől fogva következetesen képviseli roma-, bevándorlás- és németellenes álláspontját, s emellett követeli az EU-ból és a NATO-ból való kilépést. Szintén bevándorlásellenes és euroszkeptikus a 2015-ben megalakult *Szabadság és Közvetlen Demokrácia* (*Svoboda a přímá demokracie*) is, amely a *Közvetlen Demokrácia Hajnala* (*Úsvit přímé demokracie*) nevű, hasonló jellegű szerveződésből vált ki. A történelem szokásos iróniájaként e két cseh nacionalista párt élén a japán bevándorló, Tomio Okamura áll(t), jelezve, hogy a nemzeti elkötelezettség teljesen elszakadhat az etnikai eredettől. A cseh szélsőjobboldali pártok egyébként konzervatív liberális gazdaságpolitikát igényelnek, akárcsak a hasonló jellegű nyugat- és észak-európai formációk többsége.

A rendszerváltást követően Bulgáriában is megjelent a hagyományos szélsőjobboldal. 1991-ben kulturális intézményként újjászerveződött,

majd 1999-ben párttá alakult át a *Belső Macedon Forradalmi Szervezet (IMRO) – Bolgár Nemzeti Mozgalom (Vatreshna Makedonska Revoljutsionna Organizatsiya [VMRO] – Bulgarsko Natsionalno Dvizhenie)*, amelynek jogelődje a XIX. század végén jött létre, 1903-ban kirobbantotta a sikertelen, törökellenes macedón felkelést, 1923-ban pedig részt vett a bolgár agrárdemokrata Sztambolijszkij-kormány megbuktatásában. Új szélsőjobboldali formációként azután 2005-ben megalakult az *Ataka*, amely elsődlegesen törökellenes programjában elutasítja a nemzeti és vallási változatosságot, a bolgár orthodoxia államegyházzá nyilvánítását követeli, s be akarja vonni a törvényhozási és a kormányzati döntések meghozatalába. Tradicionális vallási-etnikai fundamentalizmusa, mely a nemzeti töke érdekeinek képviselőjét is magába foglalja, a jóléti állam támogatásával egészül ki. Az *Ataka* az uniós átlagnak megfelelő minimálbért követel, arra hivatkozva, hogy a bolgár életszínvonal messze elmarad az európai szinttől, elutasítja az IMF és a Világbank diktátumait, s költségvetési politikájában az állampolgárokat kívánja preferálni a menedzserelittel és az állami bürokráciával szemben. Harmadik szélsőjobboldali formációként 2011-ben létrejött a *Nemzeti Front Bulgária Megmentéséért (Natzionalen Front za Spasenie na Bulgaria)*, amely 2014-ben választási szövetséget kötött az IMRO-val, 2017-ben pedig, már *Egyesült Hazafiak (Obedineni Patrioti)* elnevezéssel, az *Atakával* is, ami arra utal, hogy önállóan egyik szerveződés sem rendelkezik jelentős társadalmi bázissal. Közben, 2014-ben egy hasonló jellegű negyedik politikai erő is megjelent, a *Bulgária Cenzura Nélkül (Balgarija bez cenzura)*, amely győzelme esetén azt ígérte, hogy referendumot tart számos kérdésről, köztük a monarchia visszaállításáról.

Rövid áttekintésünk azt mutatja, hogy Kelet-Közép-Európa kivételével új jobb- és szélsőjobboldali pártok először az 1970-es évek elején, az állam-monopolkapitalizmusból a globalizált liberálkapitalizmusba való átmenet időszakában jelentek meg. E döntő horderejű változás két okból is ilyen jellegű formációk kialakulásához vezetett. Egyfelől a viszonylag magas adót fizető társadalmi csoportok, mindenképp a kisburzsoázia és a kispolgárság, pénzügyi terheik csökkentése érdekében szembefordultak a jóléti állammal, követelve annak (részleges) leépítését és a gazdasági szférába történő kormányzati beavatkozás mérséklését. Másfelől éppen a megszorító intézkedések, a gazdaságpolitikában túlsúlyra jutó neoliberalizmus hatására megkezdődött a mainstream formációkból történő kiábrándulás, ami különösen a mérsékelt baloldalt támogató fizikai

munkások szavazói viselkedését befolyásolta. A jobbraforduláshoz a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek válsága, majd felszámolása is hozzájárult, hiteltelentve a szociáldemokráciát is, melynek vezetői tévesen állították, hogy a „kommunizmus” bukása nem jelentette a kapitalizmus, illetőleg a különféle jobboldali irányzatok győzelmét. E rendszerváltások nyomán ugyanis a status quo-val való elégedetlenség mindinkább nacionalista formában nyilvánult meg, s ennek következtében a korábbinál nagyobb arányú munkanélküliség még az iszlám terrorizmus megjelenése előtt a bevándorlásellenesség felerősödését idézte elő. A 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi és adósságválság, melyre az unió és a tagállami kormányok radikális megszorító politikával, a jóléti intézményrendszerek újabb leépítési hullámával reagáltak, számos országban felgyorsította a jobbratolódás folyamatát. A 2010-es években aztán a menekültek robbanásszerűen növekvő száma és az állandósuló iszlám terrorizmus tovább fokozta a xenofóbiát, helyzetbe hozva mindazon pártokat, melyek az európai keresztény értékek védelmét állítják politikájuk középpontjába. Hasonló következményekkel jár az ún. szuverenitástranszfer, az európai integráció elmélyítésére irányuló törekvés is, mely az unió szigorú fiskális politikájával és a menekültválságra való felkészülés elmaradásával együtt növeli az euroszepticismust, kielezve a „föderalisták” és a „nemzeti identitáspártiak” ellentétét.¹⁰

Kelet-Közép-Európa államainak többségében viszont, mint előbb már említettük, a polgári társadalom visszaállításának folyamatában, illetőleg azt követően jelentek meg olyan formációk, melyek a múlt folytatását, a történelmi kontinuitás megteremtését tűzték ki célul. Jóval később a remélt felzárkózás elmaradása, majd a 2008–2009-es válság, illetőleg a menekülthullám új szélsőjobboldali alakzatok létrejöttét idézte elő, melyek általában már modernebb elveket vallanak, közeledve az uniós centrumországok szélsőjobboldali ideológiáihoz. Ugyanakkor a térség államainak egy részében a magukat jobbközép irányzatúnak valló pártok olyan politikai irányvonalat követnek, mely nem áll távol a jobboldali radikalizmustól.

A szélsőjobboldali és új jobboldali pártok támogatottsága¹¹

A szélsőjobboldali és új jobboldali pártok támogattságának alakulásában a 2010-es évekig általános tendenciákkal alig vagy egyáltalán nem találkozhatunk, s ez még az egymáshoz oly közel álló formációk

esetében is igaz, mint az egyaránt liberális eredetű dán és norvég Haladás Párt. Az előbbi a megalakulását követő évben, 1973-ban lebonyolított választáson a voksok 15,89%-ával a második helyet szerezte meg, jelentős mértékben hozzájárulva ahhoz, hogy ekkor a szavazók 40%-a váltott formációt és 27%-uk támogattott új politikai erőt. Mogens Glistrup adózásellenes alakzata azonban ezt az eredményt nem tudta megismételni; 1977-ben 14,61%-os részesedéssel ugyan megint a rangsor második helyét foglalta el, 1981-től viszont híveinek aránya mindig 10% alatt maradt, s az 1995-ös szakadás után, befolyását fokozatosan elvesztve, a politikai közélet jelentéktelen szereplője lett. A belőle kivált Dán Néppárt ugyanakkor ellentétes utat járt be. 1998-ban, 7,41%-os teljesítménnyel még csak az ötödik helyen végzett, 2001 és 2011 között azonban már a harmadik legerősebb formációvá vált, 2015 pedig 21,08%-os szavazati részesedésével a második helyre került, s a teljes parlamenti ciklusidőben kívülről támogatta a kisebbségi liberális Venstre kormányt. A 2019-ben lebonyolított két voksoláson viszont a párt híveinek aránya radikálisan csökkent. Májusban az európai parlamenti választáson szavazati részesedése mindössze 10,76% volt és ezzel az eredménnyel a Szocialista Néppárt (*Socialistisk Folkeparti*) mögött a negyedik helyen végzett. 10 nappal később, amikor a *Folketing*be, a nemzeti parlamentbe választottak képviselőket, a Dán Néppárt támogatottsága 8,73%-ra csökkent, miközben, a magasabb részvételi arány ellenére, szavazatszama alig több mint 11 ezerrel nőtt. E teljesítménnyel ugyan a formációk rangsorában a harmadik helyet foglalta el, ám alig előzte meg a szociálliberális irányzatú *Radikális Venstre*-t (*Radikale Venstre*), amely a voksok 8,62%-át kapta meg.

A norvég Anders Lange, majd Haladás Párt viszont kezdetben szűk bázissal rendelkezett, sőt 1977-ben átmenetileg ki is esett a törvényhozásból. Áttörést 1985 után ért el, amikor programját a bevándorláspolitikai szigorításának követelésével egészítette ki, s e lépésével lényegében idegenellenes, radikális jobboldali formációvá alakult át. Felemelkedéséhez az is hozzájárult, hogy 1986-ban megbuktatta a benzinjárulékos növelését javasló, amúgy hozzá ideológiailag közelálló konzervatív kormányt, minimális számú, két képviselőjével is bizonyítva manőverező képességét. E fejlemények hatására 1989-ben a négy évvel korábbi 3,72%-ról 13,04%-ra nőtt híveinek aránya, s egy átmeneti visszaesés után, 1997-ben 15,30%-os szavazati részesedésével a második legerősebb párttá vált. Ezt követően a támogatottsági rangsorban mindig a második-harmadik

helyet foglalta el, bázisának terjedelme pedig 2005-ben 22,06%-ra, míg 2009-ben 22,59%-ra emelkedett. További erősödéséhez az is hozzájárulhatott, hogy a 2005-os voksolás előtt ismét érezte erejét a jobboldalon, bejelentve, hogy a polgári erők győzelme esetén sem hajlandó támogatni Bondeviket, a hivatalban levő keresztény néppárti miniszterelnököt. A 2010-es években azonban híveinek aránya érzékelhetően csökkent, nem függetlenül attól, hogy a neonáci tömeggyilkos, Anders Behring Breivik egy ideig e formáció tagja volt. A Haladás Párt 2013-ban a voksok 15,35, 2017-ben pedig 15,19%-át nyerte el, csaknem visszaesve az ezredforduló körüli népszerűségi szintjére, ám mindkét választás után bekerült konzervatív a *Høyre* által vezetett jobboldali koalíciós kormányba.

Hollandiában a szélsőjobboldali formációk az ezredfordulóig jelentéktelenek maradtak, 2002-ben azonban az Élhető Hollandiából az évben kivált iszlámellenes Pim Fortuyn Listája váratlanul kiugró, 17,00%-os szavazati részesedésével a pártok rangsorában a második helyen végzett, amihez alapítójának a voksolás előtt kilenc nappal történő meggyilkolása is hozzájárult. Sikeres szereplése nyomán a párt belépett a Kereszténydemokrata Tömörülés (*Christen-Democratisch Appèl*) által vezetett koalíciós kormányba, melyből azonban még októberben kivált, előrehozott választást kényszerítve ki. A 2003 januárjában lebonyolított voksoláson a Pim Fortuyn Listája már csak a szavazatok 5,70%-át nyerte el, s azt követően bázisa lényegében szét hullott, ami végül is 2008-ban korábban már említett feloszlásához vezetett. Helyét 2006-tól a politikai spektrum jobbszélén a Szabadságpárt foglalta el, mely megalakulásának évében a voksok 5,89%-át szerezte meg. Legjobb eredményét e formáció 2010-ben érte el, amikor 15,45%-os szavazati részesedésével 24 képviselőt küldhetett a második kamarába, majd kívülről támogatta a liberálisok által vezetett jobbközép kormányt. 2012-ben azonban megvonta támogatását a kabinettől, s az emiatt lebonyolított előrehozott választáson hívei több mint egyharmadát elvesztette, ám 10,08%-os teljesítményével mégis befolyásos politikai szereplő maradt. A 2017-es választás előtt úgy tűnt, hogy a menekültválság és a fokozódó iszlám terrorizmus hatására a Szabadságpárt végezhet az élen, 13,06%-os támogatottságával azonban épphogy megszerezte a második helyet. Mind voksainak számát, mind szavazatarányát tekintve eredménye elmaradt a 2010-es csúcsponttól, s emellett a Kereszténydemokrata Tömörülés, a 66-os Demokraták (*Democraten 66*) és a Baloldali Zöldek (*GroenLinks*) is több új támogatót szerzett e formációnál, jelezve, hogy Hollandia

széttöredezett politikai struktúrájában a radikális jobboldal térnyerése napjainkban is jelentős korlátokba ütközik.

2019-ben a holland szélsőjobboldali póluson újabb gyökeres fordulat következett be. A három évvel korábban létrejött Fórum a Demokráciáért, amely a 2017-es parlamenti választáson csak a voksok 1,78%-át kapta meg, meghatározó szerephez jutott a politikai spektrum jobbszélén, miközben a Szabadságpárt teljesen eljelentéktelenedett. Az előbbi az élen végzett a tartományi voksoláson, majd az európai parlamenti választáson, 10,96%-os teljesítményével negyedik lett a *Munkapárt (Partij van de Arbeid)*, a kormányzó jobboldali liberális formáció és a Kereszténydemokrata Tömörülés mögött. A Szabadságpárt viszont 2019 májusában már csak az érvényesen szavazók 3,54%-ának bizalmát nyerte el, tizedik lett a pártok rangsorában és egyetlen képviselőt sem küldhetett az Európai Parlamentbe. Hollandiában tehát továbbra sem dőlt el, hogy melyik párt képviselheti a szélsőjobboldali, bevándorlás- és idegenellenes politikát, miközben a hegemon pozícióért folytatott állandó küzdelem a liberális centrumot és a baloldalt is jellemzi.

A liberális irányvonalról a szélsőjobb felé történő elmozdulás az Osztrák Szabadságpárt esetében is a szavazótábor jelentős mértékű kiszélesedésével járt együtt. 1983-ban e formáció csupán a voksok 4,98%-át nyerte el, közvetlenül a fordulat után, 1986-ban viszont híveinek számát csaknem megkétszerezve már 9,73%-os támogatottsággal rendelkezett. Felfelé ívelő korszaka igazán ezt követően bontakozott ki; 1990-ben a szavazatok 16,64, 1994-ben pedig 22,50%-át szerezte meg, s egy évvel későbbi minimális visszaesése után 1999-ben 26,91%-os részesedésével és második helyezéssel történelmi csúcspontjához érkezett. E kiemelkedő teljesítmény alapozta meg a néppárti-szabadságpárti koalíciós kormány megalakulását, amely azonban 2002-ben felbomlott. Az előrehozott választáson a Szabadságpárt, híveinek csaknem kétharmadát elvesztve, a voksok mindössze 10,01%-át szerezte meg, ám ismét koalíciós megállapodást kötött addigi partnerével. 2005-ben aztán a politikai fordulat végrehajtója és a formáció lényegében egyszemélyi vezetője, Jörg Haider Szövetség Ausztria Jövőjéért néven új radikális jobboldali alakzatot hozott létre, amely az anyapárt 11,04%-os eredményével szemben mindössze 4,11%-os szavazati részesedést ért el a 2006 évi voksoláson. 2008-ban viszont a szélsőjobboldal ismét felszálló ágba került; az ekkor lebonyolított előrehozott választáson a Szabadságpárt a voksok 17,54, a belőle kivált formáció pedig 10,70%-át nyerte el, s 28,24%-os együttes

támogatottságuk ezen irányvonal legkiemelkedőbb teljesítményét jelentette. 2013-ban az előbbi alakzat tábora tovább erősödött, a Szövetség Ausztria Jövőjéért viszont szavazóinak csaknem 70%-át elvesztette, s így a szélsőjobboldali pólus híveinek aránya 24,04%-ra mérséklődött. Az Ausztriát is elérő menekülthullám aztán döntő szerepet játszott abban, hogy a Szabadságpárt köztársasági elnökjelöltje, Norbert Hofer 2016-ban megnyerte a választás első fordulóját, a második körben azonban alulmaradt a zöldpárti Alexander Van der Bellenel szemben, s az alkotmánybíróság döntése nyomán megismételt voksoláson is vereséget szenvedett. Ennek ellenére úgy tűnt, hogy a 2017-es előrehozott parlamenti választáson a szélsőjobboldali formáció győzhet, ám a Néppárt új vezetője, Sebastian Kurz a kampányban a menekültellenes politikai irányvonal élére állt, s így pártja a korábbi várakozásokkal ellentétben az első helyen végzett. A Szabadságpártot egyébként a szociáldemokraták is megelőzték, a 25,97%-os szavazati részesedést elért radikális jobboldali alakzat azonban mégis meghatározó erővé vált, mivel a Néppárttal folytatott koalíciós tárgyalások eredményeként belépett az új kormányba.

2019 májusában, nem sokkal az európai parlamenti választások előtt nyilvánosságra került egy rejtett kamerás videó, amelyen Heinz-Christian Strache, a Szabadságpárt elnöke egy orosz oligarcha állítólagos rokonának állami megrendelések elnyerését ígerte, amennyiben pénzügyi segítséget nyújt a *Kronen Zeitung* megszerzéséhez, s ezáltal a magyarországihoz hasonló médiaviszonyok kialakításához. A botrány következtében a pártelnök-alkancellár, majd a sikeres bizalmatlansági indítvány miatt a kormány is lemondásra kényszerült, szeptember 29-ére pedig előrehozott választásokat írtak ki. E fejlemények hatására a Szabadságpárt támogatottsága érzékelhetően csökkent, és az európai parlamenti voksoláson csak a szavazatok 17,20%-át nyerte el, messze lemaradva a győztes Néppárttól és a szociáldemokratáktól. Ezt követően az új pártelnök, Norbert Hofer kísérletet tett a formáció politikai pozíciójának konszolidálására, ám csak annyit ért el, hogy lassította népszerűségének további csökkenését. Az előrehozott választáson ugyanis a Szabadságpárt a voksok 16,17%-át szerezte meg, s noha ismét a harmadik helyen végzett, 2017-hez képest támogatottsága 9,80 százalékponttal csökkent. Táborának egy része a győztes Néppárthoz áramlott át, korábbi hívei közül pedig sokan nem vettek részt a választáson. Ráadásul nőtt a szintén súlyos vereséget szenvedett Szociáldemokrata Párt és a Szabadságpárt közötti különbség, a negyedik helyezett Zöldek pedig mindössze 2,27%-kal maradtak el a

szélsőjobboldali formációtól. Ugyanakkor a Néppárt nagyarányú, 37,46%-os győzelmét jórészt folytatódó jobbratolódása magyarázza.

Hullámzott a francia Nemzeti Front támogatottsága is. A megalakulását követő első évtizedben e formáció híveinek aránya a 0,5%-ot sem érte el, az 1986-os nemzetgyűlési voksoláson azonban szavazati részesedése 9,80%-ra ugrott, amit feltehetően a demokratikus szocializmus megteremtésének kudarca, s ezzel összefüggésben a szocialista vezetőség kabinet neoliberais gazdaságpolitikai fordulata magyaráz. A következő, 1988. évi előrehozott választáson bázisának terjedelme változatlan maradt, 1993-ban, újabb öt esztendő baloldali kormányzás után viszont 12,72%-ra, 1997-ben pedig 15,24%-ra emelkedett. E mérsékelt növekedést követően a Nemzeti Front átmenetileg leszálló ágba került, amihez paradox módon Jean-Marie Le Pen 2002-es elnökválasztási sikere is hozzájárult. A szélsőjobboldali pártvezér ugyanis, csekély mértékben megelőzve az akkori szocialista miniszterelnököt, Lionel Jospint, bekerült a második fordulóba, ahol azután a köztársaság védelmének jelszavával Jacques Chiracot támogató jobbközép és baloldali erőktől súlyos vereséget szenvedett. Ennek hatására a nemzetgyűlési választáson a Nemzeti Front támogatottsága 11,34%-ra esett vissza, 2007-ben pedig 4,29%-os szavazati részesedésével 1986-os teljesítményét sem közelítette meg, amit részben az akkor elnökké választott Nicolas Sarkozy bevándorlás-ellenes politikai irányvonala idézett elő. A 2012-es elnökválasztáson viszont a párt híveinek aránya 17,90, a parlamentin pedig 13,60% volt, vagyis a jobbközép pólushoz átvándorolt szavazóinak nagy részét visszanyerte. A 2015-ös párizsi iszlamista terrorakciók és a szocialisták sikertelen gazdaságpolitikája miatt úgy tűnt, hogy a Nemzeti Front rendkívüli mértékben megerősödhet a 2017-es voksolásokon, s a formáció elnökjelöltje, a középre húzódás politikáját képviselő Marine Le Pen be is került a második fordulóba, melyben aztán 33,90%-os szavazati részesedésével alul maradt a jobb- és a balközép megosztottságát áthidalni akaró *Lendületben a Köztársaság (La République En Marche)* vezetőjével, Emmanuel Macronnal szemben. Az elnökválasztási kudarc, akárcsak 2002-ben, egyértelműen éreztette hatását a nemzetgyűlési voksoláson, melyen a párt 13,20%-os teljesítményével ugyan megszerezte a harmadik helyet, ám valamelyest még 2012-es szavazati részesedésétől is elmaradt. Franciaországban valószínűleg azért nem következett be radikális jobboldali áttörés, mert az új, 2016-ban létrehozott centrista formáció vonzotta magához a hagyományos politikai erőkből kiábrándult választókat, melyek egyébként súlyos vereséget

szenvedtek. A 2019 májusi európai parlamenti választáson viszont, akárcsak 2014-ben, Marine Le Pen pártja végzett az első helyen, 23,34%-os teljesítménnyel, 0,92%-kal megelőzve a Lendületben a Köztársaságot.

Az Északi Liga is hullámzóan szerepelt az elmúlt három évtized választásain. Az 1989-ben megalapított párt az I. Olasz Köztársaság utolsó voksolásán, 1992-ben 8,65%-os támogatottságával a kereszténydemokraták, az ex-kommunista baloldali demokraták és a szocialisták mögött a negyedik helyen végzett, vagyis csupán egy lezáruló korszak három legerősebb formációja előzte meg. 1994-ben a politikai rendszerváltozást követően a párt már a Szabadság Pólusa (*Polo della Libertà*) nevű jobboldali választási koalíció tagjaként küzdött a képviselői helyekért s listás ágon a voksok 8,39%-át nyerte el, az egyéni körzetekben pedig, csupán egy mandátummal maradván el a győztes Forza Italiától, 107 parlamenti székot szerzett. 1996-ban viszont szeparatista törekvései miatt az Északi Liga önállóan indult az előrehozott választáson, melyen 10,08%-os teljesítményével a listás rangsorban megint a negyedik helyet foglalta el, a koalícióból való kimaradása miatt azonban egyéni győzteseinek száma 35-re csökkent. 2001-ben aztán megint csatlakozott a jobbközép szövetséghez, ám 3,94%-os eredményével a 4%-os jogi küszöbhatár alatt maradt s így csak az egyéni választókerületekből küldhetett képviselőket a parlamentbe. 2006-ban a koalíció tagjaként az Északi Liga megint gyengén szerepelt, a két évvel később lebonyolított előrehozott voksoláson viszont a Szabadság Népe választási párthoz csatlakozva 8,30%-os szavazati részesedést ért el, mellyel a pártok erősrendjében jobboldali partnere és a demokraták mögött a harmadik helyet szerezte meg. Ezzel szemben 2013-ban, 4,08%-os támogatottságával épphogy meghaladta 2001 évi mélypontját s az 5 Csillag Mozgalom (*Movimento 5 Stelle*), a Demokrata Párt (*Partito Democratico*), a Szabadság Népe és a Polgári Választás (*Scelta Civica*) mögött az ötödik helyre esett vissza, jelentős mértékben hozzájárulva a jobbközép koalíció vereségéhez. A korábban említett gyökeres fordulat után viszont az Északi Liga látványosan megerősödött, s 2018-ban, addigi legjobb, 17,35%-os teljesítményével pólusa vezető erejévé vált, bár az Öt Csillag Mozgalom és a Demokrata Párt mögött még mindig csak a harmadik helyet foglalta el. Ekkor, átlépve a szövetségi kereteket, koalíciós megállapodást kötött a győztes 5 Csillag Mozgalommal, s menekültellenes kormányzati politikájával látványosan növelte népszerűségét. Ennek nyomán a 2019 májusi európai parlamenti választáson 34,26% szava-

zati arányával Olaszország legerősebb pártjává vált, s egyben az unió legjelentősebb szélsőjobboldali formációja lett. Bár 2019 augusztusában Matteo Salvini miniszterelnök-helyettes és belügyminiszter saját kabinetje elleni fellépésével nem tudta megszerezni a kormányfő tisztségét s ellenzékbe kényszerült, kudarca nem rendítette meg a Liga pozícióját, melynek támogatottsága a közvéleménykutatási adatok szerint változatlanul túllépi a 30%-ot.

A Forza Italia – önállóan, illetve a Szabadság Népe hegemon elemeként – létrejöttétől, 1994-től kezdve két évtizeden keresztül a jobbközép pólus vezető erejeként működött s támogatottsága mindig meghaladta a 20%-ot. Az előbb már említett választási koalíciók tagjaként 1994-ben a voksok 21,04, 1996-ban pedig 20,58%-át szerezte meg, ami azt jelezte, hogy új formációként stabil, ám nem túl széles társadalmi bázissal rendelkezett. 2001-ben viszont híveinek aránya 29,44%-ra ugrott, amit jórészt az idézett elő, hogy magához vonzotta partnerei, mindenekelőtt az Északi Liga és a Nemzeti Szövetség szavazótáborának viszonylag jelentős részét. Támogatottsága öt évi Berlusconi kormányzás után 2006-ban 23,72%-ra esett vissza, a két évvel későbbi előrehozott választáson azonban, Szabadság Népe néven a Nemzeti Szövetséggel választási pártot alkotva, 37,39%-os szavazati részesedésével történelmének legjobb eredményét érte el. E csúcspont után azonban megkezdődött a formáció hanyatlása, melynek döntő állomása 2011 novembere volt, amikor az Európai Bizottság és a német kormány nyomására a megszorításokat és a strukturális reformokat halogató harmadik Berlusconi kabinet lemondásra kényszerült. A 2013 évi előrehozott választáson a Szabadság Népe már csak a voksok 21,56%-át nyerte el, a novemberben újjászervezett Forza Italia pedig 2018-ban saját pólusán is elvesztette vezető szerepét s 14,00%-os teljesítményével a jobboldali választási koalícióban a második, a pártok erősorrendjében pedig a negyedik helyre szorult. Hanyatlása ezt követően vált igazán látványossá, mivel a 2019 májusi európai parlamenti választáson már csak a voksok 8,78%-át nyerte el, amit jórészt az idézett elő, hogy híveinek csaknem fele a Ligához áramlott át.

A Szabadság Népeből 2012-ben kivált Olasz Testvérek a következő évben lebonyolított előrehozott választáson a szavazatok mindössze 1,96%-át kapták meg, s így csupán kilenc képviselőt küldhettek az alsóházba. Szélsőjobboldali fordulatuk után bázisuk valamelyest kiszélesedett s a 2018-as voksoláson 4,35%-os teljesítményükkel a pártok rangsorában az ötödik helyet foglalták el, ám támogatottsá-

guk mértéke jóval elmaradt a nagy formációkétól. Saját oldalukon legnagyobb vetélytársuk a Liga volt, mely szélső- és mérsékeltebb jobboldali szavazók bizalmát egyaránt elnyerte. A 2019 májusi európai parlamenti választáson az Olasz Testvérek szavazótábora ugyan tovább bővült, megközelítve a hanyatló Forza Italia-ét, 6,44%-os részesedésükkel azonban ismét csak az ötödik helyen végeztek.

Sajátosan alakult a Finnek Pártjának támogatottsága is. E formáció a megalakulását követő másfél évtizedben rendkívül szűk társadalmi bázissal rendelkezett, 2011-ben viszont híveinek aránya, feltehetően a nemzetközi pénzügyi és adósságválság hatására is, 19,00%-ra ugrott, s ezzel az eredménnyel a rangsor harmadik helyét foglalta el. 2015-ben szavazati részesedése ugyan valamelyest csökkent, 17,65%-os teljesítményével azonban megőrizte pozícióját, sőt mandátumszámát tekintve a második helyezett *Nemzeti Koalíciós Pártot (Kansallinen Kokoomus)* is megelőzte.

2019 áprilisában e trend lényegében tovább folytatódott. A Finnek Pártja 17,48%-os szavazati részesedésével most már nemcsak a képviselői helyek számában, hanem az erősrendben is a második helyet foglalta el, minimálisan elmaradva a voksok 17,72%-át megszerző szociáldemokratáktól. E rangsor kialakulásához egyébként két pártszakadás is hozzájárult. Egyfelől a Finnek Pártjából távozott a mérsékelt szárny, mely *Kék Reform (Sininen tulevaisuus)* néven új alakzatot hozott létre, a Nemzeti Koalíciós Pártot 2018-ban elhagyók pedig a *Mozgalom Mostot (Liike Nyt)* alapították meg. Az előbbi alakzat, a szavazatok 0,97%-ával nem jutott képviselői helyhez, az utóbbi viszont 0,80%-os teljesítményével egy mandátumot szerzett. Ugyanakkor e szakadásoknál jóval lényegesebb az a tény, hogy a 2015-ben a szavazatok 21,10%-ával győztes Centrum Párt most 7,34 százalékponttal gyengébb eredményt ért el, elvesztve viszonylagos nagypárti státuszát.

A hat héttel később lebonyolított európai parlamenti választáson viszont jelentős fordulat következett be. A jóval alacsonyabb részvételi arány mellett a Finnek Pártja 13,83%-os teljesítményével a negyedik helyre esett vissza, miközben a szociáldemokraták is viszonylag jelentős vereséget szenvedtek. Ekkor ugyanis az élen a Nemzeti Koalíciós Párt végzett, 20,79%-os szavazati részesedéssel s az áprilisi győztest a Zöld Liga (*Vihreä liitto*) is megelőzte. Mindezen fejlemények a választói magatartás viszonylag jelentős volatilitását és a korábban is sokpárti politikai szerkezet tovább növekvő széttöredezettységét mutatják.

Hosszú ideig tartó, egyenes vonalú, egyértelmű erősödéssel csupán a Svéd Demokraták esetében találkozhatunk. Az 1988-ban létrejött formáció ebben az évben mindössze 1118 voksot kapott, s híveinek aránya, fokozatos növekedés után, először 2002-ben lépte túl az 1%-ot. Kezdeti gyenge szereplését részben az magyarázza, hogy az 1990-es évek első felében a szélsőjobboddallal rokonszenvező, döntő többségükben idegenellenes szavazók inkább az Új Demokráciát (*Ny Demokrati*) preferálták, mely 6,73%-os eredményével 1991-ben be is jutott a törvényhozásba. 2002-t követően viszont a Svéd Demokraták támogatottsága viszonylag gyors ütemben növekedett; 2006-ban a voksok 2,93, 2010-ben 5,70, 2014-ben pedig 12,86%-át szereztek meg, s ez utóbbi teljesítményükkel a harmadik legerősebb formációvá váltak. A 2017-es közvéleménykutatási adatok szerint a radikális jobboldali alakzat tovább erősödött; híveinek 17,3%-os átlagos arányával azonban nem tudta megelőzni a két hagyományos nagy pártot, a szociáldemokratákat és a mérsékeltnek nevezett konzervatívokat.

A 2018. szeptemberi parlamenti választás teljes mértékben igazolta a közvélemény-kutatási eredményeket. E voksoláson ugyanis a Svéd Demokraták támogatottsága 17,53%-ra emelkedett, ám a *Szociáldemokrata Munkáspárt* (*Sveriges socialdemokratiska arbetareparti*) és a *Mérsékelt Párt* (*Moderata samlingspartiet*) mögött továbbra is csak a harmadik helyet foglalták el. A pártvezetés által várt 20% feletti eredmény elmaradásában döntő szerepet játszott, hogy Stockholmban híveinek aránya csupán 9,84% volt. Ugyanakkor mind a szociáldemokraták, mind a mérsékelték kétségtelenül érzékelhető veszteséget szenvedtek; az előbbieket az általános választójog és az arányos választási rendszer 1909-ben történt bevezetése óta nem szerepeltek ilyen gyengén, az utóbbiak támogatottsága pedig az előző három voksolással ellentétben 20% alatt maradt.

E három évtizedes felívelés a 2019 májusi európai parlamenti választásokon tört meg. Ekkor a Svéd Demokraták a voksok 15,34%-át nyerték el s noha megőrizték harmadik helyüket, szavazóik csaknem 44%-át elvesztették. E képet ugyanakkor jelentősen árnyalja, hogy a szociáldemokraták és a mérsékelték még nagyobb mértékű veszteséget szenvedtek, amit jórészt az alacsonyabb részvételi arány magyaráz.

A 2012-ben megalakult Alternatíva Németországért a következő évben lebonyolított választáson a voksok 4,70%-át nyerte el, s így nem jutott be a parlamentbe. 2017-ben viszont, alapvetően a Németországot különösen érintő menekültválság következtében a párt támogatottsága 12,64%-ra ugrott, s ezzel az eredménnyel a norvég

Haladás Párthoz, az Osztrák Szabadságpárthoz, a francia Nemzeti Tömörüléshez és a Svéd Demokratákhoz hasonlóan a formációk rangsorában a harmadik helyet foglalja el. Híveinek aránya az egykori NDK területén jóval meghaladja az országos átlagot, Berlin kivételével, ahol a mandátumokat szerzett politikai erők közül csak a szabaddemokratákat előzte meg.

A Svéd Demokratákhoz hasonlóan, az európai parlamenti választásokon az Alternatíva Németországért támogatottsága is csökkent. A párt a májusi szavazáson a voksok mindössze 10,97%-át nyerte el, s ezzel a teljesítménnyel az erőssorrendben a negyedik helyre esett vissza. Ez alkalommal ugyanis a menekültkérdés mellett a klímaváltozás is alapvető jelentőségű kampánytémává vált, hozzájárulva ahhoz, hogy a Zöldek támogatottsága, történelmükben először, átlépje a 20%-os határt, és a formációk rangsorában a CDU–CSU mögött a második helyre kerüljenek, csaknem 5%-kal megelőzve a tovább hanyatló szociáldemokratákat.

A 2013 decemberében létrejött Vox a 2015-ös választáson csupán minimális, 0,23%-os támogatottsággal rendelkezett, s pozíciója a 2016. évi előrehozott voksoláson is marginális maradt, amikor a szavazatok mindössze 0,20%-át nyerte el. 2017 őszétől azonban, mint erre korábban már utaltunk, e szélsőjobboldali párt jelentős mértékben erősödött s 2018 decemberében, 10,96%-os szavazati aránnyal bekerült egy regionális parlamentbe, az andalúz autonóm közösség törvényhozásába, melyben kívülről támogatja a Néppárt és a liberális *Ciudadanos (Polgárok – A Polgárság Pártja / Ciudadanos – Partido de la Ciudadanía)* kisebbségi koalíciós kormányát. Ezt követően még további nyolc autonóm közösség parlamentjébe képviselőket juttatott, a 2019 áprilisi országos választáson pedig a voksok 10,26%-át szerezte meg s ötödik legerősebb formációként 24 helyet nyert el a Cortesben. Szavazókat főként a Néppárttól vonzott magához, mely egyébként ekkor, 2016-os eredményéhez képest, híveinek csaknem felét elvesztette. Az egy hónappal később lebonyolított európai parlamenti választáson viszont a Vox támogatottsága is visszaesett; a szavazók csupán 6,20%-ának bizalmát nyerte el, alig előzve meg a *Katalán Köztársasági Baloldalt (Esquerra Republicana de Catalunya)*.

Az újabb előrehozott, 2019 novemberi parlamenti választáson a Vox viszont a szavazatok 15,09%-át kapta meg, s mandátumszámát több mint megkétszerezve, 52 képviselőt küldhetett a törvényhozáshoz. Ezzel az eredménnyel a harmadik legerősebb alakzattá vált, megközelítve a voksok 20,82%-át elnyerő Néppártot. Új hívei el-

sődlegesen a Ciudadanos bázisából áramlottak át, mely bázisának csaknem 60%-át elvesztve a pártok rangsorában a hatodik helyre esett vissza. Sikeréhez a bevándorlásellenesség mellett a katalán válság is hozzájárult, mivel a spanyol társadalom túlnyomó többsége elutasítja Barcelona függetlenségi törekvését, amit legerőteljesebben a centralizációt követelő Vox ellenez.

Ezzel szemben a kelet-közép-európai térség általunk áttekintett egykori államszocialista országaiban, a szélsőjobboldali beállítottságú választók viszonylag magas száma ellenére, az önállóan induló radikális alakzatok teljesítménye csak kivételesen haladta meg a 10%-ot. Ilyen bázissal rendelkezett 1990-ben, illetve 2006-ben a Szlovák Nemzeti Párt, 2017 őszén pedig a cseh Szabadság és Közvetlen Demokrácia. Bulgáriában a 2013-as, majd az előrehozott 2014-es voksoláson a szélsőjobboldali formációk együttesen 12,89, illetőleg 17,50%-os támogatottságot élveztek, 2017 márciusában viszont az Egyesült Hazafiak elnevezéssel induló hárompárti koalíció a voksok mindössze 9,07%-át nyerte el, ám ez az eredmény is elegendőnek bizonyult a harmadik hely eléréséhez. Hasonló helyzet alakult ki a szélsőjobboldali bázis kiszélesedése ellenére a 2019 októberi lengyel parlamenti voksoláson is, melyen a Konföderáció (*Konfederacja*) csupán 6,81%-os eredményt ért el s az ötödik helyen végzett. E viszonylag gyenge teljesítményeket jórészt az magyarázza, hogy a térség államainak egy részében a sikeres jobbközép formációk politikai irányvonalában számos radikális jobboldali követelés is megjelent, míg Szlovákiában a jelenleg kormányzó szociáldemokraták mérsékeltebb nacionalizmusa is korlátozta a szélsőjobboldali alakzatok térnyerését.

A választási eredmények különösen a 2010-es években mutatják a jobboldali radikális alakzatok előretörését. Mindazonáltal, 2016-2019 között, az unió 28 tagállamában és Norvégiában lebonyolított parlamenti voksolások még a mainstream formációk meghatározó szerepét jelzik. Ebben az időszakban 13 kereszténydemokrata, négy liberális, 11 szocialista-szociáldemokrata, három konzervatív, valamint egy-egy új jobboldali, illetőleg proteszt párt nyert választást. A 33 parlamenti voksolás közül tehát 31-ben mainstream politikai erő került a rangsor élére, radikális jobboldali alakzat pedig sehol sem győzött. Egyes politikusi és elemzői várakozásokkal ellentétben, sem 2017, sem 2019 nem bizonyult a „lázadás évének”. Az előbbi esztendőben lebonyolított kilenc választás közül három-háromban a kereszténydemokraták és a liberálisok, kettőben a szociáldemokraták, egyben pedig a konzervatívok szerezték meg a legtöbb voksot, az

utóbbiban pedig 11 szavazáson öt szociáldemokrata, két-két néppárti és konzervatív, valamint egy-egy liberális és új jobboldali győzelem született. Ugyanakkor a máltai *Munkáspárt (Partit Laborista)* a román szociáldemokraták, a brit konzervatívok, a lengyel *Jog és Igazságosság (Prawo i Sprawiedliwość)*, valamint a *Fidesz–KDNP* szövetség kivételével egyetlen győztes sem nyerte el a voksok 40%-át, sokszor még egyharmadát sem. A politikai struktúrák átalakulását az is jelzi, hogy két első helyen végzett centrista formáció, a cseh *ANO 2011 (Igen 2011 / Akce nespokojených občanů)* és a francia Lendületben a Köztársaság csupán a győzelmét megelőzően hat, illetőleg egy évvel korábban jött létre. Ez utóbbiak megalakulása és gyors sikere tulajdonképpen a hagyományos pártszerkezet felbomlásának kezdetét is jelentheti, vagyis e két állam követheti e téren Olaszországot, ahol a folyamat lényegében már lezajlott.

A győztes formációk viszonylag alacsonyabb támogatottsága egyben azt is mutatja, hogy a második-harmadik helyen végzett radikális jobboldali pártok napjainkban sem rendelkeznek igazán széles társadalmi bázissal. 2015–2019 között, mint ez áttekintésünkben is kitűnik, csupán az Osztrák Szabadságpárt és a Dán Néppárt híveinek aránya lépte túl a 20%-ot, vagyis e formációknak a rangsorban elfoglalt kiemelkedő pozícióját részben a politikai struktúra növekvő töredezettsége is magyarázza. Emellett különös figyelmet érdemel az a tény is, hogy e politikai szervezetek megerősödése elsősorban a legfejlettebb nyugati és északi országokat jellemzi, ami arra utal, hogy a radikális jobboldali erők felemelkedéséhez az ún. jóléti sovénizmus is hozzájárulhat. Közben az elmúlt években bevándorlás- és iszlámellenes pártok olyan országokban, mint például Portugáliában is megjelentek, amelyekben korábban egyáltalán nem léteztek.

Elméleti összegzés

Az európai pártrendszerek viszonylag lassú, ám megállíthatatlannak tűnő átalakulásának háttérében a tőkés világgazdaság új korszakának kifejlődése húzódik meg. Eddig a globalizált liberálkapitalizmust a centrumállamok multinacionális nagyvállalatainak hegemon pozíciója jellemezte, mely a nemzetközi pénzügyi szervezetek, az úgynevezett szuperstruktúra félperifériás és perifériás országok feletti gazdasági hatalmával társult. E korszakban tehát a centrumállamok még megőrizték korábbi túlsúlyukat, nem függetlenül attól, hogy

a multinacionalista nagyvállalatok, melyek több országban rendelkeznek befektetésekkel, még viszonylag szorosan kötődtek saját nemzetükhöz, jelenleg azonban a multicégek transznacionális nagyvállalatokká alakulnak át, amelyek az egész világra egyetlen országgént tekintenek, vagyis fokozatosan elszakadnak saját államuktól.¹² Ily módon a tőkés világ gazdaság centrumában is kiéleződik a formálódó transznacionális és a nemzeti tőke ellentéte, amelynek keretében az utóbbi, hanyatló pozíciója következtében, más társadalmi csoportokkal akar szövetséget kötni, a nemzeti egység és identitás jelszavaival. Lényegében e helyzetre épül a nemzeti homogenitást és szuverenitást esetenként vallási alapon is középpontba állító, szélsőjobboldali radikalizmus, amely a menekültválságot is felhasználja céljai elérése érdekében. Ugyanakkor az egymást követő megszorító intézkedések és az arab, illetve az afrikai bevándorlók növekvő száma, társulva az iszlám terrorizmussal, kedvező feltételeket teremt a nemzeti tőke által vezetett osztályközi egység létrejöttéhez. E szélsőjobboldali előretöréssel szemben a mainstream pártok nagykoalíciós összefogása és az centrista formációk létrehozása jelent alternatívát. Az első megoldás Németországban érvényesül, a másik pedig Franciaországban, ahol a Lendületben a Köztársaság versenyez a Nemzeti Tömörüléssel, miközben a *Republikánusok* (*Les Républicains*) és a balközép koalíció megteremtő szocialisták látványosan marginalizálódtak. 2019 szeptemberében Olaszországban is hasonló változás jelei mutatkoztak, amikor Matteo Renzi korábbi miniszterelnök kilépett a Demokrata Pártból, egy új centrista formációt hozva létre.

Az Európai Unióban a nemzeti és a globális tőke ellentéte a szuverenisták és a föderalisták konfliktusaként jelenik meg, ami a tőkés világ gazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában felülírja a társadalmi forma alapvető ellentmondásait kifejező jobboldali–baloldali megosztottságot. Ugyanakkor a föderalisták tulajdonképpen nem is a transznacionális tőkésosztály egészét, hanem legfeljebb annak egy kisebb frakcióját képviselik, nem függetlenül attól, hogy Európa súlya érzékelhetően csökken a világ gazdaságban. Céljuk valójában az, hogy az uniós tagországokat perspektivikusan egy *Európai Egyesült Államok*ba tagolják be, ami lényegében védekező, defenzív stratégiának is tűnhet a versenytársakkal szemben, vagyis ilyen értelemben poszt-nemzetállami és nem globalizációs koncepció, miközben a tagországok szintjéről egyértelműen az utóbbinak látszik.

Az előbb említett átmeneti jelleget e két irányzat jelenleg is zajló, ma még eldöntetlen küzdelme alapozza meg. A következő években,

vagy talán évtizedben e politikai harc feltehetően nem dől el, egyes esetekben a szuverenisták, másokban pedig a föderalisták kerekedhetnek felül. Azt azonban indokoltan feltételezhetjük, hogy az előttünk álló időszakban a centristák, valamint a klímaváltozás miatt a környezetvédő, zöld pártok, illetőleg a szélsőjobboldali formációk válnak az európai uniós politika meghatározó szereplőivé, az ötödik Kondratyev-ciklus 2021–2022-ben kezdődő hanyatló ágának keretei között. Ugyanakkor fennmaradnak, egyes tagállamokban esetleg erősödhetnek is a radikális baloldali pártok, amelyek hagyományos osztálypolitikájukat már évtizedek óta környezetvédő irányvonallal ötvözik.

Jegyzetek

- ¹ A populista korszellem kategóriát először Cas Mudde holland politológus használta 2004-ben megjelent azonos című tanulmányában. Idézi Antal Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest, Napvilág Kiadó 2017, 15.; 36–37.
- ² Részletesebben lásd Bozóki András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 1994. évi 3. szám, 36–37. Tanulmányában a szerző felteszi azt a kérdést: „Mik voltak az amerikai populizmusnak, ennek a főként rurális mozgalomnak a gyökerei?” Amerikai szerzőket idézve jelzi, hogy „A történészek némelyike egészen a pionír időkig megy vissza, és a populizmust a végek társadalmának (*frontier society*) kiágazásaként értékeli... Mások úgy vélik, hogy a populizmus nem a vadnyugati első telepések tapasztalataihoz, hanem a 19. századi vállalkozói radikalizmushoz kapcsolódik... Eszerint a vállalkozói radikalizmus a versenyszellemtől áthatott, individualista tőkegazdaságban a pusztá túlélésért küzdő farmerkereskedők eszmei közös nevezője volt a tradicionális amerikai agrármítosszal szembeni harcban...”
- ³ Bozóki András szerint: „Bár vannak olyan elemzések, amelyek élesen elválasztják egymástól a jobboldali és baloldali populizmusokat..., a populizmusra mindenekelőtt e dichotómia tagadása, a baloldaliság és jobboldaliság elemeinek keveredése jellemző. Még a dominánsan baloldali populista érvelésben is föllelhetők a nemzetre hivatkozások, csakúgy, mint a dominánsan jobboldali populista retorikában a szociális szempontok.” Uo. 51. Ezt a megközelítést tulajdonképpen a jobboldali és a baloldali populizmust megkülönböztető Antal Attila is hallgatólagosan elismeri, amikor a neopopulizmus kategóriát használja. „Úgy vélem, hogy a neoliberális globalizáció és annak káros hatásai új típusú populizmust teremtettek, ezt nevezem itt neopopulizmusnak, amely alatt nem pusztán a történeti populizmustól különböző, korszakunkra jellemző populizmust értek, hanem mindazt a komplex jelentéshalmazt, amely a következőkben tárgyalandó hatások mentén és miatt formálódott.” Antal Attila: uo. 47.
- ⁴ Michael Minkenberg elméletének ismertetését lásd: Antal Attila: i. m.: 162–165.

- ⁵ A dán *Haladás Pártról* és az abból kivált *Dán Néppártról* lásd Képes György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. 175–176.; 178. A norvég *Haladás Pártról* Polgár Tamás készített részletes tanulmányt, amely e formáció önmeghatározását is ismerteti. Ezen alakzat „alapvető értékeit, világnézetét összefoglaló »Elvi és cselekvési program« ... preambulumban a következő önmeghatározás szerepel: »A Haladás Párt liberális (a hivatalos angol fordításban: »libertárius«) párt. A keresztény értékekből kiindulva, Norvégia alkotmányára, a norvég és a nyugati hagyományokra és kulturális örökségre épít. A Haladás Párt elsődleges célkitűzése az adók, járulékok és az állami beavatkozás jelentős csökkentése.” Polgár Tamás: *A Haladás Párt Norvégiában. Politikatudományi Szemle*, 2007. évi 1. szám 79–80.
- ⁶ Lásd Kurtán Sándor: *A Szabadság Párt (Ausztria). Politikatudományi Szemle*, 2007. évi 1. szám, 27–30.; 38.; 40–41.
- ⁷ Az *Arany Hajnal* az 1990-es évek elején megfogalmazott programja szerint oly módon akarja megteremteni Nagy-Görögországot, hogy az állam területét Dél-Albániára (Észak-Epiruszra), a Macedón Köztársaságra (új nevén Észak-Macedóniára), valamint Dél-Bulgáriára is kiterjeszti, és végezetül Konstantinápolyt (Isztambul), illetőleg Nyugat-Anatóliát a Törökországgal vívandó háborúval visszahódítja. Lásd: [https://worddisk.com/wiki/Golden_Dawn_\(political_party\)/](https://worddisk.com/wiki/Golden_Dawn_(political_party)/)
- ⁸ Lásd Fábián György – Kovács László Imre: *Parlamenti választások az Európai Unió országában (1945–2002)*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 126.
- ⁹ Szabó Tibor: *A Forza Italia (Olaszország). Politikatudományi Szemle* 2007. évi 1. szám. 45–64.
- ¹⁰ A szuverenitástranszferről részletesebben lásd: Antal Attila: i. m. 72–79.
- ¹¹ A szélsőjobboldali és új jobboldali pártok támogatottságára vonatkozó adatokat lásd: Dieter Nohlen – Philip Stöver (eds.): *Elections in Europe A Data Handbook Nomos Verlagsgesellschaft*. Baden-Baden, 2010.; List of elections Europe 2010–2019, Wikipedia.
- ¹² „A XX. század végén a multinacionális vállalatok helyét átvették a transznacionális vagy globális vállalatok. »Míg egy multinacionális vállalat több országban is működik párhuzamosan«, emelte ki egy vezető nagyvállalat, a Gillette Corporation elnök-vezérigazgatója, »addig egy transznacionális vállalat az egész világra egyetlen országgént tekint.«” William I Robinson: *Tőkésosztály, transznacionális államapparátusok és globális válság. Eszmélet* 122. sz. (2019. nyár) 14–15.

Kézikönyv (új)balosoknak

Antal Attila:

Orbán bárkája: Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége
Progress Könyvek, Budapest, Noran Libro, 2019

1989–1991, a kelet-európai rendszerváltások és a Szovjetunió felbomlása – ez ma már világosan látható – súlyos csapást mért a globális baloldalra, még akkor is, ha annak egyes képviselői nem értették meg azonnal a világtörténelmi fordulat jelentőségét, és valamiféle demokratikus forradalmat vizionáltak, amely elhozhat egy másik *szocialista* alternatívát. Az *Eszmélet* szellemi köre – ez többek között a folyóirat akkori számaival is demonstrálható – már ez idő tájt is egy másfajta, pesszimista forgatókönyvet vázolt fel a régió számára, felhasználva a kelet-európai viszonylagos gazdasági elmaradottság problematikáját (az ún. „utolérő fejlődés” jelszavával fémjelzett koncepció bírálatát) egy marxista gyökerű elemzéshez és kapitalizmuskritikához. A kapitalizmuskritikára azonban nem sok igény mutatkozott az akkori mainstream szellemi közegekben, amely polgárosodásról, nyugat-európai típusú fejlődésről és végső soron az utolérő fejlődés kapitalista útjáról vizionált, és ehhez gyártott új ideológiákat és narratívákat. A baloldali kritikusok rendre a mainstream liberális szellemi élet periferiájára szorultak, nyilvános szereplésüket a liberálisok legalább úgy korlátozták, mint Aczél idejében, illetve mindent megtettek, hogy ellehetetlenítsék, kriminalizálják a marxista történelmi társadalomtudományt.

Éppen ezért nagyon örvendetes, hogy színre lépett egy olyan új generáció, amely ma nem szégyell radikálisan baloldalinak lenni, és elemzésében is visszahozta a világrendszer-iskola kapitalizmuskritikáját és fogalomkészletét, elemzési módszerét. Erre a fiatal újbaloldalra példa a *Helyzet Műhely* és a *Politikatörténelmi Intézet Társadalomelméleti Műhelye*, amelynek a szerző a koordinátora. Antal Attila nemcsak vállaltan radikális baloldali, hanem a recenzált kötet megírását is

részben az a törekvés motiválta, hogy, amint írja, hozzájáruljon a baloldal szellemi megújulásához, illetve visszahozza annak szellemi horizontjába a radikális kapitalizmuskritikát.

A könyv egyik fő tézise annak igazolása, hogy Orbán rendszere csak retorikájában és propagandájában globalizáció-, illetve neoliberalizmus-kritikus. Valójában a rendszer remekül kiegyezett a nemzetközi tőkével, és ha az adózásra, a nemzetközi vállalatoknak juttatott állami kedvezményekre, illetve a munkavállalók elleni fellépésre gondolunk (pl. szakszervezet-ellenesség, „rabszolgatörvény” stb.), akkor azt kell látnunk, hogy az autoriter állam és a neoliberális kapitalizmus igen jól megfér egymás mellett, ráadásul ezt a szövetséget az EU sem igazán kritizálja, hanem ellenkezőleg, fenntartja, sőt, támogatja. Ezzel a baloldali kritikával csak egyetérteni tudunk. Antal Attila egy találó metaforával így fogalmaz: „Orbán Viktor abban különbözik a neoliberális kapitalizmus csúcsragadozótól, hogy amíg a globális kapitalizmus szereplői transznacionális szinten működtetik a kizsákmányoló struktúrákat, Orbán egy nemzetállam vezérigazgatójává nevezte ki magát. Ebben a kizsákmányoló rendszerben a nacionalizmus csak porhintés, hazugság, másként megfogalmazva, a termék sikerességéhez hozzájáruló »brand« egyik eleme lehet. Dani Rodrik kimutatta, hogy a nemzetállami kontrollt veszített, neoliberális globalizáció antidemokratikus, én pedig amellett érvelek, hogy legalább ekkora veszélyt jelent a csakis a saját túlélésére törekvő újnacionalista elit” (14–15).

Antal Attila megközelítésében Orbán bárkája nemcsak találó hasonlat, hanem akár valóság is lehet: ha a globális klímaváltozás vagy egy újabb pénzügyi válság alapjaiban rázza meg és pusztá létében veszélyezteti a világrendet, a világot és a globális kapitalizmust, egy szűk elitnek – amely tudatosan készül is egy ilyen szcenárióra – lehetősége lesz megmenekülni, vagyis felfér arra a bizonyos bárkára, míg a többiek sorsa ezt az elitet a legkevésbé sem izgatja. Ez a hasonlat jól megragadja a (vad)kapitalista logika lényegét; és ne legyenek kétségeink afelől, hogy a multinacionális vállalatok HR-politikája is szépen leköveti ezt a logikát, kezdve a szakszervezet-ellenességtől a munkavállalók szellemi-fizikai kifacsarásáig, aminek végső fázisa a „kiüregedett” és sokba kerülő alkalmazottak kíméletlen lecserélése fiatalabb és munkaképesebb dolgozókra. És vállalkozók mindig akadnak... Ahogyan arra már sokan rámutattak, a nemzetközi munkásmozgalom globálisan meggyengült, a szakszervezetek tagsága még a fejlett országokban is apad, a szocialista pártok egykori

munkásszavazói pedig rendre átpártolnak az új szélsőjobboldalhoz. A szerző elég bátor ahhoz, hogy nyíltan szembemenjen a liberális narratívával és kimondja: a szocialista pártok neoliberális fordulata szerte a világban súlyos csalódást jelentett a régi és új munkásszavazóknak, amelyek tagjai válaszképpen a szélsőjobboldalon keresnek védelmet és alternatívát. Mindez nem új jelenség a világtörténelemben; a fasiszta mozgalmak megerősödését is jelentősen támogatta a nagytőke, kivédendő a kommunista „veszélyt”. Az eredmény egy, még az elsónél is szörnyűbb világháború lett, olyan rombolással és erkölcsi lealjasulással, amely szembement minden progresszív, felvilágosodott gondolattal és ideológiával (és persze a civilizációs fejlődésbe vetett hittel). Csak egyetérthetünk a szerzővel: egy hasonló fejleményt minden eszközzel (ha mással nem, hát tollal) meg kell akadályozni.

Dicséretes tehát a kis kötet szándéka, és az is csak helyeslendő, hogy az újnacionalizmusok helyébe egy nemzetközi baloldali mozgalmat kíván állítani, amely bárkaépítés helyett a szegényekkel és a bárkáról lemaradókkal való szolidaritás mellett tör lándzsát, a régi baloldal hagyományainak megfelelően. Hasonlóan fontos adalék, hogy a szerző megint „előveszi” Rosa Luxemburgot, és rámutat a kapitalizmus immamens veszélyeire (korlátlan terjeszkedés, gyarmatosítás, háborús agresszió), szemben azzal az idealizált képpel, amelyet a liberális szerzők festettek ’89 után egy polgárosodó Magyarországról. A másik kedvelt fogalom volt a civil társadalom koncepciója – ennek kritikájához lásd Chris Hannt, aki a Bács-Kiskun megyei Tázlár példáján mutatta be a polgárosodás illuzórikus voltát.

Antal Attila logikusan felépített, koherens kapitalizmuskritikája fontos orientációt nyújtó kézikönyv lehet azoknak a fiataloknak, akik most „tanulják” a marxizmust, és az (új)baloldal irányába tájékozódnak. Népszerű, ismeretterjesztő stílusban megírta, ugyanakkor hasznos áttekintést nyújtó, igényes munka, amely örvendetesen jelzi a baloldal „feltámadását” olyan új szellemi műhelyekben, amelyek tudatosan a liberális narratívával szemben tájékozódnak. Mégis érdemes megfogalmazni néhány kritikai szempontot, amelyek figyelembe vétele segítheti a további újbaloldali tájékozódást és útkeresést.

Először is, ott van a kelet-európai fejlődés specifikuma. A kötetben erről nem történik említés, holott Peter Gowan már 1995-ben igen kritikusan írt a neoliberalizmus kelet-európai térhódításáról, mondhatni, Kelet-Európát egyenesen kísérleti terepnek tekintette a Nyugat számára. De ott van a radikális baloldal létező iskolája; bőven lett volna miből válogatni a magyar szerzők közül is, akik hasonló

következtetésre jutottak már 1989–1991-ben, és már jóval a rendszerváltás előtt „felfedezték” s a magyar tudományba bevezették a vilárendszer-iskolát. Ez a hiány annál inkább szembeötlő, mivel a kis kötet láthatóan szintézisre törekszik. Az autoriter rendszerek és a neoliberalizmus szimbiózisát olyan szerzők, mint Krausz Tamás és Szigeti Péter már a demokratikus szocialista alternatíva leverését követően megjósolták; ráadásul, a BAL (*Baloldali Alternatíva Egyesülés*) mozgalmi szinten is része kell, hogy legyen az elemzésnek, hiszen a rendszerkritikai baloldal kiütkeresése bőven a rendszerváltás előtti időkre nyúlik vissza. Megért volna a kötetben néhány oldalt ez a szellemi-történeti hagyomány, vagy legalábbis a szerző hozzá való viszonyának a tisztázása. Ha már Antal Attila említi a posztfasizmus fogalmát, érdemes lett volna egy hosszabb történeti kitekintés.

A másik probléma a kulturális faktor lebecsülése. A kötetből nem tudjuk meg, hogy a globális neoliberalizmusból való kiábrándulás mellett milyen egyéb tényezők készítetik a munkásokat arra, hogy a nemzetállam és az újnacionalizmus mellé álljanak (amelyből a szerző elemzése szerint, ha lehet, még kevesebbet profitálnak, mint a multinacionálisnak bélyegzett tőkéből). Ha folytatódik, vagy még jobban elmélyül a kizsákmányolás, miért támogatják a munkások (továbbra is) a szélsőjobboldalt? Itt én szívesen láttam volna Feischmidt Margit elemzését, aki elsőként írt az újnacionalizmus populáris kultúrájáról Magyarországon, feltárva a nemzeti érzés mögött rejlő társadalompszichológiai okokat (és persze a populáris média romboló hatását!).

Bírálatom harmadik pontja: az elemzésből teljesen kimaradt az államszocializmus értelmezése, holott itt bőségesen összegyűlt rendszerkritikai anyag magyar szerzők tollából. Rosa Luxemburg mellett Leninre is lehet hivatkozni, mint a vilárendszer-iskola egyik korai úttörőjére, és akkor megtölthető konkrét mozgalmi tartalommal is a radikális baloldali elemzés. Ez pedig már termékeny talaja lehetne a „rég” és „új” baloldal közötti párbeszéd megindulásának, amelynek elengedhetetlen feltétele a radikális hagyomány kontinuitása.

Visszakövetelt emlékezet

Krausz Tamás és Morva Judit (szerk.):

1919 Tanácsköztársaság 2019

Budapest, Le Monde diplomatique – magyar kiadás, 2019

Miközben a Kádár-korszak hivatalos ideológiája kanonizálta a „dicsőséges 133 napot”, a jelen rendszer hatalmi elitje mindent megtesz annak érdekében, hogy saját legitimációs céljainak megfelelően, lehetőleg minél véresebb és erőszakosabb képet fessen általában a forradalmakról, különösen pedig a Magyarországi Tanácsköztársaságról, amelyet a Horthy-korszakban is megtettek a XX. századi nemzeti tragédia, a trianoni békeszerződés értelmében bekövetkező területvesztés legfőbb okozójának. Azon a legkevésbé sem csodálkozunk, hogy a forradalmakat az ellenforradalmi rezsimek az értelmetlen agresszióval, az elszabadult terrorral és az erőszak tobzódásával azonosítják – ez a tendencia az angol-amerikai irodalomban is megmutatkozott az októberi forradalom és Lenin alakjának a totalitárius és a rendszerváltást követően ismét felemelkedő neototalitárius irányzatok ábrázolásában.* Az azonban figyelemreméltó, hogy Magyarországon a politikai baloldal is meglehetősen „félénkséggel” állt hozzá a Tanácsköztársaság centenáriumaéhoz, olyannyira, hogy az *Eszmélet* által szervezett nemzetközi konferencia és a konferencia alkalmából bemutatott kötet szinte sehol nem kapott figyelmet abban a meglehetősen szerény médiában, amelyet ez a baloldal még a magáénak mondhat.

Ez annál is inkább sajnálatos, mivel a kormánypárti médiát és propagandagépezetet igazán nem lehet renyheséggel vádolni; a hivatalos, „nemzeti”, vagy annak kikiáltott történetírás az új hatalmi elit legitimációs ideológiájának szolgálatában nemcsak a Tanácsköztársaság emlékét igyekszik minden eszközzel befeketíteni, hanem az őszirózsás forradalmat sem tartja méltónak a nemzeti hagyományhoz. Érthető is, ha bezárul a kör, és a jelen hatalmi elit „visszatalál” a horthysta szellemi gyökerekhez, amelyek nemcsak egy autoriter rezsimeket szol-

gáltak ki, hanem előkészítették Magyarország részvételét a második világháborúban és hozzájárultak a holokauszt tragédiájához. A jelen politikai helyzetben, amelyet a kormánypárti erők hegemoniája dominál, különösen fontos lenne, hogy a baloldal „visszavegye” saját múltját, és a félénk – vagy mondjuk ki nyíltan, gyáva – elhallgatás helyett rámutasson a Tanácsköztársaság pozitív társadalmi-szellemi-kulturális örökségére, amely egyúttal a jelennek is üzen. Ahogyan Krausz Tamás megállapítja: „A neohorthysta rendszer ideológusai, legyenek konzervatívok vagy liberálisok, szinte kivétel nélkül – ha nem is azonos módon – elutasítják a Magyarországi Tanácsköztársaság összes progresszív üzenetét, úgy tesznek, mintha ilyenek nem is lettek volna. Mintha csak száz évvel később is bizonyítani és ünnepelni akarnák: a nacionalizmus legyőzte a szocializmust”. (9.) Miközben érthető, hogy a magántulajdon szentségét a zászlajukra író liberálisok elítélik a Tanácsköztársaságot, amely egyszerre intézett támadást a feudális uralkodó osztályok és a kapitalisták ellen, a magyar politikai baloldal hallgatása a Kádár-korból örökölt, „népfrontos” reflexekkel és a liberálisokkal kötött szövetséggel magyarázható – akkor is, ha a jelen kormánypárt nem sok hajlandóságot mutat a népfrontpolitikára, hanem minden baloldalt ellenségnek tekint.

E helyütt azonban nem feladatunk a magyar baloldal viszonyainak boncolgatása, mindössze azon sajnálkozhatunk, hogy a fenti viszonyok okán a tanulmánykötet nagyon kevés publicitást kapott, holott több ponton is meghaladja a hazai munkáktól elvárt tudományos színvonalat, és a múlt „visszavétele” mellett olyan eredeti kutatásokkal gazdagítja az 1919-es irodalmat, amelyek feltétlenül megérdemelnének egy széleskörű tudományos vitát. Nem pusztán emlékezetpolitikai küzdelmekről van itt szó, hanem a tudományos objektivitás, az oknyomozó történetírás legjobb hagyományainak folytatásáról, amelyre a kötet számos értékes tanulmánya is jó példa lehet.

E helyütt nincs mód az összes írás bemutatására; ki szeretnék azonban emelni néhány közös pontot, amelyek a fenti érdemeken túl összekapcsolják a tanulmányokat. Elsőként említem a módszertani nacionalizmus meghaladását, amely „adódik” a témából; mégis, a magyar történetírás általában nemzetközpontú, a kormányzati pénzekkel megtámogatott kurzus-történetírás pedig különösen az. Holott a „trianoni tragédia” adekvát értelmezését csak az európai és a globális történeti kontextusba beágyazva tudjuk megadni, máskülönben igen könnyű elmerülni a nemzeti sérelmi politikában – akkor is, ha eredetileg nem ez volt a szándékunk. E tekintetben kiemelem Csoma Lajos

és Peter Pastor tanulmányát; Csoma a világtörténelmi események láncolatába illeszti bele a magyar forradalmi eseményeket és felvázolja az egyetemes szocialista kísérleteket, amelyeket az első világháború vérzivatarra indított útjukra. A lehetséges válaszok – a fasizmus vagy a szocializmus – kijelölte a globális történelem perspektíváját, mint ahogyan az sem véletlen, hogy a második világháborúban elszabadult, pusztító erőket váltja majd fel a szocializmus, illetve Nyugaton is egy „emberarcúbb” kapitalizmussal kísérleteznek. Peter Pastor bebizonyítja: mítosz csupán, hogy a Tanácsköztársaság miatt büntették a győztes hatalmak Magyarországot; a határokat valójában már a 133 nap előtt kijelölték. A wilsoni békeprogramon, amely ragaszkodott (volna) a nemzetek önrendelkezési jogához, maga Wilson is keresztüllépett. Az etnikai határok végül csak Ausztria esetében teljesültek – de itt sem a büntetés mozgatta a nagyhatalmakat, hanem az a szándék, hogy csökkentse az Anschluss szirénhangját, ahogyan a szerző fogalmaz. Itt említem meg Monika Karbowska kiváló tanulmányát a galíciai Tarnobrzegi Köztársaságról, amely nemcsak egy „külhoni” szocialista kísérletet dolgoz fel, hanem rámutat az elkeseredett parasztok földéhségére és mélyen gyökeredző úrgyűlöletére – amely sok helyen valóban erőszakhoz vezetett. A „vörös terrort” követő bosszú azonban mindenhol felülmúlta a paraszti erőszakot.

A második közös pont a differenciált elemzés és a „mainstream” szakirodalomban elhanyagolt témák feldolgozása. Hajdu Tibor, a Tanácsköztársaság legelismertebb historikusa lényeglátó és alapos elemzést ad a korszak historiográfiájáról. Az ellenforradalmi korszakban „természetes” volt a forradalmak bemocskolása és kriminalizálása; de nem lett sokkal könnyebb a historikus helyzete a Rákosi-korszakban sem, amikor a sztálini perek áldozatául esett Kun Bélát kellett „taktikusan” ábrázolni, illetve Rákosi szerepét felnagyítani a Kommünben. A kádári konszolidációval számos tabutéma is kutathatóvá vált, igaz, ekkor meg egyes „elvtársak” az ellenkező végletbe estek: Kun Miklós, Kun Béla unokája egyenesen Kádárhoz fordult egy neki nem tetsző könyv miatt a Kommün vezetőjéről. Tanulmánya végén Hajdu Tibor felveti, hogy érdekes volna egy tanulmány a mai kormány egyre erőszakosabb emlékezetpolitikájáról és annak „kódolt” antiszemita üzeneteiről, amelyet a „vájtfülűek” természetesen jól értenek. Pritz Pál a tőle megszokott objektivitással keresi a Tanácsköztársaság helyét a magyar történelemben, és arra a következtetésre jut, hogy a háború előtt – bár igaz, volt úrgyűlölet és igen nagyok voltak a társadalmi különbségek, ám – nem volt forradalmi helyzet; azt a vesztes

háború (amelyben az ország vesztesége meghaladta a 600 000 főt!) és az ország megcsonkításával fenyegető béke traumája idézte elő. Az antiszemita vádakra válaszképpen Pritz tárgyilagosan megállapítja: noha a zsidó származású vezetők aránya magas volt, de 1. A vidéki vezetők között a nem zsidó magyar és egyéb nemzetiségű munkások, értelmiségiek és szegényparasztok voltak többségben. 2. A zsidó származásúaknak nem volt zsidó tudatuk. 3. A korabeli magyarországi zsidóság túlnyomó hányada jobboldali világnézetű, jobboldali mentalitású volt. Pritz ehhez hozzáteszi, hogy a többségük vallásos volt, és tisztelte a magántulajdont.

A harmadik közös pont, amely jellemző a kötet valamennyi írására, a *tertium datur* keresése a Kádár-korszakban megszokott dicsőítés és a neohorthysta ideológusok által kedvelt kriminalizálás között – vagyis az objektív folyamatok ábrázolása. Itt olyan elhanyagolt témák is helyet kapnak, mint a parasztság különböző csoportjainak hozzáállása a Kommünhöz, Julien Papp tollából. Hasonlóan a Tarnobrzegi Köztársasághoz, itt is megfigyelhető az úrgyűlölet, amelyet tovább fokozott a véres háború barbarizmusa. Ez a gyűlölet vezet el vidéken a spontán erőszakig, amelyet majd az úri bosszú követ. A Tanácsköztársaság azonban nem oldja meg a földkérdést, és ezért a mulasztásért a paraszti támogatás elvesztésével fizet. Tverdota György egy napjainkban is igen aktuális kérdést, az értelmiség és a hatalom viszonyát boncolgatja. Ő is megállapítja, hogy a világháború komoly fordulatot idézett elő a művelt elit gondolkodásában: apokaliptikus idöket éltek, amely kedvezett a messianisztikus gondolkodásnak, és az individualizmust sokak szemében felváltotta egy „dogma” utáni várakozás. Ez a világerzés kedvezett a szocializmus mint eszme befogadásának; és sok értelmiségi valóban meggyőződésből támogatta az új hatalmat. A kapitalista világgal való leszámolás új szabadságot ígért a művészeknek, alkotóknak. Az már más kérdés, hogy később sokan eltávolodtak a „dogmától” és attól az eszmétől, amelyet a Kommün képviselt.

Összességében a kötetből kirajzolódik a fent említett *tertium datur*, és a tanulmányok új perspektívába helyezik a Tanácsköztársaságot, annak minden progresszív intézkedésével és üzenetével éppúgy, mint tévedéseivel és útkeresésével együtt. Fontos üzenete a kötetnek, hogy *nem* voltak boldog békeidők: a Monarchiát súlyos társadalmi, nemzeti és etnikai ellentétek feszítették, ráadásul a polgári világ sem tudott úgy meggyökeresedni, mint Nyugaton. Az első világháború borzalmai termékeny talajt teremtettek a forradalmak számára szerte a világban; hogy aztán a szocializmus kísérlete egy országra korlátozódott, az már

nemcsak a sztálinizmus, hanem az Európában felemelkedő fasiszta mozgalmak perspektíváját is kijelölte. A forradalmi hullám elbukott, de a társadalmi egyenlőtlenségek, a feudalizmus maradványai – és nemcsak a maradványai! – tovább éltek Kelet-Európában. Egy újabb szörnyű kataklizma, a második világháború és a Vörös Hadsereg győzelme kellett ahhoz, hogy a korábbi társadalmi korlátokat és a kasztrendszeret lebontsák. Ez azonban már egy másik történet.

Kritikával (is) szólván, két hiányérzetet szeretnék megemlíteni. Az egyik a nőpolitika, a nőkérdés hiánya, ami annál is inkább sajnálatos, hiszen a szocialista forradalom eszménye a nők felszabadítását is magába foglalta (és sok eredmény is volt e téren!). A másik a tanácsok működésének sporadikus említése – e téren hiányzik még az alapos levéltári kutatómunka.

A kötet érdemei között említtem a jól megválogatott képi dokumentációt (pl. a törvénytelen születés eltörlését!). A nyomdai kivitelezés nagy kívánnivalót maga után, ez azonban semmit nem von le a kötet tartalmi értékéből.

Egy ellenforradalmi korszakban nem várható el a forradalmak „hivatalos” dicsérete. Azt azonban jegyezzük meg: a „semmik vagyunk, s minden leszünk” nem pusztán dogma, hanem olyan jelszó, amely valamikor milliókat tudott megmozgatni nemcsak Magyarországon. Itt említtem meg a kötet utolsó írását, Szöllösi Istvánné visszaemlékezését („Nagyapám, a Vöröskatoná”). A kollektív emlékezet igen gyakran eltér a hivatalos emlékezetpolitikától. A Tanácsköztársaság ma is érvényes, progresszív üzenete a társadalmi különbségek felszámolása, a társadalmi egyenlőség követelése. Ma, amikor a magántulajdon alapján kiépül egy új kasztrendszer, a baloldal nem felejtheti el ezt az üzenetet.

Jegyzet

- * Lásd pl. Orlando Figes: *A People's Tragedy. The Russian revolution 1891–1924*. London, Jonathan Cape, 1996. A historiográfiához lásd: Krausz Tamás: *Lenin: Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, 9–23.

Associations

Tamás Krausz: **Victory – Auschwitz – memory.** *Thoughts for the 75th anniversary*

The history of the holocaust and the relevant politics of memory is as much a mirror of the global geopolitical struggles as the real holocaust can only be understood in a global context. The Eastern European ethno-nationalistic regimes construct their ideologies of legitimation with the support of the “collective West”. The author outlines the object and some points of debate of these academic and political struggles arguing that the relation to the Great Patriotic War stands at the center of the debates. The 75. anniversary of the Victory offers an occasion for the left to academically and theoretically clarify its standpoint in this respect..... 7

Bálint Mezei: **The price of liberation.** *The military-economic achievement of the Soviet Union in World War II and her losses*

The article offers an overview of the losses of the Soviet Union in World War II and the territorial reorganization of her economy. With the beginning of the Nazi undeclared war in 1941 the heavy and military industries in the European parts of the country, created decisively in the 1930s had to be resettled to the Ural and even further, to Central Asia within only few weeks. The evacuation of the means of production was an enormous logistic-organizational achievement; the majority of the evacuated factories could produce according to the needs of the front, within a few months. Apart from the losses of the industry, the Soviet Union lost the majority of her crop land, and 78 million Soviet citizens lived in the occupied lands. In the years of the Great Patriotic War the total human losses of the Soviet Union reached 27 million lives, and because of the priority of the military industry other branches of economy, most notably the production of consumer goods had to be reduced drastically..... 24

History

Herbert A. Bloch: **The characteristics of the prisoners of the concentration camps**

In his article of 1947 the author attempts to introduce, what psychic damages the prisoners and forced laborers of the Nazi camps suffered under the inhuman and strictly controlled conditions and how the prisoners' relation developed to their mates and themselves, their former personality. The extreme conditions of the concentration camps unfortunately enabled the author to examine from a previously unknown angle, what happens to human beings in the lack of the normal social frames and when existence is reduced to the level of the basic instincts. The author states that the barbarism

of the Nazi camps desocialized, dehumanized the individual, which brought with itself the most primitive forms of human interactions 41

Kiril Feferman: „The Jews’ War”: Attitudes of Soviet Jewish soldiers and officers towards the USSR in 1940–41.

The Nazi propaganda machine was very talented in representing the war against the Soviet Union as the war against the Jews, and this interpretation fit in well with the “other” war at the Eastern front, which decisively differed from the Western war with regard of its purposes and means, that showed the picture of a total war characterized by plunder and genocide. The article shows how the many soldiers of Jewish origin enlisted to the Red Army related to the military service and the Soviet regime in general, before the German attack and in the subsequent times.

Out of the soldiers of the multi-ethnic Red Army, which was in a defensive position after the attack on 22 June 1941 it was undoubtedly the Jewish men, who were exposed to the greatest danger, and this fact allied them with the Soviet system, independently of their former attitudes. In spite of this, we cannot state that they formed a homogenous group because many of them came from the Western territories obtained in 1939 or they or their families became the victims of the Stalinist terror, so they had different opinions of the Soviet power, the role of the army and the party, the relationship between the state and the religion, and their future perspectives in the time of peace 53

Tamás Krausz: Holocaust: the screws of the machine. Арон Шнеер: *Профессия – смерть. Учебный лагерь СС «Травники». Преступления и возмездие.* (Aron Shneer: *Foglalkozása – halál. Az SS „Trawniki” kiképzőtábor. Bűn és megtorlás.*). Москва, Издательство Пятый Рим”, 2019 76

Vlasyimir Lazarisz: „Forgive us for not knowing”

What happened to the holocaust-survivors after World War II, who wanted to go to Israel from the reception camps? How did the Zionist mainstream, first and foremost Ben Gurion see the role of survivors in the struggle for the establishment of the independent Jewish state? How many of the survivors arrive in Israel, and what reception did they get? How did the sabre inhabitants think of them and how did the public opinion of the new state relate to the survivors and victims between 1945 and 1962? What measures afflicted the settlers? The article lists shocking facts in order to introduce the process of the acquisition of truth and the bitter beginnings of the relationship between the European Jewry, who survived the concentration camps and the Yisuv Jewry 85

Eszter Bartha – Slávka Otčenášová: Holocaust in the magnet of memory and politics. *Totalitarian and revisionist directions in the Hungarian and Slovak holocaust literatures.*

The article introduces the struggles of the memory of politics after the changes of regimes, which are related to the study of the holocaust and its global interpretation in Slovakia and Hungary. While the persecution of Jews “attracted” active followers in both countries, both the Slovak and the Hungarian far right “commonly” attempt to represent their countries as the victims of Nazi Germany, and to shift all responsibility onto the Germans. In Hungary, the monument erected at Szabadság tér, which

arose great controversies, expresses this political intention. Falsifying history is not a novel phenomenon; it is, however, important for historians to be conscious of the falsifications..... 94

Document

Extracts from the diary of N. F. Belonojko, an inhabitant of Kharkov. *Revised by V. Lidyin [1941–1942]* 118

The narrative of Raisa Dudnik, partisan. *Recorded by M. Zeleznova [1944]* 122

Analysis

Aida Zsófia Mousa: **The Palestinian Arabs in the thinking of the main current of Zionism, 1917–1947.** *David Ben-Gurion and Chaim Weizmann about the Palestinian Jewish-Arabic coexistence*

The famous slogan, which states that Palestine, “the land without people” should be given to the Jews, “the people without land” is a well-known Zionist topos. Although this statement proved to be ungrounded well prior to the establishment of the State of Israel, it continued to be popular for long in the vulgar Zionist thinking. The article shows that although this opinion affected the relation of some supporters of Zionism to the Jewish settlement of Palestine, the Yisuv elite paid a special attention to the Jewish-Arabic coexistence. Between 1917 and 1942 there were different opinions amongst them about the actual and future position and role of the Palestinian Arabs, and the position in the “Arab question” also distinguished major political directions. In her analysis, the author focuses on the mainstream manifestations embodied in David Ben-Gurion and Chaim Weizmann in order to show how the attitude to the Palestinian Arabs was formed in the Palestinian Jewish public opinion..... 125

Document

Vladimir Ze'ev Jabotinsky: **The Iron Wall.** 1923. 142

Written statement of the Palestinian Ihud (Unity) association to the Anglo-American Committee of Inquiry. Jerusalem, 5 March 1946 148

Nahum Goldman: **Israel and the Arabs.** 1977 171

Variations on a theme

Fidesz – The new radical right 182

Walden Bello: **The understanding of the global rise of the far right**

The far right successfully appropriated the anti-globalization, critical rhetoric of the progressives – while the political left allied itself with the neoliberal ideology – and it coupled this rhetoric with a wildly racist, chauvinist and anti-migrant program.

Against this, we should propose a politics, which points beyond the restoration of the discredited elite democracy and even beyond capitalism..... 188

Marcel van der Linden: **Workers and the radical right**

It is a decade-long political historical phenomenon that the working class in many countries support the radical right-wing movement and their parties instead of the left. Many reasons and circumstances play a role in this development. Why cannot the working class be organized as a global class after the workers became disorganized in the political arena of the nation-states of global capitalism? – this is the problem..... 195

Jonathan Liew: **How the new wave of far-right populists are using football to further their power**

Football is the perfect arena for the macho, chauvinistic phantasies characteristic of the new generation of unscrupulous populists and neo-fascists 202

From fact to fact

György Wiener: **The rise of new right- and far-right wing political parties in Europe**

The article distinguishes five, historically interrelated reasons of the rise of the new right- and far-right wing political parties in Western and Southern Europe: the revolt of the petty bourgeoisie against the welfare state, the disappointment of the blue-collar workers with the social democratic parties because of their neoliberal economic policies, the collapse of state socialism in East-Central Europe, the international financial crisis and credit crunch of 2008-2009 and the Islam terrorism and migrant waves of the mid-2010s. It also shows that part of these parties were organized as liberal formations, another group of them, however, was closely linked at its birth to the traditional far-right wing ideologies, which they later partially modernized. The article also discusses that in East-Central Europe these political forces appeared in the process of the changes of regimes, and their fundamental goal was from the beginning the restoration of historical continuity. Eventually, it shortly refers to the fact that these parties fundamentally protect the interests of national capital against the transnational capitalist class 206

Bookmark

Eszter Bartha: **Reference book for new leftists.** Antal Attila: *Orbán bárkája: Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége.* Progress Könyvek, Budapest, Noran Libro, 2019 235

Eszter Bartha: **Reclaimed memory.** *1919 Tanácsköztársaság 2019* (eds.: Tamás Krausz and Judit Morva), Budapest, Le Monde diplomatique – Hungarian edition, 2019 239

Cover: Воину-освободителю слава! Glory to the Liberator Warrior!
krasnoyeznamya.ru

124. szám (2019. tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: György László (olvasószerkesztő), Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Mezei Bálint, (olvasószerkesztő), Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós.

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefón: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest

Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkszámamlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

A náci Németország fölötti győzelem közelgő 75. évfordulóján nem önmagában a Győzelem „emlékezetpolitikai” jelentőségének szentelünk blokkot, hanem összekapcsoljuk azt Auschwitz felszabadításának 75. évfordulójával (1945. január 27.), mint-hogy a két jelenségkör „emlékezete” együttesen hordozza a napjainkban „csúcsra járatott” történelemhamisítás szinte minden fontos tendenciáját. A holokauszt történeti ténye összefügg Izrael állam létrehozásával is, ezért a zsidók és arabok palesztinai együttélése kevésbé ismert oldalainak is figyelmet szentelünk – főként releváns történeti dokumentumok tükrében. Harmadik blokkunkban a modern szélsőjobboldallal foglalkozunk mind egyetemes, mind magyarországi vonatkozásban. Noha ez a szélsőjobboldal más, mint régi, fasiszta előzménye, ám a két jelenség nincs kínai fallal elválasztva. Az új szélsőjobboldal előretolt őrsze a Fidesz, aminek okairól és jellemzőiről olvasóink a szerkesztőség álláspontját is megismerhetik.

„A zsidók milliói számára a náci Németország feletti győzelem túl későn jött. A győzelem napját nem érhették meg [...] Oroszország zsidóinak több évszázados történetében a legnehezebbek és a legragikusabbak a német megszállás évei, a Katasztrófa évei voltak. A Szovjetunió zsidósága a Győzelem napján az összes európai néppel és az egész haladó emberiséggel együtt ünnepelte a győzelmet. És elsiratta a fasiszmus és az antiszemitizmus – a szovjet zsidókat is beleértve – 6 millió áldozatát.”

Jichak Arad
Eszmélet 55. sz. 117.

„[...] miközben felismerjük az ok-okozati kapcsolatot a tőke és a szélsőjobboldal között, tisztáznunk kell az utóbbi »antikapitalizmusát« is. [...] A szélsőjobboldal antikapitalizmusa fontos és kártékony hatással volt egy esetleges poszt-neoliberális alternatíva kialakítására, majd sikerült ez utóbbit »túszul is ejtenie« az Európa nagy részén tapasztalható populista politikai lázadás formájában.”

Rick Saull
Eszmélet 105. sz. 55.

E számunk szerzői

Bello, Walden – szociológus, University of the Philippines Diliman (Quezon City, Fülöp-szigetek), politikus, az Akbayan Citizens' Action Party parlamenti képviselője

Bloch, Herbert A. (1905–1965) – szociológus (USA)

Buber, Martin (1878–1965) – vallásfilozófus, író, műfordító

Fefermann, Kiril – történész, holokauszt-kutató, Ariel University (Izrael)

Goldmann, Nahum (1895–1992) – vezető cionista politikus, ideológus

Lazarisz, Vlagyimir – író, újságíró, fordító (Izrael)

Liew, Jonathan – újságíró, sportkommentátor, The Independent (Egyesült Királyság)

van der Linden, Marcel – társadalomtörténész, International Institute of Social History, University of Amsterdam (Hollandia)

Magnes, Judah Leon (1877–1948) – rabbi, pacifista politikai aktivista

Mousa Aida Zsófia – történész PhD-hallgató, ELTE BTK (Budapest)

Otčenášová, Slávka – történész, *Pavol Jozef Šafárik Egyetem, Kassa* (Szlovákia)

Smilansky, Moshe (Moses) (1874–1953) – író, pacifista politikai aktivista

Wiener György – marxista politológus, választási szakértő, az *Eszmélet* tanácsadója

Zsabotyinszkij, Vlagyimir Zeev (1880–1940) – újságíró, író, vezető cionista politikus és ideológus